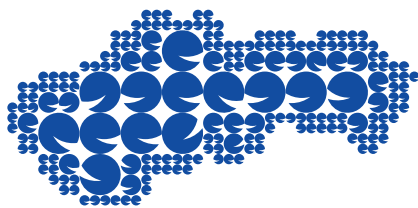

SLOVENSKÁ REČ

85 • 2020 • 3

ČASOPIS PRE VÝSKUM SLOVENSKÉHO JAZYKA
ORGÁN JAZYKOVEDNÉHO ÚSTAVU ĽUDOVÍTA ŠTÚRA SAV

Slovenská reč, časopis pre výskum slovenského jazyka. Založený v roku 1932.
Vydáva Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave

Slovak Language, Journal for the Slovak Language Research. Founded in 1932.
Published by Ľudovít Štúr Institute of Linguistics, Slovak Academy of Sciences in Bratislava

Hlavný redaktor/Editor-in-Chief: prof. PhDr. Slavomír Ondrejiovič, DrSc.
Výkonné redaktorky/Managing Editors: Mgr. Denisa Dovičovičová, Mgr. Júlia Behýlová
Redakcia anglických textov/English Language Editor: Mgr. Júlia Behýlová

Redakčná rada/Editorial Board:

doc. Mgr. Martin Diweg-Pukanec, PhD. (Nitra), doc. PaedDr. Zdenko Dobřík, PhD. (Banská Bystrica), prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc. (Bratislava), prof. PhDr. Miroslav Dudok, DrSc. (Bratislava), prof. PhDr. Lubomír Ďurovič, DrSc. (Lund – Švédsko), dr. sc. Siniša Habijanec, PhD. (Bratislava), prof. dr. Björn Hansen (Regensburg – Nemecko), PhDr. Milan Harvalík, Ph.D. (Praha – Česká republika), doc. Mgr. Martina Ivanová, PhD. (Prešov), doc. PhDr. Viera Kováčová, PhD. (Ružomberok), prof. PaedDr. Lubomír Kralčák, PhD. (Nitra), Associate Prof. Mark Lauersdorf, Ph.D. (Kentucky – USA), doc. Mgr. Gabriela Múcsková, PhD. (Bratislava), prof. Mgr. Martin Ološtiak, PhD. (Prešov), prof. PhDr. Oľga Orgoňová, CSc. (Bratislava), Mgr. Jaroslava Rusinková, PhD., prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc. (Košice), prof. PhDr. Daniela Slančová, CSc. (Prešov), Mgr. Jana Wachtarczyková, PhD. (Bratislava)

Technický redaktor/Technical Editor: Mgr. Vladimír Radik

Návrh a grafické spracovanie obálky/Design of the journal cover:
Mgr. Jana Wachtarczyková, PhD., Mgr. Martina Cebecauerová, PhD.

Periodicita/Periodicity:
vychádza 3-krát ročne/published 3 times per year

Adresa redakcie/Editorial Address:
Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 811 01 Bratislava, Slovenská republika
tel.: +421 2 5443 1761, +421 2 5443 1762, e-mail: slovenska.rec@gmail.com

Elektronická verzia časopisu je dostupná na internetovej adrese/The electronic version of the journal is available at:
<http://www.juls.savba.sk/ediela/sr/>

Slovenská reč je citovaná v databázach/The Slovak Language is indexed by the following databases:

Bibliografia Językoznawstwa Sławistycznego (iSybislaw), EBSCO Discovery Service, European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS), Linguistic Bibliography Online (Brill), Linguistics & Language Behavior Abstract – LLBA (ProQuest), Naviga (Softweco), Scopus (Elsevier), Summon (Serials Solutions/ProQuest), The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), WorldCat (OCLC)

SCImago Journal Rank (SJR) 2019: 0,1
Source Normalized Impact per Paper (SNIP) 2019: 0,44
CiteScore 2019: 0,2

ISSN 0037-6981 (tlačená verzia/print)
EV 3695/09
ISSN 1338-4279 (online)
IČO vydavateľa 00167 088

OBSAH/CONTENTS SR 3/2020

ŠTÚDIE A ČLÁNKY/STUDIES AND ARTICLES

- 243 – 264 **Purizmus v diskriminačnom diskurze (2. časť)**
Purism in Discriminatory Discourse (Part II)
Slavomír Ondrejovič
- 265 – 281 **Negatívna axiologická disponibilita jazykových prostriedkov:
predpoklady a konzekvencie**
Axiological Non-Availability of Language Means: Prerequisites and
Consequences
Jana Sokolová
- 282 – 306 **Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine –
motivačný rad**
Qualitative and Quantitative Aspects of Slovak Word-Formation – Word-
Formation Chain
Martin Ološtiak – Ján Genčí
- 307 – 323 **Konštruovanie významov v koronavírusovom diskurze**
Constructing Meanings in Coronavirus Discourse
Zdenko Dobrik
- 324 – 337 **Obraz pandémie nového koronavírusu v jazyku**
Linguistic Impact of Novel Coronavirus Pandemic
Alena Ďuricová
- 338 – 360 **Ako (ne)testujeme čítanie s porozumením – čitateľská gramotnosť na
pozadí interpretačnej kompetencie**
How We Do (Not) Test Reading Comprehension – Reading Literacy on the
Background of Interpretative Competency
Roman Soóky

DISKUSIE A ROZHĽADY/DISCUSSIONS AND HORIZONS

- 361 – 369 **Talianizmy v slovenčine a vo svetových jazykoch**
Italianisms in Slovak and in World Languages
Roman Sehnal

RECENZIE/REVIEWS

370–374 **Z archívnych políc na svetlo sveta... Prvý zväzok rukopisu Štefana Tóbika Gemerské nárečia I – III**

TÓBIK, Štefan: Gemerské nárečia I. Časť prvá. Úvod – Členenie – Charakteristika

TÓBIK, Štefan: Gemerské nárečia I. Časť druhá. Gemerská nárečová čítanka

From Archival Shelves to the Light of the World ... The First Volume of the Manuscript of Štefan Tóbič Gemer Dialects I – III

Gemer Dialects I. Part One. Introduction – Classification – Characteristics

Gemer Dialects I. Part Two. Gemer Dialect Reader

Gabriel Rožai

SPRÁVY/REPORTS

375–377 **Online workshop: sémantická podobnosť slov – používanie portálu**

Online Workshop: Semantic Similarity of Words – Use of Portal

Kristína Bobeková

PURIZMUS V DISKRIMINAČNOM DISKURZE II. ¹

Slavomír Ondrejovič

*Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied
Bratislava*

ONDREJOVIČ, Slavomír: Purism in Discriminatory Discourse II. *Slovak Language*, 2020, Vol. 85, No 3, pp. 243 – 264.

Abstract: The author develops some ideas and suggestions of Juraj Dolník, the principal author of the project *Discriminatory Instrumentalization of the Language*, as well as ideas and motives from Dolník's monographic works and studies (especially Dolník, 2007, 2010, 2015, 2017, 2020), or as well as some works written by like-minded domestic and foreign authors. Discrimination occurs in particular when the assimilation security of the discriminated entity is distorted *at the level of harmful differentiation, unequal treatment and disadvantage*. The author also adds another aspect of discriminatory activities, or another aspect of distortion of the assimilation certainty – *limitation* (restriction), or *inhibition* (impeding, slowing down) *of the real application and positive use of the potential offered by living natural language to its users, which they use (or do not use) at a different level for different purposes depending on their needs or situation*. This text also engages purism and relevant ideologies in discriminatory discourse. Purist language care focuses on maintaining the language standard, and thus on reducing any changes in the language, as if in the interest of the language. In addition, purists strongly oppose words of foreign origin, which also does not contribute to the health of the language. Stability has never meant, and does not mean, its immutability, and in fact for this reason, even in modern linguistics, there has been no discussion of any stability, but only of flexible stability. The standard therefore adapts as required by language and life practice. The paper also analyzes discriminatory acts related to purism and their ideologies, such as protectionism, defeatism, conservatism, purism, homogeneity, decadentism, etc. It also discusses the correlation between discrimination and globalism, the relationship between purism, nationalism and totalitarianism, the relationship between multilingualism and the concept of lingua franca within the European Union, as well as the relationship between systemological and sociopragmatic linguistics.

Key words: discrimination, linguistic ideologies, purism, sociolinguistics, pragmatic linguistics

PURIZMUS V EXTENZÍVNEJ PERSPEKTÍVE

V ďalšom výklade sa zameriame ešte na purizmus v extenzívnej perspektíve, ktorá svojím spôsobom odкрýva niektoré ďalšie skryté diskriminačné zdroje tejto koncepcie. Purizmus sa najčastejšie vníma nielen ako („prehnaná“) snaha čistiť jazyk od cudzích slov, ale často je namierený – ako sme už poznamenali aj v prvej

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci projektu Vega č. 2/0014/19 *Diskriminačná inštrumentalizácia jazyka*.

časti tohto príspevku – i proti „nelogizmom“ (proti tomu, čo sa zdá nelogické a nepravidelné), no aj proti „neologizmom“ v jazyku v širokom zmysle slova². Richard Nordquist (2005) purizmus definuje ako pejoratívny výraz používaný v jazykovede na pomenovanie prehnaného konzervativizmu vo vzťahu k používaniu a vývinu jazyka, kým podľa Nilsa Langer a Winifrieda Daviesa purizmus chce dosiahnuť, aby sa „realita nekonečného chaosu živého jazyka“ zmenila na „čisté klasifikačné systémy“. Podľa Michala Gregora „každý životaschopný jazyk preberá cudzie slová a nerobia to iba mŕtve jazyky. Voláť po úplnom zakonzervovaní slovenského jazyka a snažiť sa ho dôkladne izolovať voči všetkým možným vonkajším vplyvom, znamená dúfať, že slovenský jazyk zahynie“ (Gregor, 2012). Podľa Karla Hausenblasa pod brusičstvom (purizmom) sa rozumie zvyčajne taká starostlivosť o jazykovú správnosť, ktorá si dobre neuvedomuje podstatu (spisovného) jazyka, pretože nevychádza na prvom mieste z jeho potrieb, z potrieb dorozumievacej praxe. „Namiesto normy, ktorá platí v jazyku, mu vnucuje inú normu, normu starších období, ľudovú alebo umelo vykonštruovanú normu³. Purizmus hodnotí ako normu, ktorú však omylom nahrádza kodifikáciou a lipne na nej aj v prípade, keď tá už zjavne nepostačuje a dokonca obhajuje jej chyby“ (Hausenblas, 1951, s. 42). Juraj Dolník v pozoruhodnej monografii Teória spisovného jazyka (2010) ukazuje, že čím väčšie je v príslušnom zdroji kvantum purizmu, tým väčší je jeho stupeň nezlučiteľnosti so súčasným stavom spisovnej slovenčiny a jej nositeľov (s. 220).

George Thomas vo svojej známej práci o purizme (1991, s. 62 – 70) rozlišuje viaceré typy purizmu, napr. archaizujúci (ide o typ purizmu, ktorý vzniká vtedy, keď sa komunita rozhodne „recuscitovať“ jazyk, t. j. keď sa rozhodne prinavrátiť jazyk k situácii z jeho „zlatého veku“, čo sa stalo v dejinách aj arabčine, islandčine, novogréčtine, sanskritu a i.). Vyčleňuje aj tzv. reformačný purizmus, pri ktorom ide dokonca o prelomenie pút súčasného jazyka s minulosťou (napr. odstránenie perzských a arabských slov počas tureckej jazykovej reformy Mustafu Kemala Atatürka), najčastejší je však vlastenecký či obranný purizmus, delimitačný, unifikáčny či evoluč-

² Známe je aj vyjadrenie známeho sovietskeho lingvistu a literárneho vedca Grigorija O. Vinokura (1896 – 1947), že sa „neďá vymyslieť nič odpornejšie a nevkusnejšie, ako je ‚učení‘ purizmus“. Tento purizmus je podľa neho zbavený nielen náležitého porozumenia jazyku, ale aj emócií, ktorými sa purizmus zvyčajne vyznačuje. Tento „učení“ purizmus pozná len emócie jedného druhu: emócie školo-meta a bibliofila. – Musíme však doplniť, že s puristickými tendenciami sa stretávame v dejinách všetkých spisovných jazykov, pričom v niektorých obdobiach mal purizmus značný dosah na kodifikáciu týchto jazykov, ale rovnako aj na zameranie kritiky dobového jazykového úzu. Zo slovanských jazykov bola puristickému tlaku vystavená predovšetkým čeština, slovenčina, slovinčina, chorvátsky variant srbochorvátskeho jazyka, bulharčina a ukrajinčina, no puristické prejavy nechýbajú ani v dejinách iných jazykov (porov. napr. Auty, 1973; Kraus, 1999). George Thomas (1991) dokonca purizmus považuje za lingvistickú univerzáliu. Toto tvrdenie by sme mohli prijať len v prípade, keby sme za rovnakú univerzáliu v jazykovej komunikácii uznali aj spoluprácu, kooperáciu i synergiu.

³ Porov. poznámku č. 14 o sv. Augustínovi.

ný alebo oscilačný purizmus (podľa rôzneho tempa puristického hnutia v jednotlivých obdobiach)⁴.

Purizmus sa na Slovensku interpretuje takisto rôznymi spôsobmi. Podľa J. Kačalu puristické úsilie na Slovensku očistiť jazyk od cudzích prvkov predstavuje len isté smerovanie jazykovednej a jazykovýchovnej práce, pri ktorom vzniká problém iba vtedy, ak sa purizmu pripíše politický rozmer (Kačala, 2000). Slovenský purizmus (dokonca ani ten z 30. rokov 20. st.) nebol u nás podľa tohto autora ani „ortodoxný“ ani „pravý“, ale bol v porovnaní s českým purizmom v časopise *Naše řeč* mierny (iné výsledky však prináša analýza slovenského purizmu u G. Thomasa, 1997). Podľa J. Kačalu (2000) purizmus je dnes už teda len vec histórie. No v skutočnosti sa nám pletie pod nohy aj dnes v kritickom i pochvalnom móde rovnako u profesionálov, ako i v širokej verejnosti: napr. v Puristickom slovníku slovenského jazyka či v Slovenskej jazykovej čistote, ktoré sú aj v súčasnosti zavesené na internete, ale i v Krátkom slovníku módných slov zbytočne prebraných do slovenčiny (Roman, 2007). Pojem čistoty jazyka, ktorý je druhou stranou puristickej mince, používa aktuálne aj Matica slovenská či ministerstvo kultúry aj v právnych dokumentoch, napr. v zákone o štátnom jazyku SR, v dokumentoch Ústrednej jazykovej rady ministerstva kultúry, ktorej hlas má svoju váhu aj v kodifikačnom procese. Prirodzený jazyk vyjadruje náš vzťah k svetu a zasahovanie doň je dosť problematické, k čomu sa svojho času vyjadril aj spisovateľ a esejista Vladimír Mináč: „Jazyk (...) akoby sa znečistil mezalianciou jazyka a moci, akoby vzali jazyk do zajatia (...) v spojení štátny jazyk pociťujem (...) čosi, čo sa určuje iba skrz moc a skrz moc sa aj kontroluje. Takéto umocnenie jazyka má iba číro politické pozadie a prináša iba číro politický efekt, pre vnútornú mohutnosť je to opatrenie neutrálne. Jazyk sa prikrčuje alebo rozrastá, čistí alebo vstupuje do mezaliancií podľa iných, nie mocenských zákonov“ (Mináč – Podracká, 1998, s. 43). Teda nie iba sociolingvisticky a pragmalingvisticky orientovaní jazykovední autori to vnímajú takto: aj viacerí iní elitní komunikanti.

Sankcie sa navyše na Slovensku pri zákone o štátnom jazyku SR nezavádzajú po prvý raz. Tvorili už súčasť zákona prijatého Národnou radou SR už v r. 1995. Po skúsenostiach s činnosťou príslušných poradcov („inšpektorov“), ktorí mali (mať) dohľad nad používaním jazyka, však možno konštatovať, že zavedenie pokút a dohľadu sa už raz neosvedčilo⁵.

Vysoký komisár OBSE pre otázky národnostných menšín Knut Vollebaeck vo svojej správe o štátnom jazyku na Slovensku (2009) spolu aj s viacerými inými dis-

⁴ George Thomas uvádza aj zaujímavý príklad z hebrejčiny, kde spoločnosť *Pure Language Society* vníma purizmus ako prostriedok Božej vôle (porov. k tomu aj Chýlová, 2013, s. 26).

⁵ Podľa zákona o štátnom jazyku Slovenskej republiky „kodifikovanú podobu štátneho jazyka na podnet odborných slovákistických výskumných pracovísk a odborníkov v oblasti štátneho jazyka schvaľuje a zverejňuje Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky na svojej internetovej stránke“ (old. culture.gov.sk › Štátny jazyk › Zákon o štátnom jazyku).

kutujúcimi namietal, že Ministerstvo kultúry SR získava v procese kodifikácie štátneho jazyka na Slovensku týmto spôsobom príliš výrazné postavenie, pričom uvedené právo by malo patriť skôr jazykovedcom. Na toto konštatovanie ministerstvo prostredníctvom svojho hovorca Jozefa Bednára reagovalo tak, že „akademické a jazykovedné pracoviská môžu mať rôzne názory a môže sa dokonca stať, že pracovisko nepodá návrh na zmenu kodifikácie štátneho jazyka“. Potom zodpovednosť musí vziať do rúk ministerstvo kultúry, lebo ono zodpovedá za túto problematiku (hnonline.sk, 28. 8. 2009), k čomu azda ani netreba komentár. V každom prípade sa tu odráža úplne iné myslenie, než ho poznáme napr. z kongeniálneho diela Ľudovíta Nováka Jazykovedné glosy k československej otázke (1935, s. 293 – 294), podľa ktorého ministerstvá majú v takýchto prípadoch (v prípade, keď nejde o učebný text) len „požehnať“ či „pomazať“ kodifikáciu, ktorú vypracujú vedecké inštitúcie, nie miešať sa do vecí.

Rozlíšiť možno v tejto súvislosti aj silnú (ťažkú) a miernu formu purizmu. Je pravda, že s prvým typom puristických aktív sa dnes stretávame najmä u laikov. Manifestuje sa to aj v spomínanom Puristickom slovníku Maroša R. Krajčoviča, ktorého „riešenia“ sú všetky dosť iracionálne. Podľa neho nemáme používať výraz *tabak*, mali by sme ho nahradiť z dosť nepochopiteľných príčin *bačiakom*, nemáme používať ani výraz *moderátor* a namiesto neho uplatniť *besedára*, *kalendár* treba nahradiť *časníkom*, *telefón diaľkozvukom*, *materiál hmotníkom*, *bicykel* (takisto úplne nepochopiteľne) *kolesom*, *tank bojovozom*, *anestézu bezovnemom*, *anamnézu predchorím*, *bankomat peniazostrojom*, *mobil hybníkom*, *tablet doskovňou*, *epidémiu čumou*, *exekútora dostčinitelom*, *psychózu durmotou*, *kvíz hádankovňou*, *traumatizáciu dušeranením* atď. Čo autor týmito návrhmi o sebe prezrádza najviac, je nedostatok jazykovej invenčnosti, takže by sa zdalo, že tu nehrozí väčšie riziko diskriminačného pôsobenia na čitateľov a na široké publikum. Avšak príklady na to, aký vplyv majú na čitateľov v súčasnosti rôzne hoaxy a konšpiračné správy, nabádajú k ostražitosti. V uvedenej súvislosti treba však na druhej strane upozorniť na Henricha Barteka, ktorý sa sám považoval za prominentného puristu a ktorý takým v danom zmysle rozhodne aj bol, no u ktorého si môžeme prečítať aj formuláciu, že „len národ, ktorý žije úplne oddelene od ostatného sveta, mohol by mať slovník celkom svojský, bez cudzích slov“ (Bartek, 1933/34). Slovenčina bola zväčša v dejinách jazykom pomerne otvoreným svetom a úplným solitérom v tejto chvíli neostáva ani jazyk Islandu, ktorý získal povest’ „jedného z najpuristickejších jazykov na svete“. Ani tomuto jazyku sa však celkom nedarí vyhýbať cudzím vplyvom, najmä anglicizmom (porov. k tomu Kvaran, 2004).

Západná lingvistika už od 2. polovice 20. storočia (výrazne najmä na začiatku 21. storočia) spochybňuje čokoľvek racionálne a vedecké v dnešnom purizme a v príslušných ideológiách vidí len semenisko diskriminačných aktivít. Napr. Harold Schiff-

mann purizmus pripodobňuje k náboženskému, resp. politickému fundamentalizmu (1996, s. 61 – 63), Nils Langer a Winifried Davies (2005, s. 1) ho vnímajú ako jeden z najvýraznejších príkladov tzv. ľudovej jazykovedy (jazykovedy založenej na laickom vnímaní jazyka). Purizmus síce svoje pozície v lingvistiky v mnohom dávno stratil (napr. aj v českej lingvistiky), čo však neznamená, že ich stratil aj u svojich nositeľov. Štefan Peciar už v r. 1943 uviedol, že „nevedeckosť puristických názorov, ktorá nám je dnes evidentná, vôbec neznamená, že purizmus patrí úplne do minulosti a že by bol anachronizmom“ (1943, s. 6). Spoločnosť sa chce totiž poučiť a dozvedieť o spisovnosti či kultivovanosti jazyka často spôsobom omnoho jednoznačnejším a priamočiarejším, než to zodpovedá povahe jazyka, pričom priamočiare a jednoduché riešenia vniesol do myslenia o jazyku práve onen purizmus: v otázke pravidelnosti a bezvýnimčnosti paradigiem a jazykových zákonitostí vôbec i vo význame čistoty vlastného jazyka, t. j. v odmietaní cudzích (občas však iba zdanlivo cudzích) prvkov. Podľa Marie Vlašičovej (2011) purizmus často vedie k „marginalizácii zásadných jazykových a jazykovedných problémov a k vyzdvihovaniu pseudoprávnych“ či dokonca „k destabilizácii jazykového citu, (...) všeobecnej jazykovej neistoty a nedôvery k jazykovede a jej princípom“. Podľa Š. Peciaru lingvistika a jazykový purizmus je ako oheň a voda, ktoré sa vzájomne neznajú a ich blízkosť vytvára výbušnú (mohli by sme povedať aj poškodzujúcu, teda „diskriminačnú“) zmes.

Petra Fejdi z bývalého tlačového oddelenia Ministerstva kultúry SR vysvetľuje charakter Slovníka súčasného slovenského jazyka (SSSJ) takto: „(SSSJ) zachytáva celú šírku súčasnej slovnej zásoby, aj množstvo nespisovných a slangových výrazov. Preto nemôže ísť o kodifikačné dielo“ (rozhovor viedla M. Kováčová, 2009). SSSJ naozaj nie je výlučne slovníkom spisovného jazyka, čo sme počuli aj z úst vtedajšieho hovorca ministerstva kultúry Jozefa Bednára, ale to nikto ani netvrdil, no takým slovníkom nie je ani Krátky slovník slovenského jazyka.

Na poznanie predstáv zástupcov štátnej moci o štátnom jazyku SR je zásadná aj webová stránka Ministerstva kultúry SR. I tu sa zdôrazňuje (ako „dôležité upozornenie“), že Pravidlá slovenského pravopisu uvádzajú v slovníkovej časti len spisovné slová a KSSJ zachytáva jadro slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny a popri tom aj časť nespisovnej slovnej zásoby, ale tú „primerane hodnotí“. Konkretizuje sa, že nespisovné jazykové prostriedky sú uvedené obyčajným typom písma (t. j. nie tučným typom) a na ich farebné odlíšenie sa používa fialová farba. *Nespisovnosť* sa pri nich vyjadruje kvalifikátormi: **nár.** (= nárečové), **slang.** (= slangové) a **subšt.** (= subštandardné). Ďalej sa v tomto upozornení pripomína, že niektoré nespisovné výrazy nie sú označené týmito kvalifikátormi, ale za nimi sa používa skratka **správ.** (= správne), za ktorou nasleduje spisovný ekvivalent tohto výrazu.

To isté však platí aj o inkriminovanom Slovníku súčasného slovenského jazyka. Aj v ňom sa uvádzajú nespisovné lexikálne jednotky – označované Horeckého

termínom – ako **subštandardné** (skratka **subšt.**), napr. *bacha, blbec, cimra, grázel*, ďalej sú tu slová označované ako **slangové, slangizmy** (skratka **slang.**), napr. *atmoška, blicnúť si, bočák, ciga, depka, didžina, facina*. A napokon tu nájdeme aj lexikálne jednotky hodnotené ako **nesprávne**, pri ktorých sa odkazuje na heslá s poznámkou *správ.* (správne), napr. *antidatovať, správ. antedatovať; čidlo, správ. snímač; dielčí, správ. čiastkový*. A všetky tieto nespisovné heslové ekvivalenty (subštandardné, slangové, ale aj nesprávne) sa uvádzajú čierne na rozdiel od ostatných, ktoré sa tu odtláčajú tučným typom písma bordovej farby. Takže každý, kto nie je celkom farboslepý, (by) si mohol všimnúť, že v tejto veci nie je zásadný rozdiel ani medzi KSSJ a SSSJ, a teda niet ani najmenšieho dôvodu, prečo by sme SSSJ nemali označiť ako *kodifikačný*. (Samozrejme iba za podmienky, že si to autori, resp. editorka budú vôbec želať). Iná vec je, že SSSJ je neporovnateľne rozsiahlejší slovník než KSSJ a že v oboch prípadoch ide o odlišné typy slovníkov. SSSJ zachytáva novšiu slovnú zásobu a vychádza z nového poznania jazyka a komunikácie i z novej lexikografickej koncepcie, s čím súvisí aj to, že v ňom pribudli v hojnejšom počte nové varianty. Je to teda slovník, ktorý ukazuje súčasnú slovenčinu vo väčšej pestrosti a košatosti, pozerá sa na ňu cez jemnejší raster a opiera sa o nepomerne väčší počet zdrojov (aj korpusových) objektivizujúcich slovníkové riešenia atď. (podrobnejšie porov. Jarošová, 2016). Jeho nevýhodou je, že slovník ešte nie je dokončený.

Opakovanou výčitkou na adresu SSSJ zo strany jeho kritikov je, že nebol schválený vyššou inštanciou, napr. ministerstvom kultúry, s poukazom na to, že v minulosti u nás takémuto schváleniu kodifikačné diela vždy podliehali. Naozaj, aj 1. vydanie Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1931 schválilo ministerstvo školstva a národnej osvety „výnosom č. 120 432/31-1 z 2. IC.“ ako „učebnú pomôcku pre všetky školy v ČSR“. Vydala ju, ako je všeobecne známe, Matica slovenská ako prácu svojej komisie, aj keď dielo vyšlo nákladom Štátneho nakladateľstva v Prahe. A rovnako aj ďalšie vydanie Pravidiel slovenského pravopisu (1940), ktoré vydala Matica slovenská, bolo schválené „výnosom ministerstva školstva a národnej osvety z 12. februára 1940, čís. 541/1940-prez.“ a takýmto schvaľovacím procesom prešli aj prvé akademické Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1953⁶. Treba však upozorniť na značnú odlišnosť vtedajšej schvaľovacej praxe od toho, čo sa pri takomto aprobačnom procese žiada dnes. Napríklad na frontispice spomínaných Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1953 sa uvádza, že ich schválila *Komisia pre záverečnú úpravu Pravidiel slovenského pravopisu*, vymenovaná Sborom povereníkov v tomto zložení: akademik Ondrej Pavlík, predseda Slovenskej akadémie vied, Ondrej Klokoč, povereník kultúry, akademik František Trávníček, akademik Bohuslav Havránek, dr.

⁶ V Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1991 je poznámka, že „informáciu o príprave Pravidiel slovenského pravopisu 26. 1. 1989 prerokovalo a vzalo na vedomie Predsedníctvo Slovenskej akadémie vied a 28. 3. 1989 Predsedníctvo Slovenskej národnej rady“.

Miloš Marko, redaktor, Matej Lúčan, kultúrpolitický pracovník, Zora Jesenská, spisovateľka, Viliam Záborský, člen Národného divadla, laureát štátnej ceny, Ján Béder, profesor gymnázia, Jozef Moser, korektor, Anton Opavský, sadzač, a *všetci členovia Komisie pre vypracovanie nového vydania Pravidiel slovenského pravopisu* (zvýraznil S. O.). Takže autori, ktorí boli pri tomto akte, mohli svoje riešenia obhajovať a vysvetľovať a mohli bezprostredne reagovať na prípadné výhrady oponentov aj v tejto záverečnej fáze. O koľko iný výklad kodifikačného procesu ponúkajú tzv. Zásady vlády Slovenskej republiky na vykonávanie zákona Národnej rady Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky v znení neskorších predpisov (2009), v ktorých sa píše:

„Návrh na zmenu kodifikácie sformulovaný na príslušnom vedeckom pracovisku (v tejto súvislosti sa spomínajú slovakistické pracoviská Slovenskej akadémie vied, Národný inštitút slovenského jazyka a literatúry Maticy slovenskej a katedry slovenského jazyka a literatúry vysokých škôl) sa predloží na posúdenie odborným jazykovedným komisiám s celoštátnou pôsobnosťou alebo celoštátnym zastúpením (napr. pravopisnej komisii Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV). Po prerokovaní v týchto komisiách sa konečný návrh na zmenu kodifikácie so stanoviskom príslušnej komisie predloží ministerstvu kultúry. Na ministerstve kultúry prerokuje predložený návrh Ústredná jazyková rada, poradný orgán ministra kultúry v otázkach štátneho jazyka. Po predložení stanoviska Ústrednej jazykovej rady ministrovi kultúry môže ministerstvo kultúry pristúpiť k schváleniu navrhovaných zmien a k zverejneniu týchto zmien na svojej internetovej stránke“. Netreba zdôrazňovať, že kameňom úrazu sa pre jazykovedcov stáva najmä posledná fáza navrhovaného kodifikačného aktu. Na začiatku sa síce vychádza aj podľa príslušnej formulácie z „kodifikačného námetu“ výskumného pracoviska, čo je v súlade s logikou veci, ale na konci narážame na „stanovisko“ poradného orgánu ministra kultúry SR – Ústrednej jazykovej rady – fakticky konečnej inštancie. Šanca, že by ministerstvo schválilo niečo iné, ako navrhuje Ústredná jazyková rada, je takmer nulová. Tým všetkým sa odborná diskusia značne degraduje, keďže nie je zaručené ani to, že konečný verdikt ministerstva bude zhodný so závermi odbornej diskusie⁷. Dokladom toho je aj najnovšie vydanie Pravidiel slovenskej výslovnosti Á. Kráľa z r. 2009, ktoré Ministerstvo kul-

⁷ Zákon o štátnom jazyku, obsahuje aj vetu „Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami je neprípustný“, na ktorú opakovane upriamilo pozornosť (na jej nezmyselnosť) aj vedenie Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV. Ale neskôr v tom pokračoval napr. aj poslanec NR SR Ondrej Dostál. Ten takisto poukázal na viacero ustanovení tohto zákona, ktoré majú nádych absurdnosti. Upozornil na to, že „kodifikovanú podobu štátneho jazyka schvaľuje na podnet odborných pracovísk a odborníkov a zverejňuje ministerstvo kultúry. Čiže jediný, kto môže čo i len teoreticky zasiahnuť do kodifikovanej podoby štátneho jazyka, ako ju chápe zákon o štátnom jazyku, je ministerstvo kultúry. A to považuje za potrebné samo sebe zákonom zasahovanie zakázať (!). Jazyk je živý systém, ktorý sa vyvíja a skôr či neskôr sa vyvinie aj jeho kodifikovaná podoba. Ako sa bude môcť vyvinúť bez toho, aby to nebol zároveň zásah, ostáva záhadou“ (2009).

túry SR vyhlásilo za „jednu zo základných kodifikačných príručiek zahŕňajúcich opis kodifikovanej podoby štátneho jazyka Slovenskej republiky“ napriek tomu, že na spoločnom zasadnutí pravopisnej komisie a ortoepickej komisie Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, teda v komisiách s celoslovenskou pôsobnosťou, sa vyslovili závažné pripomienky k predloženému textu (k uvedenej kauze porov. Ondrejovič 2009a).

DISKRIMINÁCIA A GLOBALIZÁCIA

Pod **globalizáciou** sa najčastejšie rozumie istý novodobý spontánny proces, ktorého čas sa v posledných rokoch či desaťročiach zrýchlil (najmä zvýšením rýchlosti komunikácie a dopravy) a mení sa aj význam pojmu globalizácia podľa kontextu meniacej sa spoločnosti. Vďaka globalizácii či skôr z dôvodu presadzovania univerzálnych noriem sa svet postupne zjednocuje (harmonizuje). Globalizácia iste neprináša len zisky všetkým zúčastneným, má zrejme pomenovateľných víťazov i porazených (Krupa, 2006)⁸. Pritom to nie je len jednosmerný proces. Smerovanie ku globálnemu sa sčasti kompenzuje smerovaním k lokálnemu, takže už dávnejšie sa v informovaných kruhoch nehovorí o globalizácii, ale o *glokalizácii* (o zmiešanom procese globalizácie a lokalizácie, Beck, 2007; Trumper – Maddalon, 2013; Škvareninová, 2015). Prejavuje sa to aj na vývoji spisovných jazykov, kde po fáze integračnej (konštitučnej) nastupuje zakaždým fáza diferenciacná. Nie je známy príklad, že by nejaký jazyk pokračoval vo svojom vývoji do úplnej homogenizácie, aj keď pre vyššie spomínané ideológie by to bol víťaný vývoj. Tento proces by sa však takto mohol skončiť aj monoštylizmom, a teda smrťou jazyka (porov. k tomu Dressler, 1999).

Sama globalizácia sa pritom občas považuje za jednu z príčin jazykového ohrozenia či dokonca jazykovej smrti najmä v dôsledku dominantnosti angličtiny, resp. američtiny. V uvedenej súvislosti sa hovorí aj o *mondializácii*, *amerikanizácii*, *westernizácii* a *coca-kolizácii* či *coca-kolonizácii* i *macdonaldizácii sveta* (porov. k tomu najmä Ritzer, 1993). V spojitosti s tým sa spomína *globálna angličtina*, ale siaha sa aj po pojmoch, ako sú *jazykové vojny* či *jazykový imperializmus* a pod.

O dominantnom **postavení angličtiny** vo svete jestvuje nepreberné množstvo publikácií, pričom nie vo všetkých z nich sa oslavuje súčasný vývoj. Záplavu kníh o mieste angličtiny vo svete sa pokúsil usporiadať R. Philipson (2004), ktorý patrí

⁸ Juraj Glovňa v súvislosti s globalizáciou spomína médiá („siedmu veľmoc“), ktoré podľa jeho slov „vnášajú do spoločnosti prvky zjednodušovania“, pričom „jazyk sa sploštuje, vulgarizuje. Prestáva sa rešpektovať kodifikácia, dochádza k uvoľňovaniu normy“ (Glovňa, 2017, s. 61). Ivor Ripka v uvedenej súvislosti dokonca objavuje „infekciu súčasného necenzurovaného (neo)liberalizmu, ktorý preferuje odchýlky až úchyľky, rozličné formy vulgarizácie a poloprávd“ (Ripka, 2017, s. 10), čo s pochopením cituje aj J. Glovňa (2018, s. 63). Obidva tieto príspevky (Ripkov i Glovňov) však pripomínajú duchom i jazykom alternatívne správy.

k známym kritikom angličtiny ako svetového jazyka. Obranné postoje v tejto súvislosti nie sú charakteristické len pre slovenskú jazykovú situáciu či len pre postsocialistické krajiny. Stretávame sa s nimi dokonca, ako sme už uviedli, aj v jazykových spoločenstvách, kde by sme to vôbec neočakávali. Novšie takéto hlasy zaznievajú aj zo strany nositeľov najúspešnejšieho „topjazyka“ jazyka sveta – angličtiny. Ani v tomto prípade však nejde dominantne o hlasy profesionálnych lingvistov, lebo tí novú situáciu považujú za „výzvu, ktorá stojí pred angličtinou“, ale o hlasy neodbornej, resp. žurnalisticko-neodbornej verejnosti („angličtina európskych inštitúcií a konferencií je pržením Shakespearovho a Chausserovho jazyka“, je to „nôž do chrbta angličtine“). Kvôli spravodlivosti však uveďme, že občas sa stretneme s týmto postojom aj u lingvistov. Sám Robert Philipson v plenárnej prednáške na zasadaní Európskej federácie jazykovedných inštitúcií v Rige koncom roka 2007 angličtine neprisúdil, ako sa to zvyčajne robí, názov *lingua franca*, ale *lingua frankensteiniana* a to bolo takmer to najlichotivejšie, čo o angličtine („killer language“) v jeho vystúpení odznelo. Trochu bizarene tu však pôsobil fakt, že jeho prednáška odznela pred medzinárodným európskym publikom v angličtine.

R. Philipson veľkú pozornosť venoval aj tzv. jazykovému imperializmu, pričom táto téma prenikla aj k nám. Uvedená problematika sa otvára aj v článku *Pomocníci jazykového imperialismu* od J. Kačalu (1994), v ktorom autor tvrdí, že prostredníctvom cudzích jazykov, najmä angličtiny, sa k nám prenáša bezduchá konzumná kultúra⁹, prejavy agresivity a násilia, t. j. zjavné diskriminačné aktivity, pričom podľa J. Kačalu „prvky tohto jazyka vnášajú vedome alebo nevedome mnohí naši nie nevýznamní spoluobčania, ktorí anglicizmy používajú“ (1994, s. 3). Pomoc pri odstránení „nepotrebných“ anglicizmov (si) autor sľubuje od zákona na ochranu slovenčiny. Do uvedenej diskusie vstúpila príspevkom *Jazykový imperialismus alebo – provincializmus* Daniela Slančová (1994, s. 4), ktorá spochybnila najmä možnosť, že by nositelia a používatelia anglického jazyka chceli skutočne pomocou jazyka vládnuť nad slovenčinou, čo pojem jazykového imperialismu vsugerúva. Sama namiesto termínu jazykový imperialismus ponúkla pre túto situáciu pojem *jazykový provincializmus*. Dobre argumentuje, že používateľom angličtiny je v zásade jedno, či sa obchody v slovenských mestách, mestečkách a dedinách menujú *shop*, *market* alebo *obchodný dom*. D. Slančová sa, pravdaže, nepridáva ani k predstave, že by sa po prijatí (puristického) zákona automaticky zvýšila kultivovanosť jazykových prejavov. Aj ona upozorňuje na to, že „cudzie slovo sa širšie začína používať len vtedy, keď spĺňa istú komunikačnú potrebu používateľov preberajúceho jazyka, a to tým skôr, keď sa v jeho systéme vyplní prázdne miesto“. Zároveň takýto nový výraz

⁹ O konzumizme hovorí v najnovšom článku o komunikačnej kultúre aj Juraj Dolník (2020), ale to je jedna z mála vecí, v ktorých sa títo dvaja autori (J. Kačala a J. Dolník) zhodnú. Určite sa však nezodnú v tom, že by na vine boli anglicizmy.

vstupuje do synonymických vzťahov s existujúcimi prostriedkami a môže sa stať, samozrejme, diferencovane, „prostriedkom obohatenia jazykového prejavu – od posilnenia odbornosti napríklad pomocou termínu až po rozličné stupne zážitkovej expresivity“ (1994, s. 4). Iná vec je, že niektorí používatelia, ktorí možno ani nepoznajú dostatočne slovenský národný jazyk, používajú anglicizmy v ňom občas nefunkčne, čo pôsobí rušivo, ba miestami aj komicky (*Môcik market*)¹⁰.

Ukazuje sa pritom, že nahradiť anglicizmy domácimi výrazmi vôbec nie je jednoduché, najmä ak sa už tie anglicizmy „uhniedzili“ v nejakej komunikačnej sfére jazyka. Potvrďuje to napr. aj dokument s názvom *Výzva na ochranu slovenského národného jazyka*, v ktorom sa odporúča, aby sme výraz *handout* nahradili domácimi slovami *príručka*, *pomôcka* alebo *rukoväť*, resp. zamenili novotvarom *príručník*. Je naozaj pravda, že používanie cudzích – v súčasnosti najmä anglických – slov je občas nefunkčné a rušivé, zvyšovanie kultúry jazykového prejavu sa však sotva podarí mechanickým odstraňovaním slov cudzieho pôvodu (Dobřík, 2005; Ondrejovič, 2010b).

Zaujímavý je aj postoj Ľudovíta Štúra k dnes preferovanej angličtine, o ktorej sa vyjadril takto: „Englická reč je na svetě největšja motaňina. Povstala ona z řeči starobritskéj, rímskéj, francúzskej a všeljakích řeči a rozličnoreči Germanských: Anglosaskej, Normanskej s prevládaním Germančiny. Na tento spůsob tam tjež nářečja sa zrodit' nemohli, ale sa zrodila reč jedna zbalamuťená a táto je aj vo spisoch v zemi Englickej v úžitku“ (Štúr, 1846, s. 44 – 45). Štúr teda nevyjadril obdiv k jazyku, ktorý získal v našej dobe status svetového jazyka (k interpretácii lingvistickej koncepcie Ľudovíta Štúra porov. predovšetkým štúdiu Juraja Dolníka, 2017b). Zlomovým rokom pre anglicizmy sa neskôr u nás stal rok 1989, keď padol komunistický režim a zároveň sa objavili nové produkty a javy, ktoré sme dovtedy nepoznali a ktoré bolo treba pomenovať. Najprv sa vyskytovali tie názvy v angličtine, ktoré sa neskôr prekladali, napr. *browser* – *vyhľadávač*, *file* [fajl] – *súbor*, *hardware* – *hardvér* a pod.

Odtedy vyšlo naozaj veľké množstvo prác o anglicizmoch v slovenčine, češtině a mnohých iných jazykoch. Vyberme z nich ešte dve práce, ktoré sa venovali aj

¹⁰ Podľa Juraja Glovňu treba v lexikálnej rovine upozorniť na „nadužívanie“ anglicizmov aj v prípade, keď máme funkčné slovenské ekvivalenty. „V dôsledku globalizácie sa preberá zbytočne veľa anglicizmov, aj vtedy, keď nejde o tzv. lexikálny deficit. Podobným problémom sú podľa neho slová českého pôvodu (bohemizmy), ktoré zbytočne kazia jazykový prejav. Miesto nich máme pekné slovenské slová“ (Glovňa, 2018, s. 63). „Ducha“ slovenského jazyka potláča podľa tejto línie aj nadužívanie pasívnych syntaktických foriem v spisovnej slovenčine na úkor aktívnych: „*Auto už bolo opravované trikrát – Bol som prepadnutý a okradnutý na ulici*“ (Glovňa, 2018, s. 65). Eugen Pauliny (1949, s. 125) hodnotí poučku ochrancov jazykovej čistoty, že namiesto pasíva sa má v slovenčine používať aktívna veta, za „prejav filologického primitivismu“. V inej svojej štúdií o pasíve v spisovnej slovenčine (Pauliny, 1977, s. 230) poukazuje na to, že o pasíve: „... ani v jednej dôležitej gramatike pred S. Czamblom niet námietky proti jeho používaniu. Bolo by zaujímavé preskúmať, nakoľko Czamblov zásah a prax puristov zabrzdlila prenikanie opisného pasíva do spisovného používania“.

funkčnosti či nefunkčnosti anglicizmov v našich jazykoch: je to príslušná kapitola v monografii Juraja Dolníka Teória spisovného jazyka (2010) a bakalárska práca Zuzany Raicovej (2008). Všeobecným príkazom tzv. utilitárnej ideológie pritom je, že keď už musíme prebrať do slovenčiny anglicizmy, mali by sme prevziať len funkčné (teda potrebné) anglicizmy. Iba v prípade, ak nemáme primeraný domáci prostriedok, prípadne ak by nám hrozilo, že by sme sa mohli pri hľadaní adekvátneho domáceho výrazu dostať do väčších komplikácií, sú anglicizmy dovolené. Nemali by sme však v nijakom prípade preberať výrazy typu *headline* (veď máme predsa *titulok*), *joint-venture* (máme *spoločný podnik*), *comeback* (*návrat*), *popcorn* (*pukanca*) a i. V rámci tejto ideológie je to neprípustné najmä preto, že by sa takto ohrozila suverenita jazyka, príp. aj celý jazyk. Juraj Dolník (2010, s. 65 – 66) však ukázal, že k tomu by mohlo dôjsť iba vtedy, keby nám niekto vnucoval v tejto veci svoju vôľu. Ale k tomu, ako poznamenala už aj D. Slančová (1994), nikdy nedochádza. Naozaj nás k tomu nikto nenúti. Podľa Juraja Dolníka je preto namiesto jazykovej suverenity v tomto prípade hovoriť o normálnosti jazyka, pretože sám jazyk vie, koľko anglicizmov je ešte v jednotlivých prípadoch prijateľných (možných). V takej chvíli nastupuje akomodačno-asimilačný mechanizmus, resp. akomodačno-asimilačná rovnováha (podrobnejšie k tomu Dolník, 2010).

Namieste je v tomto prípade aj otázka, prečo v niektorých prípadoch i dobrí autori – vrátane esejistov – siahajú po anglicizmoch, ktoré jazyková kritika považuje za nefunkčné. Vysvetlením by mohla byť skutočnosť, že príslušní jazykoví kritici berú do úvahy len význam, ale výrazy majú aj pragmatickú rovinu, ktorá sa využíva najmä pri synonymizácii výrazov. Jednou z dôležitých funkcií jazyka je pritom aj prestížna funkcia. Podľa Juraja Dolníka problém však vyplýva najmä z toho, že doteraz v slovakistickom výskume zvyčajne dominoval reflexívologický prístup a komunikačná a pragmatická funkcia ostávali bokom (Dolník, 2010). Zabúda sa pritom najmä na to, že prevzaté lexikálne výrazy a modely majú ďalšiu pridanú hodnotu, pre ktorú si ich komunikanti vybrali na použitie, resp. pre ktorú ich uprednostnili pred inými riešeniami.

Zuzana Raicová ukázala, že nástupom komunistického režimu sa anglosaský vplyv pribrzdil, keďže kontakty so Západom sa čo najviac potlačovali. Vďaka výraznému uvoľneniu v 60. rokoch 20. storočia sa však anglicizmy začali znovu vo väčšej miere objavovať najmä v hudbe a športe. 70. roky 20. storočia a s tým spojená normalizácia sa zas zaslúžili o to, že sa tento trend v spisovnej slovenčine znovu obmedzil. Vládnuca strana sa obávala vplyvu, ktorú by mohlo so sebou priniesť prenikanie anglicizmov a neprijemná bola infiltrácia cudzej ideológie najmä na mládež. Z. Raicová to vidí takto: „Pod zámkou, že sa treba starať aj o čistotu jazyka, sa anglické výrazy snažila (moc) likvidovať“ (2008, s. 9). Vznikli nové synonymá, napr. *osobný strážca* – *bodyguard*, *domovská stránka* – *homepage* a i., ale aj ďalšie

anglicizmy, ktoré sa začali používať najmä kvôli úspornosti, no objavili sa také anglicizmy, ktoré by sme mohli označiť za móдне, resp. také, ktorých používanie by malo pôsobiť „svetovo“ (*outfit, happy, sorry, in*). Dá sa povedať, že purizmus zažíval veľký rozkvet najmä v totalitných režimoch, napr. v Nemecku (Cseresnyési, 2012)¹¹, v Chorvátsku (Kordić, 2010; Vlašić, 2012) a v Taliansku (porov. aj štúdiu Sehnala, 2012, s. 69 – 72, kde sa poukazuje na úzku prepojenosť totalitarizmu a purizmu). Dnes sa už jazyk nepovažuje ani v jednej z týchto krajín za muzeálny kus ako kedysi ani za „domáce náboženstvo“, ako to bolo v danej dobe, keďže sa široko berie do úvahy, že jazyk žije odjakživa na uliciach, v prístavoch, ale i v knihách a v akadémiách (Ondrejovič, 2020; Vlašić, 2012)¹².

Pripomeňme v tejto súvislosti ešte ďalšiu zásadnú vec, že totiž anglicizmy (podobne ako prebratia z akýchkoľvek iných jazykov) prechádzajú aj tzv. trhom slov (podrobnejšie Ondrejovič, 2009, s. 25) a v jazyku sa udržia najmä tie, po ktorých je v prijímajúcom jazyku dopyt. V slovenčine výnimku tvoria možno („bratislavské“) propriálne názvy typu *River Park, Vienna Gate, Tulip, Twin City* či dokonca *Petržalka City* a pod., ktoré týmto trhom neprechádzajú. To znamená, že používatelia ich neschválili ani neodmietli a do ich povedomia a používania sa vlastne v zásade nanútili a nanucujú.

EURÓPSKA ÚNIA, VIACJAZYKOVOSŤ A LINGUA FRANCA

Dnešné celosvetové šírenie informácií a zvyšujúca sa mobilita ľudstva si celkom pochopiteľne žiadajú na medzinárodné používanie jeden jazyk, ktorý by plnil úlohu lingua franca. Mnohé inštitúcie, najmä vedecké, používajú angličtinu ako výhradný rokovací jazyk (niektoré vedľa národného jazyka). Vzniká pritom celkom prirodzene variant nazývaný *Global English*, „medzinárodná“ angličtina počítačovej, obchodnej, vedeckej a politickej komunikácie. Vedľa toho existuje aj tzv. *brusselská angličtina* a napokon jestvuje angličtina ako typický plurilingválny jazyk s rôznymi varietami: „anglickou“ (oxfordskou) a ďalšími varietami (americkou, karibskou, indickou, čínskou, austrálskou, novozélandskou a pod.).

Jazykovej politike sa venuje aj Európska únia presadzujúca „politiku troch jazykov“, podľa ktorej by členovia Európskej únie mali hovoriť – v ideálnom prípade – tromi jazykmi: materinským a dvoma cudzími. Druhým princípom je politika diverzity: členovia EÚ by sa mali naučiť jazyk, ktorý je dôležitý v rámci daného regiónu.

¹¹ Ricard Jahnke v r. 1933 dokonca žiadal Adolfa Hitlera, aby upustil od cudzích slov *propaganda, organizácia, sterilizácia, garant, avizovať, koncentračný tábor*, „aby ľudia mohli ešte jasnejšie chápať myšlienky svojho vodcu“ (Cseresnyési, 2017).

¹² Carla Marello (2020, s. 170 – 180) na základe novších talianskych jednojazyčných slovníkov, webových stránok, ako aj komentárov k neologizmom ukazuje, že – na rozdiel od iných hovoriacich románskymi jazykmi (francúzštinou a španielčinou) – talianski používatelia sa až tak neznepokojujú prílevom cudzích slov (najmä z angličtiny) vzhľadom na jej prestíž ako medzinárodného jazyka.

nu, a jazyk najbližšieho suseda. Tým sa podporuje jazyková rozrôznenosť. Otázkou však stále ostáva, nakoľko sú tieto politiky reálne v našich podmienkach. Na hovoriacich kladie pomerne vysoké nároky. Aj keď najmä v západnej Európe mnoho ľudí komunikuje v súčasnosti viacerými jazykmi, v našom prípade to nie je vôbec samozrejmosť.

ANTIPÓD SYSTÉMOVEJ A SOCIOPRAGMATICKEJ LINGVISTIKY

Filozof František Novosád (2010, s. 150) upozorňuje v tejto súvislosti ešte na skutočnosť, že každá doba má svojich „zväzakov“, mladých ľudí, ktorí dokonale splynuli s dominantnou ideológiou svojej doby. Ide o ľudí, ktorí sú presvedčení, že dobová ideológia im umožní vidieť veci v správnom svetle. V skutočnosti ich dobová ideológia zrejme len oslepila a vzala im schopnosť rozlišovať. Názor o úpadku jazyka v médiách mal a doteraz má na Slovensku ohlas najmä v seniorsko-konzervatívnej časti jazykovednej komunity, ale nájdeme ho aj medzi žurnalistickým dorastom. Napr. poslucháč 1. ročníka žurnalistiky Ján Ráták v príspevku *Slovenskí novinári si nevážia spisovný jazyk* (webjournal/médiá) píše: „Deň čo deň nás tlač, rozhlas, televízia aj internet obťažujú a znechucujú novinárskymi prejavmi znehodnotenými nespisovnými a neadekvátnymi vyjadrovacími prostriedkami, vrátane bezduchých fráz a neoriginálnych metafor...“. Nie že by k ničomu takému nedochádzalo, ale pozrime sa, aké príklady uvádza autor na potvrdenie svojich slov. Výrazy, o ktorých možno diskutovať, sú v tomto prípade: *ješitný*, *akonáhle* (v najnovšom Slovníku súčasného slovenského jazyka sa hodnotí ako spisovné), *blbý* (podľa etymológa Šimona Ondruša je to legitímny slovenský výraz), *odstavec* (právnicki ho odmietajú zameniť za odsek), *parták*, *postrádat'*, *sympaťák*, *tým pádom* (namiesto tohto idiómu sa odporúča používať *tým činom*, ale, ako sa ukazuje, je to dosť neživý ekvivalent)¹³. Avšak medzi uvádzanými príkladmi nájdeme aj spojenia *čerešnička na torte*; *mráčik, z ktorého nezapršalo*; *hádzat' si niečo ako horúci zemiak*; *mať maslo na hlave*; *deravý ako ementál*; *búrka v pohári vody* či *robiť si záľusk na niečo*, ktoré podľa autora „takisto predstavujú nesprávny a neoriginálny, hoci napriek tomu rozšírený a obľúbený spôsob vyjadrovania žurnalistov“. Nie je však jasné, ako autor prišiel na to, že citované vyjadrenia sú nesprávne, keďže niektoré z nich uvádza aj Krátky slovník slovenského jazyka a nájdeme ich aj v najnovších Pravidlách slovenského pravopisu. Budúci žurnalista sa zrejme pri svojom hodnotení opieral skôr o obskúrne príručky a zoznamy proskribovaných slov typu *Ako nehrešiť proti slovenčine* (1995)¹⁴.

¹³ K tomuto druhu „štandardizmov“ porov. najnovšie u Juraja Dolníka (2017, s. 222 – 224).

¹⁴ Škoda, že autor sa už nedostal k diskusnej recenzii S. Newerklu s podnázvom *Prečo nemožno nehrešiť proti slovenčine* (2006).

Ani pri výklade o prejavoch jazykovej diskriminácie sa nemôžeme celkom vyhnúť antipódu systémovolingvistickej a sociolingvisticko-pragmatickej „lingvistiky“, aj keď sme sa jej už dotkli niekoľkokrát vyššie. V tejto súvislosti sa odrazíme od dôvtipnej idey o bezznalostnej gramatickej dispozícii pri osvojovaní si jazyka, ktorú u nás spopularizoval Juraj Dolník (2016, s. 255n). Jej zárodok však nájdeme už vo wittgensteinovskom spôsobe myslenia o jazykových pravidlách. Keďže gramatické pravidlá sú podľa Wittgensteina „vpísané“ do jazykovej praxe, jednotlivec, ktorý sa prirodzene socializuje v danom jazykovom spoločenstve, má k nim prístup len cez prax. Deje sa to teda praktickým opakovaním príkladov. Treba však pripustiť, že vo vzťahu k spisovnému jazyku v slovenskom prostredí má zatiaľ navrch systémová lingvistika, čo môže súvisieť aj s tým, že podľa novších prieskumov je 58 % Slovákov konzervatívnych a iba 36 % liberálnych, čo sa však zásadne mení s vekom a konzervatívni a liberálni Slováci sa dostávajú do úplne opačného pomeru. No zrejme zatiaľ asi ani to nestačí, najmä keď si uvedomíme, aké zastúpenie má konzervatívny priestor, ktorý je v súčasnej politike obsadený stranami OĽaNO, Sme rodina, KDH a Smer.

V systémovolingvistickom zacielení sa, ako hovorí známy bonmot, „používatelia odbremeňujú od vlastného uvažovania a rozhodovania“, čo je omnoho príjemnejšie pre používateľa, než v tejto veci ponúka sociolingvistika a pragmatika. Štandardizácia v tomto duchu smeruje podľa výkladu J. Dolníka k obrazu spisovného jazyka riadeného zákonitosťami, ktoré sa má používateľ spisovnej slovenčiny naučiť. Naproti tomu sociolingvisticko-pragmatická lingvistická metodológia ráta s demokratizáciou spisovného jazyka v zmysle prirodzeného jazyka Slovákov. V týchto intenciách sa potom obraz spisovného jazyka konštruje ako súbor jazykových pravidiel sociálnokultúrnej povahy, ktoré si používatelia osvojujú (nie: „učia sa“) v rozmanitých komunikačných situáciách. V tomto rámci sa – v terminológii Juraja Dolníka – dáva prednosť aj pri výklade o jazykovom poradenstve komunikácii na základe tzv. *interpretačnej optimality*, t. j. úsilia vyjadriť sa v komunikácii čo najoptimálnejšie a najprimeranejšie vzhľadom na podmienky komunikácie (porov. už aj Horecký, 2001). Nejde teda ani tak o smerovanie k „jazykovej dokonalosti“, ale o dokonalosť *efektivity* a *optimality* (Dolník, 2009). Variantnosť patrí k základným prejavom každého prirodzeného jazyka a ani slovenčina nie je jednoliatym útvarom, ktorý by fungoval iba v jedinej existenčnej forme. Okrem spisovnej slovenčiny, ktorú niektoré smery považujú za akýchkoľvek podmienok za najreprezentatívnejšiu formu jazyka, iné ho vnímajú len ako existenčnú formu *primus inter pares*, keďže jazyk v komplexnosti tvoria aj ďalšie útvary, a to aj nespisovné, nekodifikované, bez ktorých by nemohol mať náš jazyk status komplexného prirodzeného jazyka¹⁵. Spi-

¹⁵ Čo sa týka spisovného jazyka, zopakujme ešte, že sa mu v našej tradícii dostáva osobitej inštitucionálnej pozornosti a starostlivosti okrem iného aj sledovaním a vyhodnocovaním premien jazyko-

sovný jazyk je teda v tomto zmysle prvý útvar medzi rovnými varietami, čo svedčí o jeho dôležitosti. Je pritom výhodné mať takú varietu, ktorá sa dá použiť takmer za každých okolností, hoci mu chýba minimálne jedna vlastnosť: nemožno ho použiť ako „nespisovný“.

Viaceri autori už dávnejšie poukázali na to, že živý jazyk (napr. aj živá nemčina) a spisovná norma vzájomne divergujú, v dôsledku čoho sa „spisovná norma štandardného jazyka“ v rôznych európskych jazykoch postupne liberalizuje (Daneš, 1982; Mattheier, 1997). Do polovice 20. storočia sa spisovná norma rozvíjala do značnej miery ako relatívne homogénna a relatívne fixne kodifikovaná. Odvtedy sa zväčšila šírka normy aj o tie časti pásma, ktoré neboli oficiálne kodifikované. Štandardná norma kodifikovaná na kódexy postupne prechádza do roviny orientovanej na úzus. Keďže aj u nás sa vo verejnosti čoraz masovejšie objavuje používanie jazyka s odchýlkami od prísnych kodifikovaných noriem, vývoj dáva v tejto veci za pravdu Jánovi Horeckému (1979) i Jurajovi Dolníkovi (2010), čím sa postupne oslabujú pozície a privilégia kodifikátorov. Dobrým argumentom je tu najmä skutočnosť, že spisovný jazyk zodpovedá vyjadrovacím a dorozumievacím potrebám používateľov rovnako dobre ako iné jazykové variety. Spisovná varieta má však, ako sme už poznamenali vyššie, širšie uplatnenie, čo je zrejme najrelevantnejší dôvod, prečo je v danom zmysle dôležitejší ako iné variety. Spisovný jazyk si osvojujeme – hovorí Juraj Dolník – ako materinský jazyk, a tak ho treba aj používať: prirodzene, bez pocitu alebo vedomia elitárskeho tlaku na jazykovú správnosť, spojeného s hroz-

vých noriem, za čím by však mala nasledovať aj úprava kodifikácie, ktorá by neúnosne nezaostávala za reálnou normou. Spisovná slovenčina obsahuje v modernom chápaní aj výrazové prostriedky, ktoré sú kodifikované i nekodifikované. Totiž aj tie, ktoré zatiaľ iba inklinujú k spisovnosti a doteraz nenašli svoje miesto v kodifikačných príručkách, pričom sú však súčasťou spisovnojazykového „širšieho pásma“ (porov. k tomu najmä Sgall, 2010; J. Svobodová, 2014, 2017). Ako ukazuje aj Václav Cvrček (2006), doteraz nie je známe nijaké empiricky podložené vymedzenie spisovnosti. Veľmi často sa spisovný jazyk vymedzuje prostredníctvom kodifikácie, pritom si však uvedomujeme, že vždy keď ju uplatníme definíčne, objavuje sa nám známy definičný kruh. Aj Alexandra Jarošová síce zisťuje, že podľa nej jediné nezlyhávajúce kritérium spisovnosti je konštatovanie, že spisovné je to, čo je kodifikované ako spisovné (2015, s. 113), no už aj sama musí uznať, že „aj v spisovných situáciách sa objavuje množina jazykových prostriedkov, ktorých sa ani vzdelaná a povedomá časť jazykovej komunity nechce vzdať napriek tomu, že nie sú kodifikované ako spisovné“ (ibid, s. 113). Jazyk má teda vychádzať z tradície, ale i zo súčasného úzu, ako na to jasnozrivo upozornil už A. S. Puškin (porov. 1. časť, s. 12) i Jozef Dobrovský s jeho známym tvrdením, že „najvyšším zákonodarcom v jazyku a najmä v gramatike a v slovníku je jazykový úzus, jemu je podriadená analógia i etymológia“ (Dobrovský, 1809). Nejde teda len o to, aby sme boli schopní jazyk používať tak, ako ho používali naši rodičia či niektorí naši starší spoluobčania (porov. 1. časť, s. 6), ale predovšetkým tak, ako nás k tomu vyzýva náš jazyk. Prítom od začiatku 21. storočia nastúpila pomerne masívna subštandardizácia a nárast počtu jazykových prostriedkov a variet. Už prestalo byť pre väčšinu našich používateľov vzorom a ideálom to, čo a ako odporúčali staršie kodifikácie, ani to, ako hovorili generácie pred nami a väčšina sa nevyžíva ani v desynonimizácii či odstraňovaní štýlovo ekvivalentných či neekvivalentných variet. Dôraz sa kladie skôr na komunikačnú funkciu a účelnosť (spisovného) jazyka.

bou sankcií. Spisovný jazyk pri sústavnom prispôsobovaní sa používateľov jazyka dynamike ich vyjadrovania a komunikačných potrieb, čím sa – za normálnych okolností, teda mimo násilností vyplývajúcich z diskriminačných (v tomto prípade najmä puristických) aktivít – kultivuje a udržiava jeho stabilita a identita. Túto koncepciu Juraj Dolník najnovšie nazýva *ideológiou tzv. pozitívnej integrácie* a rozpracoval ju v monografii *Jazyk v sociálnej kultúre* (2017a). V nej dokazuje, že jazyk si môže zachovať svoju stabilitu a identitu aj bez ochraňovania a externej pomoci. Možno povedať, že táto koncepcia (istou precizáciou môžeme preniknúť, ako vidieť, aj k jej „aspektom“ *primus inter pares*, praktickým sociálnym pravidlám a prirodzenej viabilite) na to poskytuje dostatočný priestor. K tomuto optimistickému záveru sme sa dostali aj cestou cez diskriminačné pole za pomoci analýzy purizmu.

ZÁVER

Purizmus nie je teda len myšlienkovým prúdom v dejinách jazykovedy, na ktorý by sme mohli dnes odkazovať v rámci analýzy prístupov k prirodzenému jazyku. Je to mimoriadne aktuálna téma aj v rámci jazykovej diskriminácie. Takto sa do aktuálnej problematiky jazykovej diskriminácie vnáša puristická prizma a zároveň sa osvetľuje puristická metodológia z trochu inej perspektívy diskriminačnej perspektívy. V budúcnosti možno v analýze a interpretácii purizmu pokračovať aj v kontexte ďalších jazykových ideológií, globalizácie a jazykovej politiky, ako aj v rozbere a výklade so zameraním na špecifický purizmus v slovenskom jazykovom prostredí, v jazykovej praxi a pri vnímaní spisovného jazyka lingvistami i používateľmi z oblasti nejazykovednej verejnosti. Takáto explikácia pomáha rozširovať pohľad na purizmus i na jeho uvažovanie o jazyku v rámci spisovnojazykového diskurzu. Puristické zmýšľanie pritom nie je náhodou blízke predovšetkým prívŕžencom systémovolingvistického, ale i totalitného myslenia. Štúdiá môže pomôcť pochopiť aj pomerne absurdný fakt, že duch purizmu je stále prítomný v slovenskom metajazykovom živote napriek jeho zjavným deficitom, no aj pomôcť uvedomiť si, ako sa puristická ideológia adaptuje na súčasné podmienky fungovania jazyka. Ambíciou tohto textu napokon je, aby sa purizmu dostalo viac výskumnej pozornosti pri sledovaní sociálnych procesov a problémov vrátane diskriminácie jazykom.

Literatúra

(Citovaná literatúra sa vzťahuje aj na 1. časť článku uverejneného v 2. čísle tohtoročného časopisu *Slovenská reč*, 2020.)

ALSPASS, Stephan – MAITZ, Peter: Einführung in das Themenheft. Sprache und Diskriminierung – ein vernachlässigtes Thema. In: *Das Deutschunterricht*, 2011, roč. 63, s. 2 – 6.

Ako nehrešiť proti slovenčine. Slovník správnych a nesprávnych výrazov v slovenčine. Red. D. Štefčenková. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 1995. 148 s.

- AUTY, Robert: The Role of Purism in the Development of the Slavonic Literary Languages. In: *The Slavonic and East European Review*, 1973, vol. 124, s. 335 – 342.
- BARTEK, Henrich: K problému cudzích slov v slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1933/34, roč. 2, č. 4, s. 178 – 182.
- BARNET, Vladimír: Sociolingvistické zretele jazykové kodifikace. In: *Nadawki i granicy ręecznej kodifikacji – Aufgaben und Grenzen der sprachlichen Kodifizierung*. Red. H. Faska. Budyšin: Domowina 1979, s. 23 – 30.
- BATTISTELLA, Edwin: *Bad Language. Are some words better than others?* New York: Oxford University Press 2005. 230 s.
- BLANÁR, Vincent: Tzv. zlý autor a začiatky Slovenskej reči. In: *Slovenská reč 1932 – 2002. Vedecká konferencia. Bibliografia*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2003, s. 44 – 48.
- BOSÁK, Ján: Kodifikácie a reálny jazyk. In: *Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča*. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 240 – 244.
- BROŽÍK, Ivan: Sme až príliš tichými svedkami úpadku štátneho jazyka. In: *Slovenské národné noviny*, 21. 3. 2012.
- BURKE, Peter: *Jazyky a společenství v raně novověké Evropě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2011. 244 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vzťah slovenčiny a češtiny a jazyková kultúra. In: *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra*. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 1995, s. 87 – 97.
- CRYSTAL, David: *The Cambridge Encyclopedia of Language*. New York: Cambridge University Press 1987. 480 s.
- CSERESNYÉSI, László: Nyelv és neurózis. Zsargon által világosan. 2. (Jazyk a neuróza. Jasne o žargóne). In: *Magyar narancs címlap*, 2017, 27. 7. 2017.
- CVRČEK, Václav: *Regulace jazyka a Koncept minimální intervence*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav českého národního korpusu 2008. 232 s.
- ČERMÁK, František: *Preskriptivismus: variabilita versus stabilita* Eds. E. Minářová – K. Ondrášková. *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita 2000, s. 12 – 17.
- DANEŠ, František: *Dialektische Tendenzen in der Entwicklung der Literatursprachen*. In: *Grundlagen der Struktur. Beiträge der Prager Linguistik und Sprachtheorie und Sprachpflege. Teil 2*. Hrsg. J. Scharnhorst – E. Ining. Berlin 1982, s. 92 – 113.
- DANEŠ, František: *Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků. Příspěvek sociolingvistický*. In: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze 1968*. Praha: Academia 1968, s. 119 – 128.
- DANEŠ, František: *Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci*. Red. J. Kuchař. *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia 1979, s. 79 – 91.
- DANEŠ, František: *Preskripcie – anebo „nechte svůj jazyk na pokoji“?* In: *Sociální aspekty spisovných jazyků slovanských*. Red. H. Gladkova – V. Cvrček. *Acta Slavica et Baltica*, 2006, vol. 6, s. 166 – 176.
- DOBŘÍK, Zdenko: *O funkčnosti anglicizmů a iných slov cudzieho pôvodu z pohľadu normativistickej a sociolingvistickej, resp. pragmatickej orientovanej jazykovej kritiky*. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach*. Ed. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 236 – 247.
- DOBROWSKY, Joseph: *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache, zur grundlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenen Kenntniss für Böhmen*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 1809 (fotokópia). 400 s.
- DOLNÍK, Juraj: *Normálny stav normy spisovného jazyka*. In: *Slovo a slovesnosť*, 2007, roč. 68, č. 4, s. 256 – 270.
- DOLNÍK, Juraj: *Koncepčný rámec jazykového poradenstva*. In: *Slovenská reč*, 2009, roč. 74, č. 3, s. 129 – 134.
- DOLNÍK, Juraj: *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda 2010. 300 s.

- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda 2017a. 146 s.
- DOLNÍK, Juraj: Myšlienkový svet Ľudovíta Štúra. In: Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra v historických a súčasných interpretáciách. Eds. S. Ondrejovič – J. Kmit'ová. Bratislava: Veda 2017b, s. 22 – 31.
- DOLNÍK, Juraj: Komunikačná kultúra. In: Slovenská reč, 2020a, roč. 85, č. 1, s. 8 – 27.
- DOLNÍK, Juraj: Hranice v jazykovom svete Slovákov. In: Studia Academica Slovaca. 49. Prednášky 56. Letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2020b, s. 33 – 50.
- DORULA, Ján: Slovo na úvod. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 1995, s. 7 – 8.
- DOSTÁL, Ondrej: Danko na stráži Mečiarovho jazykového zákona. In: Sme, 25. júna 2009.
- DRESSLER Wolfgang: Smrť jazykov. In: Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Sociolinguistica Slovaca. 4. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 27 – 42.
- FREEDEN, Michael: Ideology. A very short introduction. New York: Cambridge University Press 2013. 160 s.
- GERNEŠIOVÁ, Anežka: Ako sa to píše správne. In: Blog.sme.sk, 7. 4. 2020.
- GLOVNÁ, Juraj: O potrebe kurzov slovenčiny pre budúcich učiteľov-neslovenčínarov. In: Slovenské spisovné jazyky od teórie k praxi. Formování jazykového vědomí a postojů k jazyku. Eds. H. Gladkova – M. Giger – O. Bláha. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2018, s. 67 – 102.
- GOOŤŠOVÁ, Andrea: Teória spisovného jazyka (so zreteľom na spisovnú slovenčinu). In: Acta Facultatis Humanisticae Universitatis Matthiae Belii Neosoliensis. Humanitné vedy – Linguistica. Zost. E. Homolová – K. Dlhošová – J. Miškovská – A. Gálisová. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2011, s. 117 – 124.
- GIOVANARDI, Claudio: Inglese – Italiano 1 a 1. Manni: Lecce 2008.
- GREGOR, Michal: O jazykoch a puristoch a cudzích slovách. In: Denník Postoj, blog 2. 2. 2012
- HAUSENBLAS, Karel: O kultúre jazyka a brusičskom purizmu. In: Naše reč, 1951, roč. 51, č. 1 – 2, s. 41 – 45.
- CHÝLOVÁ, Helena: Purizmus v jazykovej výchove 20. storočia. Plzeň: Západočeská univerzita 2013. 172 s.
- JAKOBSON, Roman: O dnešním brusičství českém. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Usp. B. Havránek – M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 85 – 122.
- HORECKÝ, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 13 – 22.
- HORECKÝ, Ján: Systém a systémový prístup ako predpoklad kodifikácie. In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 3, s. 56 – 59.
- HORECKÝ, Ján: Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá. In: Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti. 4. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2001. 52 s.
- HORECKÝ, Ján: Preskriptívna a deskriptívna lingvistiká – miesto v kultivovaní jazyka. In: Studia Academica Slovaca. 31. Prednášky 38. Letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2002, s. 82 – 89.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Slovo v slovníku z pohľadu času a normy. Bratislava: Veda 2016. 160 s.
- KAČALA, Ján: Ako som sa nestal puristom. In: Literárny týždenník, 2000, roč. 13, č. 39, s. 4.
- KAČALA, Ján: Pomocníci jazykového imperializmu. In: Literárny týždenník, 2004, roč. 17, č. 13, s. 3.
- KAČALA, Ján: O prirodzenosti prirodzeného jazyka. In: Literárny týždenník, 2020, roč. 23, č. 17 – 18, s. 16.
- KORDIČ, Snježana: Jezik i nacionalizam. Zagreb: Durieux 2010. 430 s.
- KOVÁČOVÁ, Martina: Jazykovedci sa sporia s Maďaričovými úradníkmi. In: Sme, 14. okt. 2009.
- KRAJČOVIČ, Maroš: Puristický slovník slovenského jazyka alebo lexikálna obroda slovenčiny. 21. októbra 2016. 59 s. Dostupné na: http://slovenskajazykovacista.blogspot.com/2016_10_01_archive.html

- KRALČÁK, Lubomír: Dynamika súčasnej slovenčiny. Sociolingvistické aspekty dynamiky. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2009. 144 s.
- KRALČÁK, Lubomír: Aktuálna varietizácia slovenčiny a jej modelovanie. In: Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia národného jazyka. Ed. A. Gálišová. Banská Bystrica: Univerzita Univerzita Mateja Bela 2012, s. 40 – 49.
- KRÁL, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník. Martin: Matica slovenská 2005, 2009. 423 s.
- KRAUS, Jiří: K problematice jazykového purismu. In: Jazyk a kultura vyjadrování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám. Eds. P. Karlík – M. Krčmová. Brno: Masarykova univerzita 1998, s. 91 – 95.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. nezm. vyd. Bratislava: Veda 2003. 896 s.
- KROSKRITY, Paul: Language Ideology. In: Companion to linguistic Anthropology. Ed. A. Duranti. Malden: Basil Blackwell 2004, s. 496 – 517.
- KRUPA, Viktor: Priepasť šesťdesiatročných a vízia blízkej budúcnosti? In: Slovenské pohľady na literatúru, umenie a život, 2006, roč. 4 + 122, č. 10, s. 1 – 11.
- KRUPA, Viktor – ONDREJOVIČ, Slavomír: Aká regulácia jazyka je hriech. In: Slovenské pohľady na literatúru, umenie a kultúru, 1998, roč. 4 + 114, č. 9, s. 25 – 33.
- KVARAN, Gudrun: English Influence of the Icelandic Lexicon. In: Nordic Journal of English Studies, 2004, vol. 3, č. 2, s. 143 – 152.
- LANGER, Nils – DAVIES, Winifred: An Introduction to Linguistic Purism. In: Linguistic Purism in the Germanic Languages. Eds. N. Langer – W. Davies. Berlin 2005.
- LANSTYÁK, István: Jazykové ideológie v maďarskej komunite. In: Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte. Sociolinguistica Slovaca. 7. Eds. S. Ondrejovič – J. Vrábľová – A. Krausová. Bratislava: Veda 2013, s. 31 – 44.
- LANSTYÁK, István: Novšie jazykové ideológie týkajúce sa používania viacerých jazykov. In: Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku. Eds. I. Lanstýák – G. Múcsková – J. Tancer. Bratislava: Univerzita Komenského 2017, s. 9 – 37, Glosár, s. 280 – 307.
- LANSTYÁK, István: Nyelvalakítás és nyelvi problémák. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda 2018. 358 s.
- Lingvističeskij enciklopedičeskij slovar. Red. V. N. Jarceva. Moskva: Sovetskaja enciklopedija 2000. 685 s.
- MAITZ, Péter: Sprachpflege als Mythenwerkstatt und Diskriminierungspraktik. In: Aptum, Zeitschrift für Sprachkritik und Sprachkultur, 2010, roč. 6, s. 1 – 19.
- MAITZ, Péter: Sprachvariation, sprachliche Ideologien und Schule. In: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, 2015, vol. 82, č. 2, s. 206 – 227.
- MAITZ, Péter – ALSPASS, Stephan: Zur sozialen und sprachpolitischen Verantwortung der Variationslinguistik. In: Dynamik des Dialekts – Wandel und Variation. Eds. E. Glaser – J. E. Schildt – N. Frey. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2011, s. 221 – 240.
- MARELLO, Carla: New Words and New Forms of Linguistic Purism in the 21st Century: The Italian Debate. In: International Journal of Lexicography, 2020, roč. 33, č. 2, s. 168 – 186.
- MATTHEIER, J. Klaus: Über Destandardisierung, Umstandardisierung und Standardisierung in modernen europäischen Standardsprachen. In: Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen. Eds. K. J. Mattheier – E. Radke. Frankfurt am Main: Peter Lang 1997, s. 1 – 9.
- MATHESIUS, Vilém: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Usp. B. Havránek – M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 14 – 31.
- MATUŠKA, Alexander: Hra na fujaru a pokrok. In: Přítomnost, 1930, roč. 7, č. 48, s. 761 – 764.
- MATUŠKA, Alexander: Osobne a neosobne. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1983. 304 s.
- MAXWELL, Alexander: Why the Slovak Language has Three Dialects: A Case Study in Historical Perceptual Dialectology. In: Austrian History Yearbook, 2006, roč. 37, s. 385 – 414.

- MILROY, James – MILROY, Lesley: *Authority in Language: Investigating standard language*. 3. vyd. London/New York: Routledge 1998. 188 s.
- MINÁČ Vladimír – PODRACKÁ, Dana: *Paradiso*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 1998. 360 s.
- MISTRÍK, Jozef: Čo prezrádza naša reč. In: *Nedeľná pravda*, 1975, roč. 8, č. 2 (10. 1. 1975), s. 10.
- MOLNÁR SATINSKÁ, Lucia: Jazyková norma z pohľadu konfliktu predstáv o jazyku Bratislavy a vidieka. In: *Jazyk a jazykoveda v pohybe*. 2. Eds. B. Chocholová – L. Molnár Satinská – G. Múcsková. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Bratislava: Veda 2017, s. 217 – 223.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: K otázke explanácie variantnosti a interferencie jazykových systémov nárečia a spisovného jazyka v komunikácii. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach*. Ed. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 225 – 235.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: O slovenskom purizme a anti-purizme v kontexte jazykových ideológií. In: *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku*. Eds. I. Lanštyák – G. Múcsková – J. Tancer. Bratislava: Univerzita Komenského 2017, s. 64 – 79.
- NEKVAPIL, Jiří: O vzťahu malých a veľkých slovanských jazykú. In: *InterSlavica*. Bautzen: Domowina-Verlag 2003, s. 113 – 127.
- NEWERKLA, Stefan Michael: Prečo nemôžeme nehrešiť proti slovenčine... Zu Norm und Kodifikation des gegenwärtigen Slowakischen in der Außensicht. In: *Struktura, variety, funkce*. Sborník k 70. narodeninám prof. Oldřicha Uličného. Eds. E. Lehečková – J. Táborský. Praha: Karolinum, 2009, s. 43 – 55.
- NOVÁK, Ľudovít: *Jazykovedné glosy k československej otázke*. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarisky uč. Spolok 1935. 386 s.
- NOVOSÁD, František: Útržky o Slovensku. Bratislava: Kalligram 2010. 164 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: O jazykovej situácii v Nórsku. In: *Kultúra slova*, 1984, roč. 18, č. 7, s. 296 – 298.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. In: *Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi*. Sociolinguistica Slovaca. 4. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 23 – 42.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Trochu „zadychčaná“ diskusia o jazykovej kultúre. In: *Kultúra slova*, 2005, roč. 39, č. 3, s. 148 – 152.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Sociolingvistické etudy. Bratislava: Veda 2008a. 306 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Je slovenčina v ohrození? In: *Studia Academica Slovaca*. 37. Prednášky 44. Letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Stimul 2008b, s. 63 – 75.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Slovenská výslovnosť a jej kodifikácia. In: *Slovenská reč*, 2009a, roč. 74, č. 4, s. 2019 – 230.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk ako anglický park. In: *.týždeň*, 2009b, roč. 6, č. 21, s. 24 – 27 (rozhovor viedla E. Čobejová).
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Výzvy na ochranu slovenčiny a živý jazyk. In: *Slová*. K sedemdesiatke Rudolfa Chmela. Bratislava: Kalligram 2009c, s. 382 – 392.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: The Slovak Language in Danger? In: *Topics in Linguistics*, 2010b, roč. 1, č. 9, s. 17 – 24.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: K jazykovej kultúre 30. rokov 20. storočia. In: *Život medzi apelatívami a propriami*. Jazykovedné štúdie. 29. Zost. I. Valentová. Bratislava: Veda 2011, s. 159 – 165.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: K otázke normatívnosti Slovníka súčasného slovenského jazyka. In: *Slovo v slovníku*. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda 2012, s. 84 – 89.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Poznámky k A. S. Puškinovi ako k lingvistovi. In: *Slavica Nitriensia*, 2014, roč. 3, č. 2, s. 5 – 19.

- ONDREJOVIČ, Slavomír: Niekoľko rapsodických poznámok k dielu Ľudovíta Štúra. In: Kultúra slova, 2015, roč. 49, č. 1, s. 3 – 9.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Víťazstvá a prehry v zápasoch o palatálne /' v spisovnej slovenčine – najmä v tzv. slabšej fonologickej pozícii. In: Slovenská reč, 2019, roč. 84, č. 2, s. 144 – 164.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Médiá a kodifikačná prax. In: Komunikačná paradigmatica v lingvistiky a žurnalistiky. Eds. Peter Kraučák – Juraj Považan. Jubilejný zborník na počesť prof. Jozefa Mlacka. Ružomberok: Verbum 2020 (v tlači).
- ONDREJOVIČ, Slavomír – KRUPA, Viktor: Identita a jazyk. In: My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít. Eds. G. Kiliánová – E. Kowalská – E. Krekovičová. Bratislava: Veda – Historický ústav SAV – Ústav etnológie SAV 2009, s. 109 – 138.
- ORWELL, George: 1984. Praha: Naše vojsko 1991. 272 s.
- PAULINY, Eugen: Pasívum v spisovnej slovenčine. In: Slovo a tvar, 1949, roč. 3, s. 123 – 129.
- PAULINY, Eugen: Vývin opisného pasíva v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 13. Ružičkov zborník. Red. L. Dvonč. Bratislava: Veda 1977, s. 225 – 230.
- PAULINY, Eugen: Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku súčasnosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 43 – 51.
- PAULINY, Eugen: Norma spisovnej slovenčiny a zásady jej kodifikovania. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti. č. 2. Ed. S. Ondrejovič. [Bratislava]: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2000. 40 s.
- PECIAR, Štefan: Jazykoveda a purizmus. In: Národné noviny, 1943, 28. 8. 1943, s. 4 – 6.
- PHILIPSON, Robert: English-only Europe? Challenging language policy. London/New York: Routledge 2004. 256 s.
- PHILIPSON, Robert: Is there any unity in diversity in language policies national and supranational? English as an EU lingua franca or lingua frankensteiniana? In: National and European Language Policies. Contributions to the Annual Conference 2007 of EFNIL in Riga Ed. G. Stickel. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang 2009, s. 145 – 154.
- PODRIMAVSKÝ, Milan: Jazyk v procese politickej emancipácie v 2. polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia. In: Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte. Sociolinguistica Slovaca. 7. Eds. S. Ondrejovič – J. Vrábľová – A. Krausová. Bratislava: Veda 2013, s. 103 – 115.
- RIPKA, Ivor: Pohyby či poryvy jazyka nášho každodenného alebo niekoľko glos o súčasnej jazykovej situácii. In: Lexikálne a frazeologické konfrontácie od Veľkej Moravy po súčasnosť. Eds. L. Kralčák – M. Pukanec. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2017, s. 7 – 17.
- RAICOVÁ, Zuzana: Anglicismy na internetu. Olomouc: FF Univerzity Palackého 2008. 68 s.
- ROMAN, Adam: Perly „mediálneho“ jazyka. 2007. Dostupné na: <http://geocities.com/bezboha/Jazyk.html200710> [cit. 2.11. 2020].
- RUSINKOVÁ, Jaroslava: Diskriminácia (2020a, rukopis).
- RUSINKOVÁ, Jaroslava: Dynamické tendencie v pravopise prirodzenej slovenčiny. In: Jazykovedný časopis, 2020b, roč. 70, č. 3, s. 529 – 544.
- RUSINKOVÁ, Jaroslava: Spisovná slovenčina ako prirodzený jazyk (Na pozadí jazykových postojov). Jazykovedné štúdie. 36. Bratislava: Veda 2020. 94 s.
- RUŽIČKA, Jozef a kol.: Tézy o slovenčine. In: Kultúra slova, 1967, roč. 1, č. 2, s. 33 – 40.
- SARVAŠ, Martin: Prihovor. In: Prečo mám rád slovenčinu, prečo mám rád Slovensko. 15. ročník. Bratislava: Ministerstvo kultúry SR 2007, s. 5 – 6.
- SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. 3. vyd. Praha: Academia 2007. 488 s.
- SEBÖK, Szilárd: Jazykovo-politické problémy ako záluďné problémy. In: Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch. Sociolinguistica Slovaca. 8. Eds. J. Wachtarczyková – L. Satinská – S. Ondrejovič. Bratislava 2015, s. 196 – 212.
- SEHNAL, Roman: Dynamika prieniku anglicizmov do taliančiny: boj Dávida s Goliášom? In: Jazykovedný časopis, roč. 63, 2012, č. 1, s. 69 – 82.

- SHIFFMANN, Harold: Linguistic culture and language policy. London/New York: Routledge 1996. 352 s.
- SGALL, Petr: Perspektivy standardní češtiny. In: Jazykovědné aktuality, 2010, roč. 47, s. 180 – 204.
- SKUTNABB-KANGAS, Tove – PHILIPSON, Robert: ‚Mother tongue‘. The Theoretical and Sociopolitical Construction of a Concept. In: Status and Function of Languages and Language Varieties. Ed. U. Ammon. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1989, s. 450 – 477.
- SLANČOVÁ, Daniela: Jazykový imperializmus alebo – provincializmus. In: Literárny týždenník, 1994, roč. 7, č. 19, s. 4.
- SLANČOVÁ, Daniela: Hľadanie („obyčajného“) človeka v jazyku a v jazykovede. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 145 – 159.
- SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 23. Prednášky 36. Letnej školy slovenského jazyka a literatúry. Ed. J. Mlacek Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1994, s. 225 – 240.
- SLIACKY, Jozef: Razantný a ostrý kritik z Vlkanovej. In: Slovenské národné noviny, 2020, roč. 35, č. 17 (25. 4. 2020), s. 10.
- Spisovné slová. In: Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993, s. 415 – 416.
- SVOBODOVÁ, Diana: Aspekty hodnocení cizojazyčných přejímek: mezi módností a standardem. Ostrava: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta 2009. 168 s.
- SVOBODOVÁ, Jana: Čeština na rozcestí. Ostrava: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta 2014. 136 s.
- SVOBODOVÁ, Jana: Jazyk s normami, alebo bez norem? In: Jazyk a jazykoveda v súvislostiach. Eds. O. Orgoňová – A. Bohunická – G. Músková – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského 2017, s. 227 – 235.
- ŠEVČÍK, Alexander (= STICH, Alexander): Český jazykový purismus z hlediska funkční teorie spisovného jazyka. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. A/22/23, 1974/75, s. 49 – 58.
- ŠKULTÉTY, Jozef: Cudzie slová v slovenčine. In: Slovenské pohľady, časopis pre literatúru, vedu, umenie a politiku, 1902, roč. 22, s. 633 – 651, 755 – 764.
- ŠKVARENINOVÁ, Olga: Vplyv médií na globalizáciu slovenského jazyka. In: Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch. Sociolinguistica Slovaca. 8. Eds. J. Wachtarczyková – L. Satinská – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2015, s. 33 – 47.
- ŠTÚR, Ludevít: Nárečja Slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí. Prešporok: Nákladom Tatrína č. 1, 1846. 88 s.
- THOMAS, George: Linguistic Purism. London – New York: Logman 1991. 250 s.
- THOMAS, George: The Development of Slovak Purism. Oxford Slavonic Papers, 30, 1997, s. 67 – 89.
- VLAŠIĆ, Marija: Tradicija purizma u hrvatskom jezikoslovlju. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012. 158 s.
- VRÁBĽOVÁ, Júlia – MOLNÁR SATINSKÁ, Lucia: Do slovenčiny si prepašujeme anglické spôsoby. In: Sme, 2020, roč. 22, 15. 12. 2020, s. 6 – 7 (rozhovor viedol D. Mikušovič).
- Výzva na ochranu národného jazyka. In: Literárny týždenník, 2006, roč. 19, č. 9 – 10, s. 1 – 2.
- Výzva zodpovedným štátnym orgánom, ustanovizniám, politikom a slovenskej verejnosti. In: Kultúra, 2007, roč. 10, č. 15, s. 3.
- WIMMER, Gejza – ALTMANN, Gabriel – HŘEBÍČEK, Luděk – ONDREJOVIČ, Slavomír – WIMMEROVÁ, Soňa: Úvod do analýzy textov. Bratislava: Veda 2003. 344 s.

NEGATÍVNA AXIOLOGICKÁ DISPONIBILITA JAZYKOVÝCH PROSTRIEDKOV: PREDPOKLADY A KONZEKVENCIE¹

Jana Sokolová

*Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre
Nitra*

SOKOLOVÁ, Jana: Axiological Non-Availability of Language Means: Prerequisites and Consequences. *Slovak Language*, 2020, Vol. 85, No 3, pp. 265 – 281.

Abstract: The central theme of this study is the axiological non-availability of language means in Slovak. It is defined as an inherent semantic-axiological perspective of the language means that determines the syntactic structures of their use and influences the meaning and adequacy of communication interactions. Since the non-available language means involve pragmatically sensitive expressions, will we be interested in exploring the licensed contexts in which they are used by the speakers. As a basic explanatory construct in egolinguistics, the speaker operates as a person and also in terms of his/her communication roles in linguistic semantics. The study focuses on (a) the issue of attitude and focalization, which is associated with the speaker, and (b) identity and **circumstances of distribution** of the expressions with a strong and weak non-availability. Our reasoning will be based on the use of the inference scheme known as “abduction”, and/or “abductive explanation”. **The data used in our research** were taken from the Slovak National Corpus.

Key words: axiological availability, focalization, speaker, licensed context

1. ÚVOD

Cieľom príspevku je na reálnom jazykovom materiáli ilustrovať a interpretovať tie sémanticko-pragmatické okolnosti, ktoré predikujú kontexty použitia negatívne disponovaných výrazov. Disponibilitu² ponímame ako inherentnú pozitívnu alebo negatívnu axiologickú perspektívu jazykových jednotiek rôznych rovin a rôznej formálnej zložitosti. Je to sémanticky relevantný parameter, ktorý má sémantickú dimenziu vyplývajúcu z poznania významu, predikuje pragmatickú dimenziu, vychádzajúcu z postoja hovoriaceho, a syntagmatickú dimenziu, ktorá určuje ich použitie v adekvátnych kontextoch. Uchopenie disponibility je súčasťou pragmatických kompetencií hovoriaceho a nevyhnutnou podmienkou produkcie zmysluplnej a pragmaticky adekvátnej výpovede. Spadá do sféry ovládania jazyka založeného na bezznalostnej jazykovej dispozícii a selektívnych implicitných a explicitných jazykových znalostiach, ktoré sa vzťahujú na pravidlá jazyka a jeho používanie (Dolník, 2017, s. 65). Je dôležitým faktorom pri úsilí hovoriaceho o harmonizáciu jazykových a kontextových faktorov.

¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0067/19 *Jazykové reflexie sociálnej egoprezentácie a adresácie*.

² Koncept disponibility sme uprednostnili pred konceptom polarity, ktorý sa v odbornej literatúre vymedzuje v prevažne logickom ponímaní. Bližšie o tom hovorí napr. M. Dočekal (2017a).

Keďže negatívne disponované prostriedky sú pragmaticky citlivé výrazy, bude nás zaujímať, v akých kontextoch³ ich hovoriaci môže použiť. Zameriame sa na (a) problematiku postoja a projekcie (uhla pohľadu, perspektivizácie, fokalizácie), ktorá sa spája s hovoriacim, a na (b) identitu a **okolnosti distribúcie** výrazov so silnou a slabou negatívnou disponibilitou. **Vychádzať budeme z údajov Slovenského národného korpusu (korpusová verzia prim-9.0-public-sane).**

2. NEGATÍVNA AXIOLOGICKÁ PROJEKCIA

Projekcia je verbalizovaný spôsob sprostredkovania obsahu/zmyslu informácie – udalostí a faktov v uhle pohľadu hovoriaceho. Adekvátna projekcia si vyžaduje súhrn pragmatiky so sémantikou a syntagmatikou. Všeobecne platí: pozitívna projekcia signalizuje, že neexistovali dôvody, ktoré by hovoriacemu znemožňovali nativizovať pozitívny postoj; negatívna projekcia napovedá, že existovali dôvody, pre ktoré hovoriaci neuplatňuje pozitívny postoj. To znamená, že projekcia je spätá s axiologickým postojom hovoriaceho. Je to tak inherentne alebo adherentne kódované stanovisko hovoriaceho k obsahu výpovede alebo jej častiam, ako aj participantsky alebo neparticipantsky zdieľané hľadisko hovoriaceho pomocou axiologickej disponovaných jazykových prostriedkov. Participantský prístup pritom môže byť inkluzívny (zahŕňa hovoriaceho) alebo exkluzívny (nezahŕňa hovoriaceho, týka sa výhradne adresáta). Neparticipantský prístup vyjadruje stanovisko k inej osobe.

Ešte predtým, ako prejdeme k rozlišovaniu typov projekcie, žiada sa uviesť, že môže reflektovať generalizovaný alebo individualizovaný epistemický, preferenčný, evaluatívny a emocionálny postoj hovoriaceho (Grepl – Karlík, 1998). Vo výpovedi postoje môžu byť vyjadrené priamo alebo sú len na úrovni implikovaných postojov. To znamená, že hovoriaci svoje postoje buď prezentuje, alebo ich implikuje.

(a) Epistemický (tiež istotnomodalitný) postoj je výrazom pragmatického usudzovania hovoriaceho, ktoré sa viaže na stav jeho vedenia. Negatívna epistemicita súvisí so stavom nevedenia. Je spojená s poznaním, v pozadí ktorého stojí predstava istých limitných horizontov zmyslu či hodnotových rámcov, v intenciách ktorých človek niečo prezentuje. Ako príklad môžeme uviesť výpovede s negovanými predikátmi a výrazmi istotnej modality – *zrejme, možno, snád', asi*, ktoré vyjadrujú rôznu mieru neistoty, pochybností a neviery ohľadne tzv. „stavu vecí“ (Grepl – Kar-

³ V literatúre sa stretávame s výrazom *licenciované kontexty*. Vzt'ahuje sa na jediné kontexty, ktoré umožňujú gramaticky správne použitie negatívne polarizovaných prostriedkov (Giannakidou – Mari, 2020; Apresian, 2017). Ich spoločnou vlastnosťou je totiž **nemožnosť** použitia negatívne polarizovaného prostriedku v tzv. „veridikatívnych“ (veridical) kontextoch, porov.:
(1) *???Ja v tom vidím žiadny problém.* ≈ kontext je veridikatívny;
(2) *Ja v tom nevidím žiadny problém.* ≈ kontext je neveridikatívny.

Vzhľadom na „neústrojnosť“ termínov *veridikatívny* a *neveridikatívny kontext* navrhujeme výrazy *rozporujúci* a *nerozporujúci kontext*. To znamená, že deiktikum *žiadny* budeme interpretovať ako silne negatívne disponované deiktikum, lebo si vyžaduje *nerozporujúci kontext*.

lík, 1998, s. 168). Vo výpovedi tlmia neutrálnosť štandardného negatívneho tvrdenia tým, že umožňujú hovoriacemu výpoveď modifikovať v zmysle spochybnenia jednoznačnosti, presvedčivosti jej obsahu. Hovoriaci ich uplatňuje aj ako poistku pred prípadným nesúhlasom adresáta ohľadom kategorickosti svojho tvrdenia:

(3) „*Snád' nebude pršať.*“

(4) *Základná časť súťaže mu zrejme nevyšla podľa predstáv.*

(5) *Priaznivcom bujnej a neutíchajúcej zábavy toto letovisko asi nevyhovuje.*

Epistemický postoj môže byť tiež aktuálny, keďže je signalizovaný (relatívne) totožnou dobou deja a dobou komunikácie (doklad 3), ale môže byť aj deskriptívny, keď sa stáva súčasťou propozíčného obsahu výpovede (doklady 4 – 5).⁴

(b) Preferenčný postoj hovoriaceho je mentálne ovplyvnený nielen osobnými záujmami, ale aj spoločenskými a sociálnymi konvenciami. Hovoriaci je osoba s určitými subjektívnymi preferenciami. Preferenčný postoj hovoriaceho môže byť vyjadrený explicitne (doklady 6 – 7) alebo implicitne (8 – 9): Niektoré príklady v štúdiu sú uvádzané v úvodzovkách, iné nie. Tak to bolo aj v pôvodnom príspevku, no celkom tomu nerozumiem, keďže všetky doklady sú zo SNK.

(6) „*Peniaze som dal radšej na poriadnu stravu.*“

(7) „*Povedal som si, že uprednostním rodinu a vrátim sa na Slovensko.*“

(8) *Tentoraz však prišiel nie ako otrok, ale ako biskup.*

(9) *Tentoraz však prišiel nie ako biskup, ale ako otrok.*

Doklady (8 – 9) reflektujú kódovanie preferenčného postoja do adverzatívneho súvetia. V doklade (8) hovoriaci uprednostnil aspekt spoločenského postupu a tým vyjadril pozitívny náhľad na udalosť, v doklade (9), naopak, upriamil pozornosť na stratu spoločenského postavenia. Axiologickú hodnotu projekcie vyjadruje finálna časť súvetia.

Iným príkladom implicitne realizovaného preferenčného postoja je spôsob kódovania udalosti s dvomi participantmi prostredníctvom komitatívu a koordinatívu:

(10) *Barcelona sa nestretne s Realom vo finále Kráľovského pohára.*

(11) *Barcelona a Real sa nestretnú vo finále Kráľovského pohára.*

V uvádzaných prípadoch iniciálová pozícia futbalového klubu Barcelona vychádza z preferencií hovoriaceho, jeho osobného postoja k obsahu výpovede, keďže rozdelenie rolí je v jeho kompetencii. Použitím komitatívu (doklad 10) hovoriaci uplatňuje stratégiu spoluúčasti, pričom v hierarchizácii propozície realizuje princíp upozadovania, čo znamená, že jedného z agensov presúva do hierarchicky menej relevantnej syntaktickej pozície a tým ho upozaduje a danú mikrosituáciu stváraňuje z aspektu toho agensa, ktorý zostáva v pozícii podmetu (Grepl – Karlík, 1998, s. 149). Koordinatív (doklad 11) síce predpokladá realizáciu spoluúčasti na zrovnoprávnenom vzťahu oboch participantov, ale tým, že sa uplatňuje princíp pridaného participanta, pragmaticky sa znevýhodňuje druhý participant (porov. Sokolová, 2019). Použitie koordinatívu v rámci

⁴ Pridržiavame sa rozlíšenia aktuálneho a propozíčného postoja, ktorý uvádza M. Grepl (2017).

recipročnej konštrukcie pripúšťa aj interpretáciu uplatňujúcu koncept tzv. prototypického hovoriaceho. Ide o princíp, podľa ktorého platí, že čo je hovoriacemu bližšie alebo čo je považované za viac dôležité, hlavné, centrálné, stojí na prvom mieste.⁵

(c) Evaluatívny postoj hovoriaceho je pozitívne alebo negatívne stanovisko k obsahu propozície. Explicitne negatívny hodnotiaci postoj signalizujú partikuly *škoda, žiaľ, bohužiaľ, žiaľbohu*, konštrukcie typu *mrzí ma, že...; je mi ľúto, že...* a pod.:

(12) „*Škoda, že som to nevedela skôr.*“

(13) „*Mrzí ma, že im nevyšli preteky v Sydney.*“

(14) „*Je mi ľúto, že sa s ním nestretnem.*“

Keďže samotná projekcia predpokladá hodnotiace stanovisko hovoriaceho, prítomnosť evaluácie anticipujeme (pravda, v rôznej miere) aj v epistemickom, aj preferenčnom, aj emocionálnom postoji.

(d) Emocionálny postoj hovoriaceho súvisí s predpokladmi verbalizácie axiologických obsahov emócií, je to „reč emócií“, napr. v prípade negatívnych emócií: smútku (15), apatie (16), nenávisti (17), obavy (18) a pod.:

(15) „*Je mi smutno za domovom.*“

(16) „*Je mi to jedno.*“

(17) „*Nenávidím ťa za to, že si ma dokázal opustiť!*“

(18) „*Bojím sa, že to nezvládnem.*“

Emócie majú biologickú a osobnostnú podstatu. Vznikajú kognitívnym vyhodnotením podnetov. Doklady ukázali, že emocionálny postoj hovoriaceho sa môže týkať alebo udalostí, alebo je vzťahový, t. j. je vyvolaný niekým a niečím.

Vráťme sa k problematike projekcie. Podľa obsahu propozície a jej lexikálno-sémantického obsadenia a podľa vyvodzovaných informácií na základe kontextových znalostí navrhujeme rozlišovať: štandardnú, potvrdenú, relativizovanú, probabilitnú, oslabenú, homogenizovanú a rektifikovanú axiologickú projekciu (fokalizáciu, perspektivizáciu).

2.1 Štandardnú axiologickú projekciu hovoriaci realizuje so znalosťou pravidiel harmonizácie jazykových prostriedkov s príslušnou pozitívnou alebo negatívnou disponibilitou:

(19) *Pri nehode došlo k zraneniu vodiča.* ≈ negatívna projekcia (výraz *zranenie* je negatívne disponovaný);

(20) *Pri nehode nedošlo k zraneniu vodiča.* ≈ pozitívna projekcia; umožňuje ju neutralizácia časti negatívneho obsahu výpovede (nedošlo k zraneniu).

Štandardná negatívna projekcia sa uplatňuje aj vtedy, keď hovoriaci namiesto minimalizátora *nič* použil expresívne výrazy *figa borová, veľké trt, stará bela, hov-*

⁵ Za doplnenie daného princípu úprimne ďakujem recenzentke/recenzentovi štúdie.

no, prd a i. Výpovede sa vyznačujú zvýšenou expresivitou, ktorá často prekračuje hranice zdvorilosti:

(21) *Povedal, že pochytá všetky ryby a mne ostane figa borová.* ≈ negatívna projekcia (nič mi neostane).

2.2 Potvrdená axiologická projekcia je taká, v ktorej hovoriaci explicitne prezentuje svoj axiologický (pozitívny alebo negatívny) postoj, spravidla prostredníctvom adherentnej prítomnosti partikúl *beztak, ved', žiaľ, bohužiaľ, našťastie* a pod.:

(22) *Pri nehode, bohužiaľ, došlo ku zraneniu vodiča.* ≈ potvrdenie negatívnej projekcie;

(23) *Pri nehode, našťastie, nedošlo ku zraneniu vodiča.* ≈ potvrdenie pozitívnej projekcie;

(24) *Beztak nám zavedením poplatkov klesla klientela.* ≈ potvrdenie negatívnej projekcie (tendencia poklesu klientely sa zavedením poplatkov naplnila).

2.3 Relativizovaná axiologická projekcia je taká perspektivizácia, v ktorej hovoriaci pomocou častíc *bezmála, skoro, takmer, temer* vyjadruje blízkosť hranice (ne)naplnenia, (ne)realizácie deja alebo vlastnosti. Implikatúry majú spravidla adverzatívnu povahu s odtienkom prípustky. Napr. v doklade (25) sa pripúšťa, že rozdiel predsa len existuje, v doklade (26) implikatúra je adverzatívna:

(25) *Už takmer nie je rozdiel medzi ľavicou a pravicom.* ≈ relativizovaná negatívna projekcia (aj keď rozdiel ostáva);

(26) *Tejto noci som bezmála prišiel o život.* ≈ relativizovaná negatívna projekcia (ale neprišiel som o život).

2.4 Probabilitná axiologická projekcia je realizovaná spôsobom, pri ktorom hovoriaci pomocou výrazov *asi, zrejme, možno, pravdepodobne* vypovedá o pravdepodobnej nerealizácii alebo realizácii deja. Preferenciu negatívnej projekcie reflektuje negatívny tvar predikátu, prevahu pozitívnej projekcie signalizuje pozitívny tvar predikátu:

(27) *„Letných teplôt sa už zrejme nedočkáme.“* ≈ negatívna projekcia (možnosť, že sa nedočkáme letných teplôt je pravdepodobnejšia ako možnosť, že sa ich dočkáme);

(28) *„Ešte neviem, ale možno budem študovať medicínu.“* ≈ pozitívna projekcia (možnosť, že budem študovať medicínu je pravdepodobnejšia ako možnosť, že nebudem študovať medicínu).

2.5 Oslabenú axiologickú projekciu hovoriaci spravidla prezentuje cez negatívne performatívne konštrukcie, prostredníctvom ktorých dementuje obsah výpovede a pripúšťa jej protikladný obsah:

(29) *„Netvrdím, že nič nerobia.“* ≈ oslabená negatívna projekcia (možno niečo robia);

(30) *„Nehovorím, že je všetko v poriadku.“* ≈ oslabená pozitívna projekcia (možno nie je všetko v poriadku).

Stretávame sa tu s posilnením postulátu zdvorilosti. Hovoriaci prostredníctvom explicitných performatívnych formúl akoby popieral skutočnosti obsiahnuté v objektovej vete, a tým konštituoval interakčný obsah hypotaxe s modifikovanou axiologickou projekciou.

2.6 Homogenizovaná axiologická projekcia sa vzťahuje na uplatnenie negácie vymedzovacích zámen *nie všetci* (negujú úplný súhrn niečoho) a *nie každý* (neguje jednotlivinu z úplného súhrnu niečoho). Negované deiktiká súvisia s konceptom nie-maximality a spúšťajú homogénnu inferenciu (výpovede sú homogénne a nie-maximálne).⁶ V kontexte axiologickej projekcie to znamená, že umožňujú súbežnú aj kladnú, aj zápornú projekciu s deiktikom *niekto*:

(31) *Nie všetci príležitosť využili.* ≈ niekto príležitosť využil (kladná projekcia) a niekto príležitosť nevyužil (záporná projekcia);

(32) *Nie každý si bude môcť pobyť v kúpeľoch dovoliť.* ≈ niekto si bude môcť pobyť v kúpeľoch dovoliť (kladná projekcia) a niekto si nebude môcť pobyť v kúpeľoch dovoliť (záporná projekcia).

Ako analogické alternanty sa v slovenčine ukazujú dvojice: *nie všetko – niečo*, *nie všade – niekde*, *nie vždy – niekedy*:

(33) *Nie všetko sa podarí.* ≈ niečo sa podarí (kladná projekcia) a niečo sa nepodarí (záporná projekcia);

(34) *Nie všade sme vítaní.* ≈ niekde sme vítaní (kladná projekcia), niekde (inde) nie sme vítaní (záporná projekcia);

(35) *Nie vždy je chyba na strane rodiny.* ≈ niekedy je chyba na strane rodiny (záporná projekcia), niekedy (inokedy) nie je chyba na strane rodiny (kladná projekcia).

Homogenizovaná axiologická projekcia spája rôzne perspektívy nazerania na vzťah medzi negovaním súhrnu (osôb, vecí, okolností) a odkazovaním na ich neurčitost' a odlišnosť. Potvrzuje senzitivitu axiologickej projekcie na nerozporujúci kontext. V prípade viet s pozitívne disponovanými lexikálnymi prostriedkami sa presadzujú najprv inferencie s kladnou projekciou, v prípade viet s negatívne disponovanými lexikálnymi prostriedkami sa presadzujú najprv inferencie s negatívnou projekciou (napr. v doklade 35 negatívne disponovaná lexéma *chyba* sa spája s negatívnou projekciou, lebo vo vete uplatnená negácia sa týka výhradne negovania temporálnych okolností).

Ako výpovede s príznakmi homogenity a nie-maximality sa hodnotia výpovede s plurálom (porov. Križ – Spector, 2020). Táto problematika si vyžiada detailnejšiu analýzu.

2.7 Rektifikovaná axiologická projekcia súvisí s uplatnením tzv. **metanegácie** (metajazykovej negácie):

⁶ Za doplnenie interpretácie úprimne ďakujem recenzentke/recenzentovi štúdie.

(36) „*To nie je teplo, to je horúčava.*“ ≈ negatívne rektifikovaná projekcia;

(37) „*Nie, ty si to nemyslíš, ty to vieš!*“ ≈ pozitívne rektifikovaná projekcia.

Reinterpretácia sa týka popretia významu negovaného predikátu tým, že ho v propozícii akoby doplní a sémanticky spresní významom iného výrazu: „Teplota je vyššia než tá, ktorá sa považuje za teplú.“ – „Ja viem, že ty si potenciálnu neznalosť zmenil na znalosť.“ a pod. Metanegácia má pragmatickú povahu. Netýka sa pravdivosti alebo nepravdivosti propozície, ale spravidla reaguje na predchádzajúcu výpoveď iného hovoriaceho, zmysel ktorej zjavne alebo zdanlivo uvádza na pravú mieru.

3. NEGATÍVNA AXIOLOGICKÁ DISPONIBILITA JAZYKOVÝCH PROSTRIEDKOV

Axiologická disponibilita je sémanticko-pragmatická vlastnosť jazykových prostriedkov (lexikálnych výrazov, spojení⁷ a konštrukcií⁸), ktorá determinuje syntaktické štruktúry ich použitia a ovplyvňuje zmysel a adekvátnosť komunikačnej interakcie.

Z pohľadu sémantiky je axiologická disponibilita lexikálnych výrazov podľa toho, ktorý komponent axiologického konceptu dominuje v ich význame, rozčlenená do troch skupín, a to na: význam axiologickej funkcie (*hlúpy, nešikovný*), hodnotu axiologickej funkcie (*zlý, nedobrý; nijaký, niktory, žiaden*) a axiologickú funkciu (*karhať, nenávidieť, odmietat', zatracovať; bohužiaľ* a i.; podrobný výklad podáva Dolník, 1992).

Z aspektu formálnej exponencie disponibilita môže byť explicitná alebo implicitná. Explicitná negatívna disponibilita je signalizovaná formantmi *ne-*, *bez-*, *anti-*, *a-*, *proti*⁹ v zväčša kontradiktórnych antonymách, porov. *neprítlačivosť, nezdvoriv-*

⁷ Negatívne disponované spojenia sú v jazykovom vedomí tesnejšie asociované a lexikálne ukotvené kvázi fixné sémanticko-syntaktické zoskupenia spravidla dvoch komponentov, ktoré sa na syntaktickej rovine prezentujú v zmysle spoluvýskytu (v češ. *souvýskyt*, porov. Grepl – Karlík, 1998). Reflektujú praxeologickú skúsenosť hovoriaceho, resp. praxeologický úsudok (Grepl – Karlík, 1998, s. 299). Vyznačujú sa diverzifikovanou diskurzívnou úspešnosťou (napr. spojenie *ani jeden* má v SNK 83 456 použití, *nič iné* má 37 394 použití, spojenie *nikdy nikam* má len 200 použití). Ako negatívne disponované spojenia sme identifikovali: *ani nie, ani len, ani raz, ani jeden, vôbec nie, vôbec nič, vôbec nikto, vôbec nik, vonkoncom nič, vonkoncom nie, ešte nie, už nie; nikdy nič, nikde nič; už ani, ešte ani, azda ani, nikto nikdy, nikdy viac, nikto viac; nič iné, nič spoločné; nikdy nikam, nikdy nič, nijakovsky nijak* a i. Napr. spojenia *ešte ani, azda ani* sú v Morfológii slovenského jazyka (1966) klasifikované ako zložené častice.

⁸ Reprezentatívnym predstaviteľom negatívne disponovanej konštrukcie je $S_A + nemusím$ (podrobná analýza konštrukcie je v štúdiu autorov Hansen – Nekula – Banášová, 2011, aj v práci M. Ivanovej, 2017, s. 79 – 81):

(38) *Folk nemusím.*

(39) *Rád si zatancujem, ale tango nemusím.*

⁹ Formanty *ne-*, *bez-*, *anti-*, *proti-* pripojené k negatívne disponovaným lexémam tvoria výrazy s pozitívnou disponibilitou: *antifašistický, neautoritatívny, neproblematický, protidogmatický, protikorupčný* a pod.; formanty pripojené k axiologicky neutrálnym lexémam: *antieurópsky, proticirkevný,*

losť, nenormálny, neznesiteľný, beznádej, bezprávny, antihrdina, antitalent, amorálny, protimaďarský a pod. Pri implicitnej disponibilite je prítomný komponent negovaného zmyslu lexikálnej jednotky, ktorý je súčasťou výkladu jej významu a konvencionalizovaného postoja používateľov, porov. *kradnúť, zradca, zlodej, nudný, ťažkopádny* a pod.

Obráťme teraz pozornosť na jazykové prostriedky silnej a slabej negatívnej disponibilite.

3.1 Silná negatívna disponibilita je vlastná záporným deiktikám a niektorým časťiciam, ktoré sú exponentmi totálnej negácie (Grepl – Karlík, 1998, s. 171). Používajú sa, ako už bolo spomínané, výhradne v nerozporujúcich kontextoch. V komunikácii preto fungujú ako indikátory negativity. Majú jednoznačne vymedzenú funkciu, ktorá je výsledkom ich ustálenej interpretácie v jazykovom spoločenstve.

Záporné deiktiká sa členia na: substantívne: *nič, nikto, nik*; príslovkové: *nijak, nijako, nijakovsky, nikade, nikadiaľ, nikam, nikde, nikdy*; a adjektívne: *nijakovský, nijaký, niktory, žiaden, žiadny*. Uplatňujú sa tak v rámci duplicitnej negácie (doklad 40), ako aj multiplicitnej negácie (41). Je to tým, že zloženie výpovede tu diktuje **princíp negatívnej zhody**, ktorý potláča princíp kompozicionality.¹⁰ Princíp negatívnej zhody je lexikálno-gramatický jav, ktorý značí, že niekoľko člensky (morfológicky) negovaných elementov (prvkov) je interpretovaných ako jediná vetná negácia. Je typický pre slovanské jazyky. Porov.:

(40) *Nikto ju neprehováral.*

(41) *Nikdy nikam nešli bez detí.*

V slovenčine najvýraznejším deiktikom so silnou negatívnou disponibilitou je záporné deiktikum **žiaden/žiadny**. S negovaným verbom funguje ako negovaný totálny identifikátor s odtienkom kvalifikácie alebo kvantifikácie. V spojení so substantívami v akuzatívne je synonymné s deiktikom *nijaký* (doklad 42) alebo so spojením *ani jeden* (doklad 43). V oboch prípadoch zdôrazňuje absenciu niečoho:

(42) *Nemám voči vašim novinám žiadne výhrady.* ≈ nemám voči vašim novinám nijaké výhrady;

(43) *Je smutné, že mnoho spisovateľov staršej generácie nepozná žiaden cudzí jazyk.* ≈ nepozná ani jeden cudzí jazyk.

protivládny a pod. sú napriek svojej negatívnej disponibilite (ktorá súvisí s významom prefixu) diskurzívne ambivalentné. Ich axiologická realizácia je v kompetencii podávateľa, napr. *protivládne protesty* môžu byť uplatnené aj v negatívnej, aj v pozitívnej projekcii hovoriaceho. Je to tým, že patria medzi výrazy so slabou negatívnou disponibilitou.

¹⁰ Princíp kompozicionality znie: význam celého výrazu je funkciou významov jeho častí (Dočekal, 2017b).

V doklade (42) výrazy *žiadne* a *nijaký* sú alternanty zdôraznenia a fungujú ako kvalifikátory (porov. *žiadne/nijaké vážne, zásadne, závažné* a pod. *výhrady*). Pozícia deiktika *žiadne* je vo výpovedi fakultatívna, porov.: *Nemám voči vašim novinám výhrady*. V doklade (43) deiktikum *žiadny* je zlučiteľné so spojením *ani jeden*, pretože je súčasťou sémantického obsahu výpovede s kvantitatívne vymedziteľným objektom a funguje ako kvantifikátor. Pozícia deiktika *žiadne* je vo výpovedi obligatórna, porov.: *??? Je smutné, že mnoho spisovateľov staršej generácie nepozná cudzí jazyk.*

K časticiam so silnou negatívnou disponibilitou patria: *ani, vôbec, vonkoncom*. Partikula ***ani*** zdôrazňuje:

(i) krajnosť nasledujúceho výrazu (SSSJ, 2006, s. 131), spravidla menného v rematickej pozícii:

(44) *Už na to nemám ani najmenší dôvod.*

(ii) skutočnosť, že to, čo nenastalo, predstavuje minimum toho, čo by sa v danej situácii očakávalo, že nastane (Grepl – Karlík, 1998, s. 168):

(45) *Možno predpokladať, že veľa cyklistov do cieľa ani nepríde...*

(iii) vyšší, ďalší stupeň deja, vlastnosti, okolnosti:

(46) *Odchádzal bez pozdravu, ani sa neobzrel.*

Častica *ani* sa vyznačuje vysokou diskurzívnou úspešnosťou (1 737 206 výskytov) a je súčasťou početných spojení a frazeologických výrazov.

Častice ***vôbec*** a ***vonkoncom*** v asertívnych výpovediach navodzujú:

(i) krajnú mieru vlastnosti:

(47) *Nie je to vôbec smiešne.*

(ii) absolútnu platnosť negatívneho obsahu výpovede (doklad 48), ktorá býva sprevádzaná subsidiárnou ilokúciou, vyjadrenou napr. zdôvodňovacím postojom hovoriaceho (49):

(48) *Vonkoncom vás nezaujímajú moje starosti.*

(49) *Vôbec nechodievam do divadla, keďže som bez peňazí.*

Častice *vôbec* a *vonkoncom* vyjadrujú odmietavý postoj hovoriaceho (doklad 50), poprípade krajne odmietavý (negatívne vygradovaný) postoj (51):

(50) *Vôbec ma nepotešil príchod nezvaného hosťa v tej hodine.* ≈ hosť prišiel, ale prišiel v nevhodnú hodinu a nebol pozvaný (motivácia), čo vyvolalo dôrazne odmietavý postoj hovoriaceho (dôsledok);

(51) *Nechce sa jej tam ísť. Vonkoncom nie.*

Jazykové prostriedky so silnou negatívnou disponibilitou sa realizujú výhradne v nerozporujúcich kontextov, ktoré sú v prípade záporných deiktík s morféomou *ni* určované syntaktickými pravidlami, v prípade zámerna *žiadne/žiadny* a partikul *ani, vôbec, vonkoncom* sú ovplyvňované sémantickými pravidlami.

3.2 Slabá negatívna disponibilita sa vzťahuje na negatívne disponované jazykové prostriedky, ktoré realizujú inferencie¹¹ aj s pozitívnym obsahom, t. j. vyznačujú sa **osiláciou** medzi negatívnou a pozitívnou projekciou. Vlastnosťou prirodzeného jazyka je, že umožňuje uplatňovať prevrátenú polaritu kladu a záporu, ktorá má dve podoby:

- (a) z kladnej výpovede vyplýva negácia:
 - (52) *Predstieral, že vie hrať na gitare.* ≈ nevie hrať na gitare;
 - (53) *Prestaň hrať karty!* ≈ nehraj karty!;
 - (54) *Môžem ja za to?* ≈ ja za to nemôžem!;
- (b) z negovanej výpovede vyplýva kladná:
 - (55) *Varíme, kým kel nezmäkne.* ≈ varíme, kým kel zmäkne (ide o jav tzv. expletívnej negácie, porov. Padučeva, 2014)¹²;
 - (56) *Nepôjdeme vlakom?* ≈ poďme <radšej> vlakom (s možnosťou implicitnej preferencie).

3.2.1 Slabá negatívna disponibilita sa spája so sémantikou malého množstva, počtu, rozsahu, intenzity, opakovania a pod., prezentovanou výrazmi *málo*, *málokto*, *máločo*, *málokedy*, *málokde*, *málokto*, porov.:

- (57) *Len málo ľudí pozná ochranné znaky nových eurobankoviek.* ≈ negatívna projekcia (väčšina nepozná);
- (58) *Len málo ľudí nepozná ochranné znaky nových eurobankoviek.* ≈ pozitívna projekcia (väčšina pozná).

Dôvodom je výraz *málo*, ktorý má negatívnu pragmatickú hodnotu, keďže vypovedá o nežiaducej kvantite. Preto v pozitívnom kontexte si zachováva negatívnu hodnotu a veta odráža negatívnu projekciu, kým v negatívnom kontexte v dôsledku tzv. negatívnej zhody sa uplatňuje pozitívna projekcia.

Podobne:

- (59) *Obvodní lekári málokedy posielajú svojich pacientov k algeziológom.* ≈ negatívna projekcia (viac neposielajú, než posielajú);
- (60) *Pády bolia, málokto sa však poučí.* ≈ negatívna projekcia (väčšina sa nepoučí; sotvakto sa poučí).

3.2.2 Slabú negatívnu disponibilitu majú aj početné spojenia dvoch – troch častíc, napr. *ani nie*, *čoby nie*, *akoby nie*, *či nie*, *vôbec nie*, *zrejme nie*, *rozhodne nie*, *naozaj nie*, *skutočne nie* a i. V podobe dodatočnej poznámky (dôvetku) sú súčasťou

¹¹ Pripomeňme, že inferencie sú epistemicky modifikované. V texte uplatňujeme rekonštrukciu inferencií, ktoré explicitne opisujú to, čo je pre komunikanta samozrejmosťou v každodennej komunikačnej praxi, a preto si tieto inferenčné kroky ani neuvedomuje (Dolník, 2013, s. 278).

¹² Expletívna negácia znamená platnosť negatívnej morfémy *ne-* bez sémantického obsahu, takže formou negácie sa vyjadruje zmysel afirmácie.

vnútorného monológu a reaktívnych replík. V prípade negatívnych viet potvrdzujú platnosť predchádzajúceho výroku:

(61) „*Ani by som nepovedal. Rozhodne nie.*“

(62) „*Takto sa hokej nedá robiť na patričnej úrovni! Skutočne nie!*“

(63) „*Nevzala som ho, naozaj nie.*“

V prípade pozitívnych viet vyjadrujú odmietnutie platnosti predchádzajúceho výroku s rôznou mierou razantnosti (doklad 64), váhania (65) a súhlasného potvrdenia (66):

(64) „*Je to náhoda? Vôbec nie.*“

(65) „*Budú takéto podmienky stále? Zrejme nie.*“

(66) „*Je to slušný majetok, či nie?*“

Vo funkcii replík je súčasťou spojení, ktoré znamenajú:

(i) potvrdenie:

(67) „*Neublížil ti?*“ – „*Vôbec nie.*“ ≈ nie, neublížil;

(ii) váhavé potvrdenie:

(68) „*Bolo to také zlé?*“ – „*Ani nie.*“ ≈ nebolo to až také zlé;

(iii) namietanie:

(69) „*Ty mi, tuším, neveríš?*“ – „*Čoby nie.*“ ≈ verím;

(70) „*Nespoznal si ich?*“ – „*Akoby nie.*“ ≈ spoznal som ich;

(iv) odporovanie:

(71) „*Nemáme času.*“ – „*Čoby nie.*“ ≈ ale máme.

3.2.3 Slabá negatívna disponibilita sa uplatňuje aj v erotických (interogatívnych) výpovedných aktoch, ktoré umožňujú výstavbu otázky s kladnou alebo zápornou projekciou (porov. orientáciou v Mluvnici češtiny 3, 1987, s. 272):

(72) „*Neuvedomujete si to?*“ ≈ negatívna projekcia;

(73) „*Uvedomujete si to?*“ ≈ pozitívna projekcia.

V zisťovacích otázkach s negovaným predikátom je postoj hovoriaceho nasmerovaný na adresáta, pričom sa uplatňuje druhé pravidlo zdvorilosti R. Lakoffovej (1977): „Give options.“ (*Daj možnosť voľby.*) V jeho pozadí je výber akoby z dvoch alternatív a fenomén očakávania odpovede s protikladnou axiológiou – na zápornú otázku hovoriaci očakáva „podsúva“ – adresátovi kladnú reakciu:

(74) „*Nevideli sme sa už niekde?*“

(75) „*Nepoznáme sa?*“

Vetný modus negovanej otázky necháva adresátovi väčší priestor na reakciu. Uplatňuje sa v nich dezideratívny postoj hovoriaceho, ktorý si želá, aby adresát činnosť vykonal, pričom anticipuje aj možnosť negatívnej odpovede. Opytovacia veta tu preberá funkciu „prosbovej“ vety. Negovanie zvyšuje empatickosť voči adresátovi (Ivanová, 2016, s. 217) a signalizuje zdvorilostný ráz výpovede s nepriamo realizovanou komunikačnou funkciou:

- (i) zdvorilého príkazu:
(76) *Neotvoríš trochu okno?* ≈ otvor aspoň trochu okno;
- (ii) zdvorilej výčitky:
(77) *Nemohli ste prísť skôr?* ≈ mali ste prísť skôr;
- (iii) zdvorilej výzvy:
(78) „*Nepôjdeš na chvíľu hore?*“ ≈ choď, (prosím ťa), na chvíľu hore;
- (iv) zdvorilej ponuky:
(79) *Nemám ťa zastúpiť?* ≈ zastúpim ťa.

3.2.4 Slabú negatívnu disponibilitu majú aj početné dezideratívne, interogatívne, resp. exklamatívne, modálne¹³ konštrukcie a konštrukcie performatívnej negácie.

3.2.4.1 Napr. dezideratív konštrukcie **nieže** + **verb_{neg}** má pozitívnu interpretáciu (doklad 80), kým konštrukcia **nieže** + **verb_{pos}** vyjadruje negatívny postoj (81):

(80) „*A nieže neprídeš!*“ ≈ hovoriaci si želá, aby adresát prišiel;

(81) „*Nieže prídete neskoro!*“ ≈ hovoriaci si neželá, aby adresát prišiel neskoro.

3.2.4.2 Konštrukcia **kto by** + **verb_{neg}** v interogatívnej alebo exklamatívnej vete umožňuje dvojitú pozitívnu interpretáciu: z pohľadu súhrnu (všetci) a z pohľadu jednotlivca (každý):

(82) *Kto by sa nechcel stať majstrom sveta?* ≈ všetci chcú byť majstrami sveta/≈ každý chce byť majstrom sveta;

(83) *Kto by nepoznal Billa Gatesa?* ≈ všetci poznajú Billa Gatesa/≈ každý pozná Billa Gatesa.

Konštrukcia **kto by** + **verb_{pos}** má negatívnu interpretáciu pomocou deiktika *nikto/nik* a negovaného modálneho relátora *chcieť*, resp. slovesa, v sémantickej štruktúre ktorého možno identifikovať sémantický príznak volitvnosti:

(84) *Kto by sa s tým babral!* ≈ nikto sa s tým nechce/nehodlá babrať.

3.2.4.3 Konštrukcia **čo by** + **verb_{neg}** anticipuje pozitívnu interpretáciu z aspektu celku:

(85) *Veď čo by neurobila pre lásku?* ≈ urobí všetko.

3.2.4.4 Inicialová frazeologická konštrukcia **nemožno** + **verb_{neg}** (*nemožno nespomenúť niečo/niekohto; nemožno nespomenúť, že...; nemožno si nevšimnúť niečo; nemožno si nevšimnúť, že...; nemožno nevidieť niečo; nemožno nevidieť, že...;*) znamená nevyhnutnosť, resp. vhodnosť alebo očakávanosť komentovať niečo. Má podobu upozornenia a z komunikačno-pragmatického hľadiska je jedným z prostriedkov objektivizácie osobného názoru hovoriaceho:

(86) *Nemožno nevidieť, že sa dostatočne nevyužívajú dostupné zdroje financovania výstavby diaľnic.* ≈ bolo by vhodné/treba upozorniť na to, že sa dostatočne nevyužívajú dostupné zdroje financovania výstavby diaľnic.

¹³ Vychádzame z ponímania modálnosti ako funkčno-sémantickej kategórie, ktorú predstavila M. Ivanová (2010; 2017).

3.2.4.5 Konštrukcie *to nie je možné, to nie je možné, že...* môžu byť príkladom adherentne realizovaného postoja hovoriaceho. Ich modálnym zdrojom sú okolnosti zakotvené v opisovanej situácii, ktorú hovoriaci vyhodnocuje ako narušenie očakávaní, prirodzeného chodu udalostí a pod. Doklady (87 – 89) sa vzťahujú aj na emocionálny postoj hovoriaceho k obsahu výpovede, aj na stanovisko hovoriaceho voči adresátovi. Doklad (87) vyjadruje inkluzívny participantský prístup s komunikačnou funkciou vyjadrenia údivu, doklad (88) exkluzívny participantský prístup s komunikačnou funkciou výčitky, doklad (89) neparticipantský prístup s komunikačnou funkciou vyjadrenia údivu:

(87) *To azda ani nie je možné, že sme toľko minuli!*

(88) *To nie je možné, že aj ty si si dnes zabudla kľúče!*

(89) *To nie je možné, že zmizol!*

3.2.4.6 Konštrukcia *je možné, že...* je pragmaticky citlivá na kontext v tom zmysle, že negatívny predikát reflektuje negatívnu projekciu hovoriaceho, s pozitívnym predikátom súvisí pozitívna projekcia. Používa v kontexte implicitnej prípustky:

(i) negatívny predikát sa uplatňuje vtedy, keď existujú okolnosti, ktoré bránia hovoriacemu realizovať činnosť:

(90) „*Je možné, že nezaspím.*“ ≈ negatívna projekcia (v štandardnej situácii hovoriaci chce zaspáť);

(ii) pozitívny predikát sa, naopak, používa v prípade, keď neexistujú okolnosti, ktoré by hovoriacemu bránili realizovať činnosť:

(91) „*Je možné, že sa zúčastníme aj pretekov Okolo Kalifornie.*“ ≈ pozitívna projekcia (hovoriaci pripúšťa možnosť účasti na pretekoch);

(iii) pozitívny predikát sa realizuje v súvislosti s odhodlaním hovoriaceho realizovať činnosť:

(92) „*Je možné, že tak urobím.*“ ≈ pozitívna projekcia (hovoriaci má v úmysle niečo urobiť);

(iv) pozitívny alebo negatívny predikát sa uplatňuje v prípade vyrovnaného (fifty-fifty) buď presvedčenia, alebo pochybností hovoriaceho ohľadom obsahu propozície:

(93) *Je možné, že Vatikán pozná/nepozná organizátorov útoku.* ≈ pozitívna projekcia/negatívna projekcia.

3.2.4.7 Konštrukcia *nedá mi/nám + verb_{neg}* umožňuje aj modálnu aj kondicionálnu interpretáciu. Ide o kombináciu dvoch záporov, výsledkom ktorej je oslabená afirmácia s akoby výhradou (Mluvnice češtiny 3, 1987, s. 278). Modálnym zdrojom sú spravidla vnútorné pohnútky, teda inherentné faktory:

(94) *Nedá mi nezapojiť sa.* ≈ musím sa zapojiť/≈ mal by som sa zapojiť;

(95) *Nedá nám nespomenúť problém etickej výchovy.* ≈ musíme spomenúť/≈ mali by sme spomenúť problém etickej výchovy.

Konštrukcia **nedá mi/nám + verb_{pos}** má význam potvrdenia alternatívy nemožnosti – existuje prekážka, ktorá bráni prirodzenému, očakávanému chodu, znemožňuje niečo vykonávať. Modálnym zdrojom sú spravidla adherentné faktory:

(96) *V hrdle mi navrie hrča a nedá mi dýchať.* ≈ nemôžem dýchať;

(97) *Neprestajne buchoce, púšťa nahlas televízor a nedá nám spať.* ≈ nemôžeme spať.

3.2.4.8 Konštrukcie performatívnej negácie – **netvrším, že... + verb_{neg}, nesľubujem, že... + verb_{neg}** majú implikatury s významom vysvetlenia s odtienkom adverzatívnosti. Negácia spravidla ruší performatívnu funkciu:

(98) *Netvrším, že nemáme starosti s narkotikami.* ≈ lebo máme starosti s narkotikami;

(99) *Nesľubujem, že sa nezmením.* ≈ lebo sa zmením.

3.2.5 Slabú negatívnu disponibilitu majú konštrukcie so sémantikou „výnimky“.

3.2.5.1 Konštrukcia **verb_{neg} + len** znamená negáciu výnimky a vyjadruje (i) stupňovací vzťah (doklad 100) alebo (ii) vylučovací vzťah (101):

(100) *Po zavedení šrotovného si na svoje zrejme neprišli len zákazníci, ale aj predávajúci.* ≈ po zavedení šrotovného si na svoje zrejme prišli aj zákazníci, aj predávajúci;

(101) *Na posledné referendum neprišli len dvaja zo skalných voličov.* ≈ na posledné referendum prišli všetci skalní voliči okrem dvoch.

3.2.5.2 V kontexte „výnimky“ signalizovanej konštrukciou **okrem + S_G + verb_{neg}, s výnimkou + S_G + verb_{neg}** majú vety interpretáciu s výrazom *jediný* a pozitívnym tvarom predikátu, čím negujú absenciu niečoho:

(102) *Okrem rozpadnutia vozidla nehrozí žiadne riziko.* ≈ jediné riziko, ktoré hrozí, je rozpadnutie vozidla;

(103) *Žiadne iné značky, s výnimkou Škody Octavie, sa tak vlani na Slovensku nekradli viac ako staré škodovky.* ≈ jediné značky, ktoré sa vlani na Slovensku kradli viac ako staré škodovky, boli Škody Octavie.

3.2.6 Slabá negatívna disponibilita sa týka konštrukcií so sémantikou „dlhého trvania“ – **dlho + verb_{neg}** a **dlho + verb_{pos}** a sloviac (*ne*)*vypínať sa*, (*ne*)*chladnúť*, (*ne*)*schnúť* tvoriacich kvázisynonymické vety so zachovaním negatívnej projekcie:

(104) *Tlačiareň sa dlho nevypína./Tlačiareň sa vypína dlho.* ≈ negatívna projekcia;

(105) *Polievka dlho nechladla./Polievka chladla dlho.* ≈ negatívna projekcia;

(106) *Seno dlho neschlo./Seno schlo dlho.* ≈ negatívna projekcia.

Obe vety sú rovnocenné – vyjadrujú prechod deja z jedného stavu do druhého. Rozdiel je v tom, že v negatívnych vetách sa hovoriaci zameriava na procesuálnu

stránku, t. j. na to, že proces smerujúci k dosiahnutiu výsledku (vypnutiu, vychladnutiu, vyschnutiu) trval dlho. V kladných vetách zameraných na rezultatívnu stránku sa odráža skutočnosť, že výsledok dlho neprichádzal (porov. Apresian – Šmeľov, 2018).

3.2.7 Slabú negatívnu disponibilitu majú tzv. sprievodné prostriedky *už* a *ešte* v záporných vetách – *už* + *verb_{neg}*, *ešte* + *verb_{neg}*. Výpovede naznačujú slabú negatívnu projekciu:

(107) *V centre mesta sa pozemky ani budovy už nepredávajú.* ≈ predtým sa predávali, teraz sa nepredávajú;

(108) *V centre mesta sa pozemky ani budovy ešte nepredávajú.* ≈ predtým sa nepredávali, ani teraz sa nepredávajú.

Naproti tomu spojenia *už* + *verb_{pos}* a *ešte* + *verb_{pos}* majú slabú pozitívnu projekciu:

(109) *V centre mesta sa pozemky a budovy už predávajú.* ≈ predtým sa nepredávali, teraz sa predávajú;

(110) *V centre mesta sa pozemky a budovy ešte predávajú.* ≈ predtým sa predávali a aj teraz sa predávajú.

Ako vidieť, doklady s časticou *už* znamenajú zmenu „stavu vecí“, doklady s časticou *ešte* vyjadrujú trvanie „stavu vecí“ (Grepl – Karlík, 1998, s. 168). Negatívna projekcia súvisí alebo so zmenou od pozitívneho k negatívnemu (doklad 107), alebo so zotrvaním negatívneho stavu (108). Naproti tomu pozitívna projekcia súvisí so zmenou od negatívneho k pozitívnemu (doklad 109) alebo so zotrvaním pozitívneho stavu (110).

4. ZÁVER

V štúdií sme sa zamerali na negatívnu disponibilitu jazykových prostriedkov. Vymedzili sme ju ako inherentnú sémanticko-axiologickú perspektívu jazykových prostriedkov, ktorá determinuje syntaktické štruktúry ich použitia a ovplyvňuje zmysel a adekvátnosť komunikačnej interakcie. V prípade silnej disponibility sa používajú vo výhradne nerozporujúcich kontextoch, kým v prípade slabej disponibility sa uplatňujú tak v rozporujúcich, ako aj v nerozporujúcich kontextoch. V oboch prípadoch si vyžadujú rôznu mieru mentálneho spracovania ich obsahu hovoriacim aj adresátom. V našom prístupe sa uplatňovala (rekonštruovala) úloha produktora – hovoriaceho. Osobitnú pozornosť sme preto najprv venovali otázkam postoja a projekcie. Projekciu ponímame ako verbalizovaný spôsob sprostredkovania obsahu/zmyslu informácie – udalostí a faktov v uhle pohľadu hovoriaceho. Podľa obsahov, ktoré sú viazané na vyjadrovanú propozíciu a jej lexikálnosémantické obsadenie, a podľa vyvodzovaných informácií na základe textových a kontextových znalostí sme navrhli rozlišovať štandardnú, potvrdenú, relativizovanú, probabilitnú, oslabe-

nú, homogenizovanú a rektifikovanú axiologickú projekciu hovoriaceho. Ukázalo sa, že axiologická alternatívnosť projekcií úzko súvisí s oblasťou možného, a teda pripustenia aj ďalšej alternatívy. Postup vysvetľovania, ktorý sme si zvolili, je založený na uplatňovaní inferenčnej schémy známej ako abdukcia, resp. abduktívne vysvetľovanie (bližšie o tom: Gahér, 2016).

Doklady zo Slovenského národného korpusu (korpusová verzia **prim-9.0-public-sane**) ukázali, že v slovenčine najvýraznejším deiktikom so silnou negatívnou disponibilitou je (a) záporné deiktikum *žiadnen/žiadny*, (b) záporné deiktiká s morfémmou *ni-* a (c) partikuly *ani, vôbec, vonkoncom*. Slabá negatívna disponibilita sa spája (i) so sémantikou malého množstva, počtu, rozsahu, intenzity, opakovania a pod., prezentovanou lexikálnymi výrazmi s morfémmou *málo-*; (ii) spojeniami častice *nie* s inými časticami, ktoré sú súčasťou reaktívnych replík a vnútorného monológu potvrdzujúcich platnosť predchádzajúcich výrokov; (iii) s negatívnymi opytovacími vetami majúcimi funkciu „prosbových“ viet s nepriamo realizovanou komunikačnou funkciou zdvorilého príkazu, zdvorilej výčitky, zdvorilej výzvy, zdvorilej ponuky; (iv) s negatívnymi asertívnymi vetami s časticou *už* označujúcou zmenu „stavu vecí“ a časticou *ešte* vyjadrujúcou trvanie „stavu vecí“; (v) s početnými dezideratívnymi, interogatívnymi, resp. exklamatívnymi, modálnymi konštrukciami, konštrukciami performatívnej negácie a konštrukciami so sémantikou „výnimky“ a „dlhého trvania“.

Štúdia ponúkla sondu do opisu a explanácie sémantických, pragmatických a syntaktických aspektov negatívnej disponibility jazykových prostriedkov v ich vzájomnej súčinnosti. Poukázala na niektoré súvislosti medzi axiologickou disponibilitou jazykových prostriedkov a negáciou, ktoré sa uplatňujú pri verbalizácii obsahu/zmyslu pozícií v axiologicky diferencovanom uhle pohľadu hovoriaceho. Nejde, prirodzene, o komplexný výklad problematiky. Je príspevkom k zviditeľneniu ďalších tacitných súvislostí ohľadne interpersonálnych a textových aktivít hovoriaceho.

Literatúra

- DOLNÍK, Juraj: Axiologické slová. In: Jazykovedný časopis, 1992, roč. 43, č. 2, s. 91 – 98.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka. Bratislava: Veda 2013. 432 s.
- DOLNÍK, Juraj: Ovládanie jazyka. In: Jazyk a jazykoveda v súvislostiach. Eds. O. Orgoňová – G. Múcsková – A. Bohunická – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2017, s. 63 – 72.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 503 s.
- HANSEN, Björn – NEKULA, Marek – BANÁŠOVÁ, Monika: Nová konstrukce „Karla Gotta nemusím“ v češtině a slovenčině: případ lexikalizace, pragmatikalizace nebo začínající degramatikalizace? In: Slovo a slovesnost, 2011, roč. 72, číslo 4, s. 243 – 267.
- IVANOVÁ, Martina: Modálne reláty. In: Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny. Ed. J. Dolník. Bratislava: Veda 2010, s. 218 – 264.
- IVANOVÁ, Martina: Syntax slovenského jazyka. 2. upr. a dopln. vyd. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2016. 284 s.

- IVANOVÁ, Martina: Modálnosť a modálne verbá v slovenčine. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2017. 312 s.
- Mluvnice češtiny 3. Skladba. Praha: Academia 1987. 748 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Ved. red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.
- PADUČEVA, Jelena Viktorovna: Nestandardnyje otricanija v ruskom jazyke: vnešneje, smeščnoje, globalnoje, radikalnoje. In: *Voprosy jazykoznanija*, 2014, č. 5, s. 3 – 23.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.
- SOKOLOVÁ, Jana: On Comitative Constructions in Slovak. In: *SKASE Journal of Theoretical Linguistics* [online], 2019, roč. 16, č. 3, s. 90 – 107 [cit. 19. 11. 2020]. Dostupný na: http://www.skase.sk/Volumes/JTL41/pdf_doc/06.pdf.

Internetové zdroje

- [1] APRESIAN, Valentina Jurievna: Otricateľnaja i položiteľnaja pol'arizacija: semantičeskije istočniki. In: *Kompiuternaja lingvistika i intellektual'nyje tehnologii: Po materialam ježegodnoj meždunarodnoj konferencii Dialog 2017*, vypusk 16, s. 2 – 16. Dostupný na: <http://www.dialog-21.ru/media/3896/apresjanvju.pdf> [cit. 07. 01. 2020].
- [2] APRESIAN, Valentina Jurievna – ŠMELOV, Alexej D: Čajnik golgo (ne)zakipajet, kompiuter dolgo (ne)zagružajetsia... In: *Kompiuternaja lingvistika i intellektual'nyje tehnologii: Po materialam ježegodnoj meždunarodnoj konferencii Dialog 2018*, vypusk 17, s. 39 – 52. Dostupný na: http://www.dialog-21.ru/media/4284/apresjanvju_shmelevad.pdf [cit. 07. 01. 2020].
- [3] DOČEKAL, Mojmir: Negativně polaritní výraz. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2017a. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Dostupný na: <https://www.czechency.org/slovník/KOMPOZICIONALITA> [cit. 05. 02. 2020].
- [4] DOČEKAL, Mojmir: Princíp kompozicionality. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2017b. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Dostupný na: <https://www.czechency.org/slovník/KOMPOZICIONALITA> [cit. 25. 04. 2020].
- [5] GAHÉR, František: Abduktivne a deduktívne usudzovanie v pozitívnom práve. In: *22. Dni slovenského práva*. Bratislava: Slovenská advokátska komora 2016, s. 29 – 44. Dostupný na: http://www.amesh.sk/pdf/Gah%C3%A9r-Abdukt%C3%ADvne_a_dedukt%C3%ADvne_usudzovanie_v_pozit%C3%ADvnom_pr%C3%A1ve.pdf [cit. 9. 05. 2020].
- [6] GIANNAKIDOU, Anastasia – MARI, Alda: (Non)Veridicality in Grammar and Thought. Mood, Modality and Propositional Attitudes. Chicago: The University of Chicago Press 2020. 286 p. Dostupný na: <http://home.uchicago.edu/~giannaki/pubs/BookGiannakidouMari.pdf> [cit. 10. 06. 2020].
- [7] GREPL, Miroslav: Epistémický predikátor. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2017. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Dostupný na: https://www.czechency.org/slovník/EPISTÉMICKÝ_PREDIKÁTOR [cit. 16. 07. 2020].
- [8] KRIŽ, Manuel – SPECTOR, Benjamin: Interpreting plural predication: homogeneity and non-maximality. In: *Linguistics and Philosophy*, 2020. Dostupný na: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10988-020-09311-w> [cit. 16. 11. 2020].
- [9] LAKOFF, Robin: Politeness, Pragmatics, and Performatives. In: *Proceedings of the Texas Conference on Performatives, Presuppositions, and Implicatures*. Eds. A. Roges – B. Wall – J. P. Murphy. Arlington: Center of Applied Linguistics 1977, p. 79 – 106. Dostupný na: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED140617.pdf> [cit. 15. 07. 2020].
- [10] Slovenský národný korpus – prim-9.0-public-sane. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2018. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

KVALITATÍVNE A KVANTITATÍVNE ASPEKTY TVOR- RENIA SLOV V SLOVENČINE – MOTIVAČNÝ RAD (K 85. VÝROČIU NARODENIA JURAJA FURDÍKA)¹

Martin Ološtiak – Ján Genčí***

* *Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov*

** *Fakulta elektrotechniky a informatiky Technickej univerzity v Košiciach, Košice*

OLOŠTIAK, Martin – GENČI, Ján: Qualitative and Quantitative Aspects of Slovak Word-Formation – Word-Formation Chain. In *Slovak Language*, 2020, Vol. 85, No 3, pp. 282 – 306.

Abstract: The paper pays attention to paradigmatic relations of word-formation, particularly to the component of word-formation system represented by the concept of word-formation chain which is the evidence of recursiveness in word-formation. Word-formation chain is defined as the order in which words follow each other while the next word is derived from the previous one in a row, e.g. Slovak voda ‚water‘ → vodník ‚water goblin‘ → vodnícky ‚relating to water goblin‘. The analysis concentrates on a statistical, word-formation and morphological analysis of 44,705 word-formation chains of sizes ranging from two to eight members. The most frequent chains consist of three words, two words, or four words, respectively. The data are based on *Slovník koreňových morfém slovenčiny* [Slovak Dictionary of Root Morphemes] (Sokolová et al., 2005, 2007, 2012).

Key words: lexicology, word-formation, word-formation relations and paradigms, word-formation chain

Túto štúdiu venujeme nedožitým 85. narodeninám popredného slovenského jazykovedca profesora Juraja Furdíka (1935 – 2002), ktorý výrazným spôsobom ovplyvnil jazykovedné myslenie v slovenskej a slovanskej lingvistiky v druhej polovici 20. storočia. Najviac pozornosti vo svojom rozsahom nevel'kom, no z hľadiska intenzie mnohorozmernom diele venoval derivatológii. Do kontextu tejto lingvistickej disciplíny priniesol viaceré závažné poznatky, napr. zákonitosti fungovania rovnakokoreňových slovotvorných útvarov, motivačná intencia slova či vzťahy slovotvorne nemotivovanej a slovotvorne motivovanej časti lexiky (pars pro toto sme spomenuli aspoň tie, ktoré rozvíjame v predkladanej štúdii). Jedným z dôležitých aspektov, ktoré zvyrazňujú silu argumentácie a podčiarkujú presvedčivosť Furdíkových textov, je zmysel pre symbiózu kvalitatívnosti a kvantitatívnosti.² Svoje závery formuloval na základe intimného

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 1/0083/19 *Slovotvorná a morfematická štruktúra slovenského slova II. (intraľingválne a interľingválne aspekty)*.

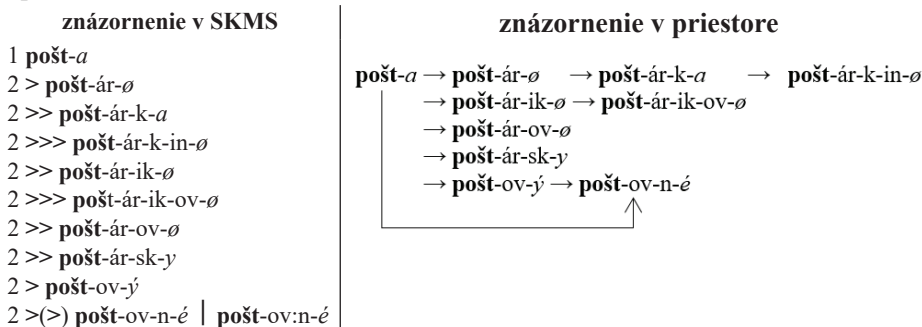
² Porov. napr. Furdíkove štatistické sondy a interpretácie o zastúpení slovotvorne motivovaných slov v slovnej zásobe slovenčiny, distribúcii motivovaných slov podľa slovotvorných spôsobov a postupov, zastúpení slovotvorne motivovaných slov v textoch rôznej proveniencie (Furdík, 1993, s. 23 – 25), o koncepcii komplexného kvantitatívneho výskumu slovotvorby slovenčiny (Furdík, 1990), v porovná-

poznania zákonitostí, výskytu a fungovania jazykových javov nie in vitro, v predstavách jazykovedca, lež in vivo, v reálnej jazykovej komunikácii. To je jeden z dôvodov, prečo sú myšlienky Juraja Furdíka inšpiratívne a živé aj dnes.

ÚVODNÉ POZNÁMKY

Slovotvorné vzťahy v kontexte rovnakokoreňových slovotvorných útvarov systematicky spracúva Slovník koreňových morfém slovenčiny (Sokolová – Ološtiak – Ivanová a kol., 2005, 2007, 2012; ďalej SKMS), ktorý doteraz vyšiel v troch vydaniach. Je známe, že ide o hybridný, morfeomaticko-slovotvorný slovník, v ktorom sa zaznamenávajú slovotvorné vzťahy medzi morfeomaticky segmentovanými lexikálnymi jednotkami pomocou sústavy grafických značiek; porov. ukážku [1].

[1] Ukážka spracovania slovotvorby v SKMS a znázornenie slovotvorných vzťahov v priestore

SKMS materiálovo nadväzuje na Morfeomatický slovník slovenčiny (Sokolová et al., 1999), ktorý sa zasa opiera o heslár Krátkeho slovníka slovenského jazyka (2. vyd., 1997; ďalej KSSJ) a Pravidiel slovenského pravopisu (2. vyd., 1998). Možno konštatovať, že súbor prevažne založený na heslári KSSJ je dostatočne reprezentatívny. Je prirodzené, že najdôslednejšie sa v ňom spracúva jadro slovnej zásoby slovenčiny, v menšej miere jej prechodná sféra a výberovo a obmedzene lexikálna periféria: „KSSJ zachytáva jadro slovnej zásoby s protiváhou jej okrajových oblastí, ako sú nové slová a oproti nim niektoré slová zastarávajúce, knižné slová a na druhej strane hovorové slová, ako aj nefrekventované nespisovné výrazy, niektoré termíny atď. Pochopiteľne, že tento výber ohraničuje rozsah slovníka, ktorý mohol dosiahnuť 60 000 slov (vrátane slov spracovaných tzv. hniezdovaním, t. j. uvedených pri

vacom pláne o motivačnej nasýtenosti textu v slovenčine a nemčine (Furdík, 1991), no najmä bohaté štatistické zistenia o zastúpení slovotvorných typov z onomaziologickej kategórie spredmetnenia deja v jeho prvej syntetickej práci Zo slovotvorného vývoja slovenčiny (Furdík, 1971), ktorá ako celok bola publikovaná až v roku 2005.

príslušnom základnom slove). Prednosťou jednozväzkového slovníka je to, že poskytuje celostný pohľad na slovnú zásobu...“ (KSSJ, s. 10). Reprezentatívnosť KSSJ podľa nášho názoru spočíva jednak v spomínanej celostnosti, jednak v tom, že sa v ňom spracúva tá časť lexikálnej zásoby, s ktorou sa používatelia jazyka stretávajú najčastejšie (je zrejmé, že nejde len o jadro slovnej zásoby).

Cieľom štúdie je kvantitatívna a čiastočná kvalitatívna charakteristika výseku slovtvorného systému slovenčiny, ktorý sa týka vzťahov a fungovania motivačných radov v motivačných hniezdach. Ide o príspevok k poznaniu paradigmatických vzťahov v slovtvorbe (porov. aj Štekauer, 2015).

V derivatológii sa používa termín (**slovtvorný**) **rad** (Dokulil, 1962, s. 13; Tichonov, 1985; Furdík, 2004). V učebnici Slovenská slovtvorba (teória, opis, cvičenia) sa charakterizuje ako „postupnosť motivovaných slov, z ktorých nasledujúce je motivované predchádzajúcim“ (Furdík, 2004, s. 73). Autor okrem iných uvádza takýto príklad: *písať* → *zapísať* → *zapisovať* → *zapisovateľ* → *zapisovateľka* → *zapisovateľkin*.

V ďalšom texte pracujeme s termínom **motivačný rad**, ktorý chápeme analogicky ako termín slovtvorný rad. Pravda, s tým rozdielom, že sa nepohybujeme len v oblasti slovtvornej motivácie, ale všetkých spôsobov tvorenia pomenovaní, ktoré sa spracúvajú v SKMS a pri ktorých je zaznačený vzťah fundovanosti (znakom >). Ide o tie nominačné typy, ktoré sa vyznačujú intralingválnosťou a interlexematickosťou – nominácia sa uskutočňuje medzi lexémami existujúcimi v slovenčine (Ološtiak – Ivanová, 2015, s. 122 – 124). Sú to tieto spôsoby:

1) slovtvorná motivácia – utvorenie novej lexémy na základe zmeny morfe-
matickej štruktúry existujúcich pomenovaní alebo kombinácie pomenovaní, napr. *krypta* → *kryptový*, *presný* → *presnosť*, *zbierať* → *zber*;

2) morfológická motivácia – utvorenie novej lexémy prostou slovnodruhovou
zmenou bez zmeny morfe-
matickej štruktúry, napr. *akurát* (adv.) → *akurát* (adj.), *animovaný* (ver.) → *animovaný* (adj.), *vyučujúci* (ver.) → *vyučujúci* (sub.);

3) sémantická motivácia – bežne sa vyskytuje v rámci derivačnej polysémie
ako intralexematický jav (polysémia sa v SKMS nezaznačuje), avšak existujú špeci-
álne prípady, keď sa utvorí celé nové pomenovanie na základe zmenenej sémantiky
(proprializácia, apelativizácia, transonymizácia),³ napr. *boh* → *Boh*, *Popoluška* →
popoluška;

4) abreviačná motivácia – skracovanie lexikálnych jednotiek, napr. *nealkoho-
lický* → *nealko*, *kilogram* → *kilo*;

5) syntaktická motivácia – utváranie viacslovných pomenovaní so stavbou syn-
tagmy, vety alebo súvetia, napr. *veľký* + *piatok* → *Veľký piatok*, *taký* + *istý* → *taký istý*.

³ V týchto prípadoch sa ako výhodné ukazuje používať termín **ambisémia**, ktorý v inej súvislosti navrhol J. Dolník (2007); k tomu porov. Ološtiak (2011, s. 147).

Vzhľadom na charakter a zdroje, z ktorých sa tvoril heslár, sa sémanticky, abreviačne a syntakticky motivované pomenovania v SKMS vyskytujú okrajovo.

Údaje SKMS zreteľne ukazujú, akú dôležitú úlohu pri obohacovaní lexiky hrá práve slovtvorná motivácia. Z celkového počtu 59 607 motivovaných lexém⁴ sa slovtvorná motivácia vyskytuje v 97,1 % prípadoch.⁵

Motivačné rady sme štatisticky spracovali na materiáli doplneného, nateraz nepublikovaného štvrtého vydania SKMS. Do úvahy sme nebrali polymotiváciu, z čoho vyplýva, že údaje, ktoré prezentujeme, nie sú absolútne úplné. Domnievame sa však, že napriek tejto okolnosti ide o dostatočne reprezentatívnu vzorku na to, aby sme na jej základe mohli prezentovať relevantné závery.

Východiskový motivant (ďalej aj Mn) budeme nazývať **iniciálna lexéma (iniciála; I)**. Stredný člen motivačného radu budeme nazývať **centrálna lexéma (centrála; C)**. Posledný člen motivačného radu budeme nazývať **terminálna lexéma (terminála; T)**. Podľa vzdialenosti lexémy od iniciály uvažujeme o motivátoch (ďalej aj Mt) prvého až siedmeho stupňa (porov. Furdík, 2004, s. 73n.). Každý slovtvorný rad má jednu iniciálu, jednu terminálu a nula až šesť centrál (všeobecne: $I^1 \rightarrow C^{0-6} \rightarrow T^1$). Prehľad veľkosti radov a ich zloženia porov. v tab. [2].

[2] Zloženie motivačných radov

veľkosť radu	iniciála	centrála	terminála	schéma
2 členy	1	0	1	$I^1 \rightarrow T^1$
3 členy	1	1	1	$I^1 \rightarrow C^1 \rightarrow T^1$
4 členy	1	2	1	$I^1 \rightarrow C^1 \rightarrow C^2 \rightarrow T^1$
5 členov	1	3	1	$I^1 \rightarrow C^1 \rightarrow C^2 \rightarrow C^3 \rightarrow T^1$
6 členov	1	4	1	$I^1 \rightarrow C^1 \rightarrow C^2 \rightarrow C^3 \rightarrow C^4 \rightarrow T^1$
7 členov	1	5	1	$I^1 \rightarrow C^1 \rightarrow C^2 \rightarrow C^3 \rightarrow C^4 \rightarrow C^5 \rightarrow T^1$
8 členov	1	6	1	$I^1 \rightarrow C^1 \rightarrow C^2 \rightarrow C^3 \rightarrow C^4 \rightarrow C^5 \rightarrow C^6 \rightarrow T^1$

Stupeň motivácie je v SKMS naznačený počtom znakov >. Napríklad v slovtvornom hniezde s východiskovým adjektívom *optimálny* sa vyskytujú štyri motiváty na prvom stupni, jeden motivát na druhom stupni a jeden motivát na treťom stupni motivovanosti; porov. [3].

⁴ V SKMS sa s vyskytujú slovtvorne, morfológicky, abreviačne a stopovo syntakticky motivované pomenovania, ktoré možno štatisticky bezproblémovo spracovať (k metodológii porov. Ološtiak – Ivanová, 2015, s. 128 – 129).

⁵ Hodnotu tohto čísla nijako neznižuje predchádzajúca poznámka o obmedzenom spracovaní ďalších typov lexém, pretože skratky a viacslovné pomenovania sú štruktúrne (a aj komunikačne) špecifické. Skratky v porovnaní so slovtvorne motivovanými slovami sú motivačne menej zreteľné, čo sa prejavuje aj v ich obmedzenom zastúpení v textoch. Viacslovné pomenovania zasa často obsahujú slovtvorne motivované slová, súčasnosť syntaktickej a slovtvornej motivácie je intenzívna a pri analýze viacslovných pomenovaní sa slovtvorbe „nedá vyhnúť“.

[3] Motivačné vzťahy v hniezde s prvotným motivantom *optimálny*

2 **optim-ál:n-y**

1 > **optim-um**

2 > **optim-ál:n-ost'-ø**

2 > **optim-ál:n-e«**

2 > **optim-al:iz:ov-a:t'**

1 >> **optim-al:iz:ác:i-a**

2 >>> **optim-al:iz:ač-n-y'**

Motivačný rad sa končí v prípade, že v ďalšom riadku nenasleduje lexéma s väčším počtom znakov >, ako má lexéma v danom riadku. Tak v uvedenom hniezde s východiskovým motivantom *optimálny* možno vyčleniť tieto štyri rady:

optimálny → *optimum*

optimálny → *optimálnosť*

optimálny → *optimálne*

optimálny → *optimalizovať* → *optimalizácia* → *optimalizačný*

V skúmanom súbore sa nachádza celkovo 44 705 motivačných radov, ktoré, ako sme spomenuli, môžu byť dvojčlenné až osemčlenné. Pre potreby štatistického vyhodnocovania počítame aj s lexémami, ktoré nie sú motivantmi ani motivátmi, to značí, že sa nezapájajú do nominačných vzťahov a nevytvárajú pomenúvaciu postupnosť (napr. *kupé, kumys, kutňa, kvit, kvórum, cyankáli*). Zastúpenie jednotlivých radov podľa veľkosti uvádza tab. [4].

[4] Základné údaje o motivačných radoch

veľkosť radu (počet lexém v rade)	počet radov	%
1	1 763	3,9
2	14 693	32,9
3	15 047	33,7
4	9 117	20,4
5	3 223	7,2
6	751	1,7
7	105	0,2
8	6	0,01
spolu	44 705	

Z tabuľky vyplýva, že najčastejšie sa vyskytujú trojčlenné rady, napr. *kučera* → *kučierka* → *kučierkový*, *biológia* → *biológ* → *biológov* (33,7 %), a dvojčlenné rady, napr. *brest* → *brestový*, *mizerný* → *mizernosť* (32,9 %). Jednopäťtinové zastúpenie

majú štvorčlenné rady, napr. *mladý* → *mládež* → *mládežník* → *mládežníkov* (20,4 %). Dvoj-, troj- a štvorčlenné rady majú spoločne zastúpenie 87 %. Od trojčlenných radov po osemčlenné rady zastúpenie postupne klesá. Priemerná veľkosť motivačného radu v skúmanom materiáli sú presne tri lexémy.

1. MOTIVAČNÝ RAD, MOTIVAČNÉ HNIEZDO A MOTIVAČNÁ INTENCIA SLOVA

Je prirodzené, že ako relevantný sa ukazuje vzťah medzi motivačným radom (sprostredkované aj motivačným hniezdom) a motivačnou intenciou slova, ktorú J. Furdík (1998/2005) definuje ako „schopnosť lexémy tvoriť s inou lexémou motivačnú dvojicu či už ako slovo motivujúce (motivant), motivované (motivát) alebo oboje zároveň“ (2005, s. 275). Autor vymedzuje štyri typy motivačnej intencie (TMI):

[5] Prehľad typov motivačnej intencie

typ	príklad a schéma	vysvetlenie
1. typ	<i>plochý</i> → plocha schematicky: L→	Lexéma L je motivantom, sama však nie je slovotvorne motivovaná.
2. typ	ruka → <i>ručíť</i> → ručiteľ schematicky: →L→	Lexéma L je motivantom aj motivátom zároveň.
3. typ	konať → <i>konanie</i> schematicky: →L	Lexéma L je slovotvorne motivovaná, nie je však schopná byť motivantom.
4. typ	<i>krédo</i> schematicky: L	Lexéma L nie je ani motivantom, ani motivátom.

Vec možno formulovať aj tak, že zaradenie do TMI znamená miesto slova v motivačnom rade: 1. TMI = lexéma sa nachádza na začiatku motivačného radu, 2. TMI = lexéma sa nachádza v strede motivačného radu, 3. TMI = lexéma sa nachádza na konci motivačného radu, 4. TMI = lexéma nie je súčasťou motivačného radu. Možno tu uvažovať abstraktnejšie o pozíciách, ktoré lexikálne jednotky zastávajú v radoch a hniezdach. Zastúpenie lexém v jednotlivých TMI (pozíciách) podľa materiálu SKMS je takéto (Ološtiak – Gogová – Genči, 2015, s. 462):

[6] Pozície lexém podľa typov motivačnej intencie

TMI (pozícia)	počet	%
1. L→	8 666	11,5
2. →L→	22 208	29,4
3. →L	42 942	56,8
4. L	1 763	2,3
spolu	75 579	

Z uvedenej tabuľky vyplýva viacero skutočností:

1) Zastúpenie slovotvorne motivovaných slov v lexike slovenčiny je 86,2 % (súčet 2. TMI a 3. TMI). Ide teda o oveľa vyššie číslo, než aké uvádza J. Furdík, ktorý pomer medzi slovotvorne nemotivovanými slovami (SNS) a slovotvorne motivovanými slovami (SMS) vyjadruje hodnotou 1 : 2, t. j. zastúpenie SMS je uňho na úrovni cca 65 % (Furdík, 1993, s. 23).

2) Najvyšší podiel majú lexémy z 3. TMI (56,8 %), teda jednotky stojace na konci motivačných radov. Dôvodom je skutočnosť, že každý rad musí mať svoju terminálu a zároveň každý rad musí byť zakončený inou terminálnou lexémou (platí zákonitosť divergencie). Je preto prirodzené, že počet radov sa rovná počtu terminálnych lexém; porov. tab. [11].⁶

Vo vzťahu k slovám patriacim do 1. TMI a 2. TMI takáto ekvivalencia neplatí, pretože existuje asymetria medzi motivantmi a motivátmi: jeden motivant (lexéma z 1. TMI alebo z 2. TMI) môže mať viacero motivátov. Motivačná potencia slov, t. j. schopnosť byť motivantom je rozličná a závisí od viacerých faktorov (porov. Furdík, 2004, s. 79 – 80). Ako príklad možno uviesť spomínané slovotvorné hniezdo s východiskovým adjektívom *optimálny* (ukážka [2]). Toto hniezdo obsahuje štyri rady, v ktorých jedno slovo patrí do 1. TMI (*optimálny*), dve slová patria do 2. TMI (*optimalizovať*, *optimalizácia*) a štyri slová sa zaraďujú do 3. TMI (*optimum*, *optimálnosť*, *optimálne*, *optimalizačný*). Platí teda, že počet lexém z 1. TMI a 2. TMI je menší než súhrnný počet radov s príslušnou dĺžkou. Napríklad v 15 047 trojčlenných radoch sa nachádza 4 604 lexém z 1. TMI a 9 738 lexém z 2. TMI (tab. [11]). Z toho možno vypočítať aj priemerný motivačný potenciál lexém z daného TMI.⁷

Vyššia potencia lexém z 2. TMI stojacich na prvom stupni motivovanosti je prirodzeným spôsobom daná vetvením trojčlenných radov na mieste druhej lexémy. Napríklad v hniezde s východiskovým substantívom *pôvod* (ukážka [7]) sa nachádzajú tri motiváty prvého stupňa (*pôvodca*, *pôvodný*, *prapôvod*) a pri všetkých dochádza k vetveniu (majú viac ako jeden motivát; spolu osem motivátov), ktoré rezultuje do trojčlenných a štvorčlenných radov; porov. [8].

[7] Hniezdo s východiskovým motivantom *pôvod* (SKMS)

0 [pô]vod-∅

0 > [pô]vod-c-a

0 >> [pô]vod-k-yň-a

0 >>> [pô]vod-k-yn-in-∅

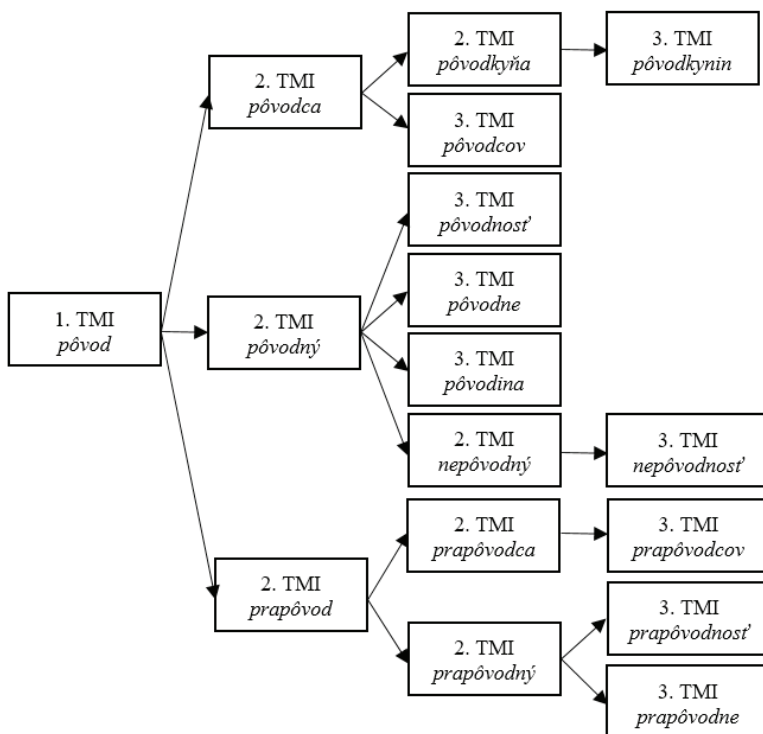
0 >> [pô]vod-c-ov-∅

⁶ Počet dvoj- až osemčlenných radov podľa tab. [4] je 42 942 a počet slov patriacich do 3. TMI podľa tab. [11] je 42 942.

⁷ Napr. pri trojčlenných radoch je to 1,64 motivátu na jeden motivant patriaci do 1. TMI a 1,99 motivátu na jeden motivant patriaci do 2. TMI.

0 > [pô]vod-n-y'
 0 >> [pô]vod-n-ost'-ø
 0 >> [pô]vod-n-e«
 0 >> [pô]vod-in-a
 0 >> ne-[pô]vod-n-y'
 0 >>> ne-[pô]vod-n-ost'-ø
 0 > pra-[pô]vod-ø
 0 >> pra-[pô]vod-c-a
 0 >> pra-[pô]vod-c-ov-ø
 0 >>> pra-[pô]vod-n-y'
 0 >>> pra-[pô]vod-n-ost'-ø
 0 >>> pra-[pô]vod-n-e«

[8] Rady v hniezde s východiskovým motivantom *pôvod*

Štruktúracia motivačných hniezd je založená na princípe divergencie – sekvencie majú „rozbiehavý“ charakter, pričom vetvenie sa môže uskutočňovať kdekoľvek

na prvej až predposlednej pozícii. To znamená, že k nominácii dochádza v smere od jednej iniciálnej lexémy I^1 (1. TMI) cez C^n , C^{n-m} , C^{n+m} centrálnych lexém (2. TMI) až po T^n terminálnych lexém (3. TMI). Vzťah počtu centrálnych lexém k terminálnym lexémam môže byť trojaký:

a) $C < T$: počet centrálnych lexém je menší než počet terminálnych lexém – napríklad v uvedenom hniezde s iniciálou *pôvod* (porov. [7], [8]) sa nachádza deväť radov a 17 lexém, z ktorých jedna patrí do 1. TMI, sedem patrí do 2. TMI a deväť slov sa zaraďuje do 3. TMI. Tento vzťah sa realizuje najčastejšie.

b) $C > T$: počet centrálnych lexém je väčší než počet terminálnych lexém. V hniezde dominujú štvor- a viacčlenné rady so žiadnym alebo redukovaným vetvením. Takéto prípady sú raritné; porov [9]:

[9] Hniezdo s väčším počtom centrálnych než terminálnych

1 **soviet- \emptyset**

2 > **soviet-sk-y**

2 >> **soviet-iz:ov-a:t'**

2 >>> **soviet-iz:ác:i-a**

c) $C = T$: počet centrálnych lexém sa rovná počtu terminálnych lexém. Hoci sa vyskytuje častejšie ako typ b), taktiež ide o pomerne zriedkavú konfiguráciu. Typickým príkladom sú hniezda s východiskovým substantívom s druhým komponentom *-lógia*. V jednom hniezde sa nachádzajú tri rady, dva štvorčlenné⁸ a jeden trojčlenný⁹.

[10] Príklad na hniezdo s rovnakým počtom centrálnych a terminálnych

1,3 **spele-o-lóg-i-a**

1,3 > **spele-o-lóg- \emptyset**

2,3 >> **spele-o-log-ič:k-a**

2,3 >>> **spele-o-log-ič:k-in- \emptyset**

2,3 >> **spele-o-lóg-ov- \emptyset**

2,3 >(>) **spele-o-log-ic:k-ý**

2,3 >>(>) **spele-o-log-ic:k-y« | spele-o-log-ic:k:y«**

Súhrnné informácie o vetvení radov zachytáva tabuľka [11], v ktorej sa uvádzajú údaje o počte pozícií a lexém patriacich do jednotlivých TMI a do jednotlivých motivačných radov. Prirodzene, všetky jednotky zo 4. TMI tvoria jednočlenné

⁸ V prvom rade sa nachádza konateľské substantívum, prechýlené substantívum a privlastňovacie adjektívum (*speleológia* → *speleológ* → *speleologička* → *speleologičkin*), v druhom rade konateľské substantívum, vzťahové adjektívum a adverbium (*speleológia* → *speleológ* → *speleologický* → *speleologicky*).

⁹ Konateľské substantívum a individuálne adjektívum (*speleológia* → *speleológ* → *speleológov*).

„rady“, preto počet pozícií a počet lexém je v stĺpci H identický. Rovnaký je tiež počet pozícií a počet lexém z 3. TMI, keďže každý rad je zakončený vždy inou lexémou, t. j. počet radov sa rovná počtu lexém z 3. TMI.

Rozdielny je počet pozícií a počet lexém v 1. TMI (stĺpce C, D) a 2. TMI (stĺpce E, F), pretože motivant môže mať viacero motivátov. Počet obsadzovaných pozícií je údaj o súhrnnom výskyte lexikálnych jednotiek na určitom mieste v nominačnom rade. Najjednoduchších, dvojčlenných radov je spolu 14 693, ide o nominačnú sekvenciu $L \rightarrow L$. To značí, že aj počet obsadzovaných pozícií $L \rightarrow$ (1. TMI) a $\rightarrow L$ (3. TMI) bude 14 693. Lexikálne zloženie v pozícií 1. TMI sa však líši: nachádza sa tu len 6 736 motivantov ($L \rightarrow$), od ktorých sa tvorí 14 693 motivátov ($\rightarrow L$), čo je v priemere 2,2 motivátu na jeden motivant.

V troj- a viacčlenných radoch do hry vstupujú aj centrálné lexémy (2. TMI), ktoré zaujímajú pozíciu $\rightarrow L \rightarrow$. Počet pozícií $\rightarrow L \rightarrow$ sa odvíja od veľkosti radu. V trojčlenných radoch sa počet pozícií rovná počtu radov, pretože takýto rad obsahuje jednu centrálnu pozíciu ($I \rightarrow C \rightarrow T$). V štvorčlenných radoch je počet centrálnych pozícií dvojnásobný oproti počtu radov, keďže takéto rady obsahujú dve centrálné pozície ($I \rightarrow C \rightarrow C \rightarrow T$), atď.

Jedna lexéma z 1. TMI alebo 2. TMI môže byť členom viacerých a rozlične rozsiahlych radov. Preto v tabuľke, ktorá spracúva údaje o vzťahu medzi počtom lexém patriacich do daného TMI a veľkosťou radov, sa údaje o opakujúcich sa lexémach kumulujú. Napr. v hniezde *pôvod* sa východisková lexéma ocitá na začiatku štyroch trojčlenných radov¹⁰ a piatich štvorčlenných radov¹¹.

[11] Počet pozícií a lexém v jednotlivých TMI a počet motivačných radov

A	B	C	D	E	F	G	H
veľkosť radu	počet radov	1. TMI pozície	1. TMI lexémy	2. TMI pozície	2. TMI lexémy	3. TMI	4. TMI
1	1 763	0	0	0	0	0	1 763
2	14 693	14 693	6 736	0	0	14 693	0
3	15 047	15 047	4 604	15 047	9 738	15 047	0
4	9 117	9 117	2 707	27 351	8 633	9 117	0
5	3 223	3 223	1 052	12 892	4 471	3 223	0
6	751	751	301	3 755	1 333	751	0
7	105	105	58	630	213	105	0
8	6	6	5	42	21	6	0
spolu	44 705	44 705	15 463	59 717	22 208	42 942	1 763

¹⁰ Ide o tieto rady: *pôvod* → *pôvodca* → *pôvodcov*, *pôvod* → *pôvodný* → *pôvodnosť*, *pôvod* → *pôvodný* → *pôvodne*, *pôvod* → *pôvodný* → *pôvodina*.

¹¹ Ide o tieto rady: *pôvod* → *pôvodca* → *pôvodkyňa* → *pôvodkynin*, *pôvod* → *pôvodný* → *nepôvodný* → *nepôvodnosť*, *pôvod* → *prapôvod* → *prapôvodca* → *prapôvodcov*, *pôvod* → *prapôvod* → *prapôvodný* → *prapôvodnosť*, *pôvod* → *prapôvod* → *prapôvodný* → *prapôvodne*.

Prirodzene, najviac radov sa vyskytuje v najrozsiahlejších hniezdach. Viac ako 150 radov sa nachádza v štyroch najväčších hniezdach (*dva, klásť, pol, ísť/chodiť*). Absolútne prvenstvo patrí hniezdu s východiskovým numerále *dva*, v ktorom sa vyskytuje 219 radov. Viac ako sto radov sa nachádza v 16 hniezdach; porov. [12].

[12] Počet radov v najrozsiahlejších hniezdach

východiskový motivant hniezda	počet radov	veľkosť hniezda
dva	219	278
klásť	173	281
pol	157	235
ísť/chodiť	152	240
jeden	134	183
viest'/vodiť	128	227
stúpiť	126	192
spolu	125	235
písať	120	206
rodiť	120	204
štyri	119	172
miera/merať	112	183
biť	107	184
niešť	102	170
brať	102	169
tri	102	149
dať	99	176
veľký	99	165
sám	95	153
vedieť	91	155

2. SLOVNODRUHOVÁ CHARAKTERISTIKA MOTIVAČNÝCH RADOV

V 44 705 motivačných radoch sa realizuje celkovo 990 slovnodruhových kombinácií, z ktorých najčastejší je dvojčlenný rad SUB → ADJ (*more* → *podmorský*, *kolibrík* → *kolibričí*, *pirát* → *pirátov*, *kaucia* → *kaučný*), potom trojčlenný rad SUB → SUB → ADJ (*zákazník* → *zákazníčka* → *zákazníčkin*, *milicia* → *milicionár* → *milicionársky*, *misa* → *miska* → *miskovitý*, *kilowatt* → *kilowatthodina* → *kilowatthodinový*) a na treťom mieste sa nachádza dvojčlenný rad VER →

VER (*milovať* → *zamilovať si*, *mlčať* → *umlčať*, *násobiť* → *vynásobiť*, *robiť* → *robiť*). Desať najčastejších slovnodruhových kombinácií, ktoré spolu tvoria takmer polovicu (46,5 %) všetkých motivačných radov, zachytáva tab. [13]. V týchto radoch sa nachádzajú len tri slovotvorne najaktívnejšie slovné druhy – substantíva, verbá a adjektíva.

[13] Desať najčastejších slovnodruhových kombinácií v motivačných radoch

motivačný rad	počet	%
SUB → ADJ	5 180	11,6
SUB → SUB → ADJ	3 048	6,8
VER → VER	2 305	5,2
SUB → SUB	2 239	5,0
SUB → ADJ → SUB	1 556	3,5
SUB → SUB → SUB → ADJ	1 481	3,3
VER → SUB → ADJ	1 424	3,2
SUB	1 399	3,1
VER → SUB	947	2,7

V pozícii iniciály sa najčastejšie vyskytujú substantíva, ktorým patrí takmer polovica všetkých iniciálnych pozícií (49,52 %). Pri pohľade na počet iniciálnych lexém je zastúpenie substantív ešte výraznejšie (70,34 %) (metodologický rozdiel medzi počtom pozícií a počtom lexém sme uviedli v predchádzajúcej časti).

Podiel medzi počtom pozícií a počtom lexém daného slovného druhu dáva predstavu o potencii jednotlivých slovných druhov (tab. [15]). Čím vyššie číslo, tým vyššia potencia lexém daného slovného druhu pri generovaní motivačných radov. Tým sa následne vytvárajú predpoklady na tvorenie rozsiahlejších motivačných hniezd. Najvyššou potenciou sa vyznačujú numeráliá – na jedno numerále v priemere pripadá 48 motivačných radov. Ide o výsledok toho, že malý počet lexém (27) generuje veľké množstvo radov (1 297), ktoré vytvárajú rozsiahle hniezda.¹² Preto nie je prekvapujúce, že spomedzi všetkých slovných druhov práve numeráliá majú najrozsiahlejšie slovotvorné hniezda (v priemere 73 lexém); porov. Ološtiak – Gogová – Genčí (2015, s. 412). Medzi počtom radov a rozsiahlosťou hniezd je prirodzená priama úmera, ktorú dokumentuje tab. [15]. Z nej vyplýva, že ak do úvahy zoberieme slovnodruhovou charakteristiku lexém ako východiskových motivantov, tak platí, že čím viac motivačných radov sa tvorí od motivantu daného slovného druhu, tým rozsiahlejšie sú slovotvorné hniezda tvorené týmito radmi.

¹² Medzi prvými 20 najrozsiahlejšími hniezdami figurujú aj štyri denumerálne hniezda (s východiskovými motivantmi *dva*, *jeden*, *štyri*, *tri*), pričom hniezdo s lexémou *dva* je celkovo druhé najpočetnejšie (má 278 členov).

[14] Slovnodruhová charakteristika iníciaľných lexém – všetky rady

slovný druh	pozície		lexémy	
	počet	%	počet	%
substantíva	22 137	49,52	7 328	70,34
verbá	14 820	33,15	2 025	19,44
adjektíva	4 770	10,67	770	7,39
numeráliá	1 297	2,90	27	0,26
pronominá	628	1,40	53	0,51
interjekcie	582	1,30	116	1,11
adverbiá	363	0,81	84	0,81
prepozície	87	0,19	6	0,06
konjunkcie	16	0,04	6	0,06
partikuly	5	0,01	3	0,03
spolu	44 705		10 418	

[15] Vzťah priemerného počtu slovotvorných radov a priemernej veľkosti hniezd generovaných od jednej lexémy z daného slovného druhu

slovný druh	priemerný počet radov	priemerná veľkosť hniezda
numeráliá	48,04	73,0
prepozície	14,5	24,0
pronominá	11,85	16,9
verbá	7,32	12,3
adjektíva	6,19	9,8
interjekcie	5,02	8,3
adverbiá	4,32	7,5
substantíva	3,02	5,3
konjunkcie	2,67	3,8
partikuly	1,67	3,3

V pozícii terminály sa najčastejšie vyskytujú adjektíva, potom substantíva, adverbiá a verbá. Tieto štyri slovné druhy spolu tvoria 97,89 % všetkých terminálnych lexém. Ostatné slovné druhy majú menej ako 300 výskytov (t. j. menej ako 1 %); porov. tab. [16].

Z adjektív sa v pozícii terminál vyskytujú prívlastňovacie desubstantívne adjektíva (*otcov, matkin*), deverbatívne dejové adjektíva (*písací, želací*) a relačné desubstantívne adjektíva (*polosurový, svätovojtešský*). Pri relačných adjektívach je

potencia prechodu do pozície centrálnej lexémy (2. TMI) v prípade prítvorenia adverbia, ktoré z rozličných dôvodov v SKMS chýba, no v korpuse¹³ sa v rozličných počtoch vyskytuje, a to aj zreteľové adverbia s alternatívnou alebo z hľadiska sémantiky jedinou možnou desubstantívnou motiváciou; napr. *anaeróbny* → **anaeróbne*, *interakčný* → **interakčne*, *anketový* → **anketovo*, *aprílový* → **aprílovo*. Ďalšiu potenciú predstavuje tvorenie kompozít, najmä integračných adjektívno-adjektívnych kompozít (napr. *aprílový* + *májový* → **aprílovo-májový*, *júlový* + *augustový* → **júlovo-augustový*).

Zo substantív ako terminály fungujú najmä abstraktá (*adaptabilita*, *retroaktívnosť*, *pästiarstvo*, *zabezpečenie*, *blkot*, *rozbor*, *pocta*, *čierňava*), ďalej kolektíva (*božstvo*, *bodľačie*, *ľudstvo*), deminutíva (*anjeliček*, *bagetka*, *balónik*, *bikinky*, *bombička*, *brdce*, *cestičko*), augmentatíva (*blatisko*, *bičisko*), pomenovania vecí v širokom zmysle slova (*obeživo*, *brnkadlo*, *brúska*, *česák*, *dávkovač*), pomenovania miest (*bagrovisko*, *rozbežisko*, *čajovňa*). Z hľadiska zaplňania systémových medzier v slovotvornom systéme sa pri substantívnych termináloch ukazuje potencia ich prechodu do pozície centrálnych lexém najmä v dôsledku tvorenia desubstantívnych adjektív (napr. *adresár* → **adresárový*, *baliaren* → **baliarenský*, *bulvarizácia* → **bulvarizačný*), od každého substantíva možno potenciálne utvoriť deminutívum a augmentatívum (napr. *aktualita* → **aktualitka*, *banalita* → **banalitka*).¹⁴ Ďalšie dopĺňanie potenciálnych miest je otvorené a v prípade potreby sa nové lexémy tvoria najmä na základe analógie s existujúcimi radmi a slovotvornými typmi (napr. *autožeriav* → **autožeriavnik* : *žeriav* → *žeriavnik*).

Z adverbii sa na konci radov systémovo vyskytujú spôsobové a zreteľové adverbia (*krivolako*, *futbalovo*). Potenciál prechodu do 2. TMI je malý, týka sa najmä tvorenia kompozít alebo modifikačných adverbii, ktoré sú však často tvorené okazionalmente (napr. *pochybovačno-obdivne*, *nedráždivo*).

Z verb sa na konci radov vyskytujú najmä deverbatívne verba v dvojčlenných a trojčlenných radoch, sekundárne perfektíva (*odmaľovať*, *pomaľovať*, *vymastiť*, *obmäknúť*), jednorazové perfektíva (*mlásknuť*) a opakovacie imperfektíva (*maľovať*, *menovať*, *mlátiť*, *orávať*), lexémy s opakovanou prefixáciou – perfektíva (*vyzametáť*, *povymierať*, *povymývať*, *poroznášať*).

¹³ Verzia prim-9.0-public-all. Hviezdičkou ďalej zaznamenávame príklady doložené v korpuse, ale nezaznamenané v SKMS. Niektoré z týchto pomenovaní sa už spracúvajú v Slovníku súčasného slovenského jazyka.

¹⁴ Potenciál prechyl'ovania mužských osôb tu nespomíname, pretože tieto názvy sa nenachádzajú v pozícii terminál, tvoria sa od nich prívlastňovacie adjektíva.

[16] Slovnodruhové zastúpenie terminálnych lexém

slovný druh	počet	%
adjektíva	18 700	41,83
substantíva	13 214	29,56
adverbiá	6 138	13,73
verbá	5 707	12,77
pronominá	280	0,63
partikuly	216	0,48
numeráliá	170	0,38
prepozície	157	0,35
konjunkcie	74	0,17
interjekcie	49	0,11
spolu	44 705	

Percentuálne zastúpenie slovných druhov v pozícii terminálnej lexémy vo vybra- tých kvantitatívnych typoch troj- až sedemčlenných motivačných radov sumarizuje tab. [17]. Z nej vyplýva, že zastúpenie terminálnych adjektív so zvyšujúcou sa počet- nosťou radu stúpa, zatiaľ čo zastúpenie verb klesá. Zastúpenie substantív mierne klesá (avšak nie tak výrazne ako pri verbách) a adverbiá si udržiavajú konštantnú úroveň.

[17] Slovnodruhovú charakteristiku terminálnych lexém

slovný druh	percentuálne zastúpenie					
	všetky rady (2 – 8 členov)	3-čl.	4-čl.	5-čl.	6-čl.	7-čl.
adjektíva	43,4	37,9	48,6	54,2	55,8	57,1
substantíva	27,9	29,9	25,9	24,2	23,7	21,0
adverbiá	14,2	18,4	19,8	18,7	18,5	21,9
verbá	12,4	11,7	4,2	2,0	0,5	0

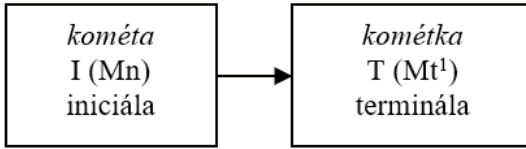
3. PREHEAD MOTIVAČNÝCH RADOV

V ďalšej časti predstavíme jednotlivé motivačné rady podľa veľkosti, pričom jednočlenným radom osobitnú pozornosť nebudeme venovať.

3.1 Dvojčlenné rady

Dvojčlenný motivačný rad tvoria dve lexémy – iniciála a terminála (motivát 1. stupňa), napr. *absurdný* → *absurdita*, *grajciar* → *grajciarik*, *chromý* → *ochromieť*, *kóta* → *kótovať*, *lámať* → *lámací*, *osem* → *osemkrát*, *reálny* → *reálka*, *vyššie* → *vyšš- ný*. Schematicky to možno znázorniť takto:

[18] Schematické znázornenie dvojčlenného motivačného radu

V dvojčlenných radoch sa vyskytuje 69 rozličných slovnodruhových kombinácií, z ktorých dvadsať najčastejších dosahuje spolu 98 % všetkých dvojčlenných radov. Z nich len prvých dvanásť má zastúpenie viac ako 1 %; porov. tab. [19].

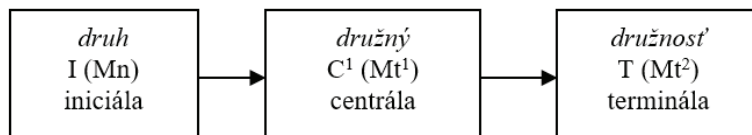
[19] Dvadsať najčastejších slovnodruhových kombinácií v dvojčlenných radoch

motivačný rad	počet	%
SUB → ADJ: <i>krhla</i> → <i>krhlový</i>	5 180	35,3
VER → VER: <i>kresat'</i> → <i>skresat'</i>	2 305	15,7
SUB → SUB: <i>krava</i> → <i>kravička</i>	2 239	15,2
VER → SUB: <i>prezliekat' sa</i> → <i>prezliekareň</i>	947	6,4
ADJ → SUB: <i>slabý</i> → <i>slabota</i>	815	5,5
ADJ → ADV: <i>stabilný</i> → <i>stabilne</i>	562	3,8
SUB → VER: <i>čelo</i> → <i>čeliť</i>	466	3,2
ADJ → ADJ: <i>šikné (oči)</i> → <i>šikmooký</i>	451	3,1
VER → ADJ: <i>šiť</i> → <i>šijací</i>	308	2,1
NUM → ADJ: <i>sto (listov)</i> → <i>stolistý</i>	285	1,9
ADJ → VER: <i>špatný</i> → <i>ošpatnieť</i>	243	1,7
PRON → PRON: <i>každý</i> → <i>každúčky</i>	157	1,1
SUB → ADV: <i>kopec</i> → <i>kopcom</i>	91	0,6
NUM → SUB: <i>štyri</i> → <i>štvorica</i>	83	0,6
INT → VER: <i>puf</i> → <i>pufkať</i>	66	0,4
PRON → SUB: <i>svoj</i> → <i>svojeť</i>	52	0,4
ADV → ADV: <i>dnes</i> → <i>dodnes</i>	41	0,3
NUM → NUM: <i>tri</i> → <i>trojmo</i>	36	0,2
SUB → PREP: <i>formou</i> (forma) → <i>formou</i>	34	0,2
VER → ADV: <i>mlčať</i> → <i>mlčky</i>	32	0,2
ostatné (49 kombinácií)	300	2,0
spolu	14 693	

3.2 Trojčlenné rady

Trojčlenný motivačný rad tvoria tri lexémy – iniciála, centrála (motivát 1. stupňa) a terminála (motivát 2. stupňa), napr. *centrum* → *centrálny* → *centrálne*, *cesta* → *cestár* → *cestárov*, *klátiť* → *klátivý* → *klátivosť*, *mrcha* → *mršina* → *mršinka*, *to* → *potom* (adv.) → *potom* (part.).

[20] Schematické znázornenie trojčlenného motivačného radu

Prvých desať slovnodruhových kombinácií sa týka 73 % trojčlenných radov, pričom dominuje rad substantívum → substantívum → adjektívum so zastúpením jednej pätiny a substantívum → adjektívum → substantívum so zastúpením jednej desiatiny. V prvých desiatich kombináciách dominujú motivačne najaktívnejšie slovné druhy – substantíva a verbá (po 11 pozícií z 30 možných¹⁵).

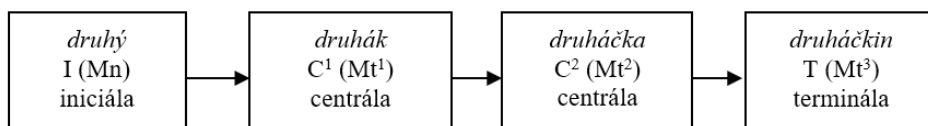
[21] Najčastejšie slovnodruhové kombinácie v trojčlenných radoch

motivačný rad	počet	%
SUB → SUB → ADJ: <i>jar</i> → <i>predjari</i> → <i>predjarný</i>	3 048	20,3
SUB → ADJ → SUB: <i>invenčia</i> → <i>invenčný</i> → <i>invenčnosť</i>	1 556	10,3
SUB → ADJ → ADV: <i>obraz</i> → <i>obrazný</i> → <i>obrazne</i>	1 424	9,5
VER → SUB → ADJ: <i>loviť</i> → <i>lovec</i> → <i>lovecký</i>	1 399	9,3
VER → VER → VER: <i>niešť</i> → <i>preniešť/prenášať</i> → <i>poprenášať</i>	719	4,8
VER → VER → SUB: <i>pučať</i> → <i>rozpučať</i> → <i>rozpuk</i>	693	4,6
VER → ADJ → ADV: <i>podozrievať</i> → <i>podozrivý</i> → <i>podozrivo</i>	651	4,3
VER → ADJ → SUB: <i>sypať sa</i> → <i>sypký</i> → <i>sypkosť</i>	644	4,3
SUB → VER → VER: <i>šofér</i> → <i>šoférovať</i> → <i>došoférovať</i>	440	2,9
VER → SUB → SUB: <i>štrbiť</i> → <i>štrbina</i> → <i>štrbinka</i>	403	2,7
ostatné kombinácie (spolu 145)	4 070	27,0
spolu	15 047	

3.3 Štvorčlenné rady

Štvorčlenný motivačný rad tvoria štyri lexémy – iníciaľa, dve centrály (motiváť 1. a 2. stupňa) a terminála (motiváť 3. stupňa), napr. *škola* → *záškolák* → *záškolácky* → *záškoláctvo*, *manažovať* → *manažér* → *manažérka* → *manažérkin*, *hrmieť* → *hrom* → *hromový* → *hromovo*, *chladný* → *chlad* → *chladiť* → *chladnička*.

[22] Schematické znázornenie štvorčlenného motivačného radu

¹⁵ 30 možných pozícií vyplýva z desiatich trojčlenných radov, ktoré v komentári berieme do úvahy.

Prvých desať slovnodruhových kombinácií sa týka 63,4 % štvorčlenných radov, pričom dominuje rad substantívum → substantívum → substantívum → adjektívum so zastúpením 16,2 % a verbum → verbum → substantívum → adjektívum (8,6 %). V prvých desiatich kombináciách dominujú motivačne najaktívnejšie slovné druhy – substantíva (17 pozícií zo 40 možných¹⁶), verbá a adjektíva (po 10 pozícií).

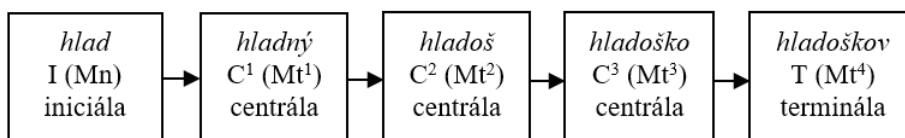
[23] Najčastejšie slovnodruhové kombinácie v štvorčlenných radoch

motivačný rad	počet	%
SUB → SUB → SUB → ADJ: <i>ego</i> → <i>egoista</i> → <i>egoistka</i> → <i>egoistkin</i>	1481	16,2
VER → VER → SUB → ADJ: <i>hľadieť</i> → <i>rozhliaďnuť sa</i> → <i>rozhl'ad</i> → <i>rozhl'adový</i>	785	8,6
VER → SUB → SUB → ADJ: <i>reportovať</i> → <i>reportér</i> → <i>reportérka</i> → <i>reportérkin</i>	774	8,5
SUB → SUB → ADJ → ADV: <i>koreň</i> → <i>korenie</i> → <i>korenistý</i> → <i>korenisto</i>	456	5,0
SUB → SUB → ADJ → SUB: <i>koža</i> → <i>kožiar</i> → <i>kožiarsky</i> → <i>kožiarstvo</i>	442	4,8
VER → SUB → ADJ → SUB: <i>pracovať</i> → <i>práca</i> → <i>prácný</i> → <i>prácnosť</i>	422	4,6
VER → VER → ADJ → SUB: <i>tesať</i> → <i>otesať</i> → <i>neotesaný</i> → <i>neotesanosť</i>	396	4,3
VER → VER → ADJ → ADV: <i>páliť</i> → <i>napáliť sa</i> → <i>napálený</i> → <i>napálene</i>	371	4,1
VER → SUB → ADJ → ADV: <i>ignorovať</i> → <i>ignorant</i> → <i>ignorantský</i> → <i>ignorantsky</i>	364	4,0
SUB → VER → SUB → ADJ: <i>póza</i> → <i>pózovať</i> → <i>pozér</i> → <i>pozérov</i>	285	3,1
ostatných 234 kombinácií	3 341	26,6
spolu	9 117	

3.4 Päťčlenné rady

Päťčlenný motivačný rad tvorí päť lexém – iniciála, tri centrály (motiváty 1. až 3. stupňa) a terminála (motivát 4. stupňa), napr. *žiť* → *živý* → *život* → *životný* → *životne*, *sorta* → *sortiment* → *sortimentár* → *sortimentárka* → *sortimentárkin*, *malý* → *malomesto* → *malomestský* → *malomeštiak* → *malomeštiakov*, *projekt* → *projektovať* → *projektant* → *projektantka* → *projektantkin*.

[24] Schematické znázornenie päťčlenného motivačného radu

¹⁶ 40 možných pozícií vyplýva z desiatich štvorčlenných radov, ktoré v komentári spomínáme.

Prvých desať slovnodruhových kombinácií sa vyskytuje v polovici (49,4 %) päťčlenných radov, pričom dominuje rad substantívum → substantívum → substantívum → substantívum → adjektívum so zastúpením 8,8 % a verbum → verbum → substantívum → substantívum → adjektívum (8,4 %). V prvých desiatich kombináciách prevažujú motivačne najaktívnejšie slovné druhy – substantíva (24 pozícií z 50 možných¹⁷), verbá (12 pozícií) a adjektíva (11 pozícií).

[25] Najčastejšie slovnodruhovú kombinácie v päťčlenných radoch

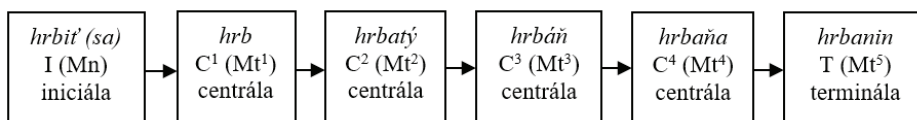
motivačný rad	počet	%
SUB → SUB → SUB → SUB → ADJ: <i>scéna → scenár → scenárista → scenáristka → scenáristkin</i>	285	8,8
VER → VER → SUB → SUB → ADJ: <i>slúžiť → obslúžiť → obsluhovač → obsluhovačka → obsluhovačkin</i>	272	8,4
VER → SUB → SUB → SUB → ADJ: <i>písať → písmo → písmeno → písmenko → písmenkový</i>	236	7,3
SUB → VER → SUB → SUB → ADJ: <i>obchod → obchodovať → maloobchod → maloobchodník → maloobchodnícky</i>	157	4,9
VER → VER → SUB → ADJ → SUB: <i>rušiť → porušiť → porucha → poruchový → poruchovosť</i>	143	4,4
VER → VER → SUB → ADJ → ADV: <i>ctiť → uctiť (si) → úcta → úctivý → úctivo</i>	133	4,1
SUB → ADJ → SUB → SUB → ADJ: <i>nos → nosatý → nosáň → nosaňa → nosanin</i>	132	4,1
VER → SUB → SUB → ADJ → SUB: <i>rásť → rastlina → rastlinár → rastlinársky → rastlinárstvo</i>	94	2,9
SUB → SUB → SUB → ADJ → ADV: <i>strana → straník → nestraník → nestranický → nestranicky</i>	70	2,2
VER → VER → VER → SUB → ADJ: <i>chovať → vychovať → prevychovať → prevýchova → prevýchovný</i>	69	2,1
ostatných 253 kombinácií	1 632	50,6
spolu	3 223	

3.5 Šesťčlenné rady

Šesťčlenný motivačný rad tvorí šesť lexém – iniciála, štyri centrály (motiváty 1. až 4. stupňa) a terminála (motivát 5. stupňa), napr. *činiť → činný → činohra → činoherec → činoherečka → činoherečkin, držať → udržať → údržba → údržbár → údržbársky → údržbárstvo, fotografia → fotografický → fotoreportáž → fotoreportér → fotoreportérka → fotoreportérkin*.

¹⁷ 50 možných pozícií vyplýva z desiatich päťčlenných radov.

[26] Schematické znázornenie šesťčlenného motivačného radu

Prvých desať slovnodruhových kombinácií sa vyskytuje len vo viac ako jednej tretine (36,8 %) šesťčlenných radov, pričom na prvých dvoch miestach sa nachádzajú rady VER → VER → SUB → SUB → SUB → ADJ (9,6 %) a SUB → ADJ → SUB → SUB → SUB → ADJ (5,5 %). V prvých desiatich kombináciách sa okrem jedného radu na všetkých pozíciách vyskytujú len substantíva (34 pozícií), adjektíva (13) a verbá (12). V ôsmich z desiatich prípadov ako terminála figuruje adjektívna lexéma (privlastňovacie adjektívum), raz substantívum (abstraktum) a raz deadjektívne adverbium.

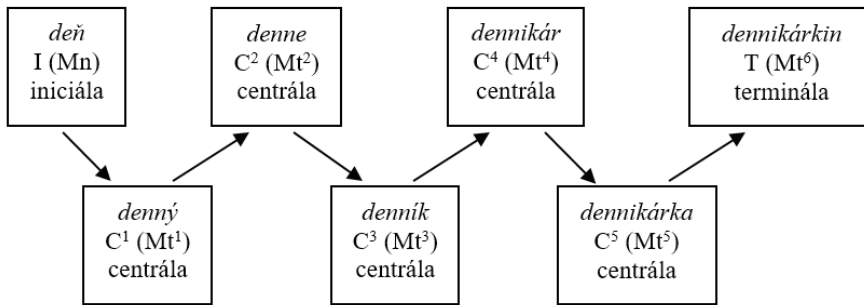
[27] Najčastejšie slovnodruhovú kombinácie v šesťčlenných radoch

motivačný rad	počet	%
VER → VER → SUB → SUB → SUB → ADJ: <i>žalovať</i> → <i>obžalovať</i> → <i>obžaloba</i> → <i>obžalobca</i> → <i>obžalobkyňa</i> → <i>obžalobkynin</i>	72	9,6
SUB → ADJ → SUB → SUB → SUB → ADJ: <i>alkohol</i> → <i>alkoholický</i> → <i>alkoholizmus</i> → <i>alkoholik</i> → <i>alkoholička</i> → <i>alkoholickin</i>	41	5,5
VER → SUB → SUB → SUB → SUB → ADJ: <i>analyzovať</i> → <i>analýza</i> → <i>analytik</i> → <i>šéfanalytik</i> → <i>šéfanalytička</i> → <i>šéfanalytickin</i>	38	5,1
SUB → VER → SUB → SUB → SUB → ADJ: <i>ruka</i> → <i>ručiť</i> → <i>ručiteľ</i> → <i>spoluručiteľ</i> → <i>spoluručiteľka</i> → <i>spoluručiteľkin</i>	24	3,2
SUB → SUB → SUB → SUB → SUB → ADJ: <i>ruka</i> → <i>rukavica</i> → <i>rukavička</i> → <i>rukavičkár</i> → <i>rukavičkárka</i> → <i>rukavičkárkin</i>	20	2,7
SUB → ADJ → SUB → SUB → ADJ → ADV: <i>chémia</i> → <i>chemický</i> → <i>chemoterapia</i> → <i>chemoterapeut</i> → <i>chemoterapeutický</i> → <i>chemoterapeuticky</i>	18	2,4
VER → VER → SUB → SUB → ADJ → SUB: <i>viezť</i> → <i>povoziť</i> → <i>povoz</i> → <i>povozník</i> → <i>povoznícky</i> → <i>povozníctvo</i>	17	2,3
VER → VER → VER → SUB → SUB → ADJ: <i>kročiť</i> → <i>pokročiť</i> → <i>pokračovať</i> → <i>pokračovateľ</i> → <i>pokračovateľka</i> → <i>pokračovateľkin</i>	17	2,3
VER → SUB → VER → SUB → SUB → ADJ: <i>môcť</i> → <i>moc</i> → <i>zmocniť sa</i> → <i>zmocniť</i> → <i>zmocniťka</i> → <i>zmocniťkin</i>	15	2,0
VER → SUB → ADJ → SUB → SUB → ADJ: <i>ciť</i> → <i>cit</i> → <i>citlivý</i> → <i>citlivka</i> → <i>citlivkár</i> → <i>citlivkárov</i>	14	1,9
ostatných 170 kombinácií	475	63,2
spolu	751	

3.6 Sedemčlenné rady

Sedemčlenný motivačný rad tvorí sedem lexém – iniciála, päť centrál (motiváty 1. až 5. stupňa) a terminála (motivát 6. stupňa). V tejto skupine pozorujeme najväčší rozptyl, v 105 radoch sa vyskytuje 65 kombinácií, pričom najfrekvencovanejšia kombinácia sa opakuje len osemkrát (7,6 %). Ide o kombináciu VER → VER → SUB → ADJ → SUB → SUB → ADJ, napr. *ísť* → *vyjsť* (*vychádzať/vychodiť*) → *východ* → *východný* → *východniar* → *východniarka* → *východniarkin*. Päťkrát sa opakuje kombinácia VER → VER → SUB → SUB → SUB → SUB → ADJ, napr. *smiať sa* → *posmievať sa* → *posmech* → *posmešok* → *posmeškár* → *posmeškárka* → *posmeškárkin*. Štyrikrát sa opakujú kombinácie SUB → VER → SUB → SUB → SUB → SUB → ADJ, napr. *hospodár* → *hospodáriť* → *hospodárstvo* → *poľnohospodárstvo* → *poľnohospodár* → *poľnohospodárka* → *poľnohospodárkin*, a VER → VER → VER → SUB → SUB → ADJ → ADV, napr. *padat'* → *padnúť* → *zapadnúť* → *západ* → *juhozápad* → *juhozápadný* → *juhozápadne*.

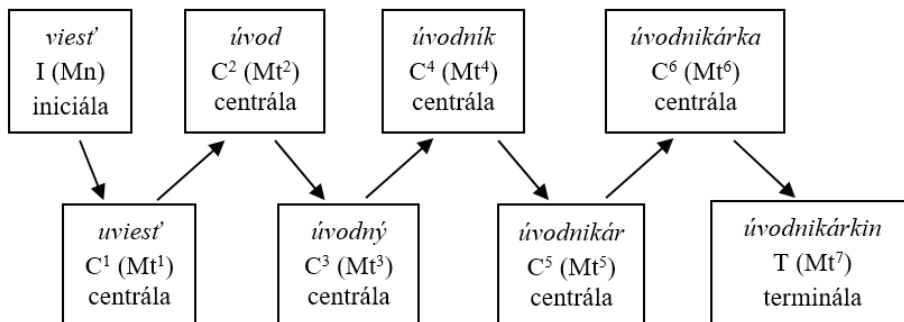
[28] Schematické znázornenie sedemčlenného motivačného radu

3.7 Osemčlenné rady

Osemčlenný motivačný rad tvorí osem lexém – iniciála, šesť centrál (motiváty 1. až 6. stupňa) a terminála (motivát 7. stupňa). Vyskytuje sa len v šiestich prípadoch, z ktorých päťkrát je terminálou prívlastňovacie adjektívum a raz adverbium: *bicykel* → *cyklistika* → *cyklista* → *cyklistický* → *cyklotrial* → *cyklotrialista* → *cyklotrialistka* → *cyklotrialistkin*; *praxovať* → *prax* → *praktický* → *pragmatizmus* → *pragmatický* → *pragmatik* → *pragmaticka* → *pragmatickin*; *konštruovať* → *dekonštruovať* → *dekonštrukcia* → *dekonštruktívny* → *dekonštruktivizmus* → *dekonštruktivista* → *dekonštruktivistka* → *dekonštruktivistkin*; *taký* → *tak* (pron.) → *tak* (part.) → *tákať* → *pritakať/pritakávať* → *pritakávač* → *pritakávačka* → *pritakávačkin*; *viest'* → *úvod* → *úvodný* → *úvodník* → *úvodníkár* → *úvodníkarka* → *úvodníkárkin*; *konštruovať* → *dekonštruovať* → *dekonštrukcia* → *dekonštruktívny* → *dekonštruktivizmus* → *dekonštruktivista* → *dekonštruktivistický* → *dekonštruktivistický*.

[29] Schematické znázornenie osemčlenného motivačného radu

ZÁVERY A PERSPEKTÍVY

Materiál SKMS a počítačové spracovanie dát poskytujú priestor na pomerne rýchle a efektívne vyhodnocovanie zvolených slovotvorných (a širšie nominačných) parametrov akéhokoľvek (v našom prípade slovenského) jazyka. Prostredníctvom kvantitatívnych údajov týchto parametrov a ich vzájomných vzťahov, korelácií, symetrií a asymetrií možno precizovať naše poznanie o fungovaní slovotvorného systému. Týka sa to aj údajov, ktoré sú k dispozícii o rovnakokoreňových slovotvorných (resp. motivačných) útvaroch pre slovenčinu vďaka existencii morfematických slovníkov slovenčiny, najmä Slovníka koreňových morfémov slovenčiny. Jednou z čiastkových paradigmatických jednotiek je aj motivačný (slovotvorný) rad, ktorý sa chápe ako výsledok rekurzívnosti, reťazenia vzťahov slovotvornej, resp. nominačnej motivácie.

V analyzovanom súbore sa nachádza celkovo 44 705 motivačných radov, ktoré môžu byť jednočlenné až osemčlenné. Najviac zastúpené sú motivačné rady, ktoré majú tri lexémy (33,7 % zo všetkých radov), dve lexémy (32,9 %) a štyri lexémy (20,4 %). Priemerná dĺžka motivačného radu v skúmanom materiáli sú tri lexémy. V motivačných radoch sa realizuje celkovo 990 slovnodruhových kombinácií, z ktorých najčastejší je dvojčlenný rad SUB → ADJ (*more* → *podmorský*), trojčlenný rad SUB → SUB → ADJ (*zákazník* → *zákazníčka* → *zákazníčkin*), dvojčlenný rad VER → VER (*milovať* → *zamilovať si*). Desať najčastejších slovnodruhových kombinácií spolu tvorí takmer polovicu (46,5 %) všetkých motivačných radov. V pozícii terminály (koncovej lexémy motivačného radu) sa najčastejšie vyskytujú adjektíva, potom substantíva, adverbíá a verbá. Z adjektív sú to najmä prívlastňovacie desubstantívne adjektíva (*otcov, matkin*), deverbatívne dejové adjektíva (*pisací, želací*) a relačné desubstantívne adjektíva (*polosurový, svätovojeťský*). Zo substantív sú to najmä abstraktá (*adaptabilita, pástiarstvo*), z adverbíí spôsobové a zreteľové adverbíá (*krivolako, futbalovo*).

V štúdiu sme pozornosť venovali len niektorým vlastnostiam motivačných radov v slovenčine. S ambíciou komplexnejšie uchopiť problematiku fungovania tejto časti slovtvorného systému bude možné pozornosť sústreďovať okrem iného aj na ďalšie aspekty (naznačujeme len niektoré z nich):

a) Vzťahy k ostatným typom rovnakokoreňových útvarov – slovtvorným paradigmám a slovtvorným hniezdam. Ponúkajú sa napríklad tieto otázky: Existujú zákonitosti medzi stavbou motivačných radov, paradigiem a hniezdom? Ak áno, aké sú tieto zákonitosti, ako sa realizujú a akými faktormi sú podmienené?

b) Vzťahy k rôznokoreňovým útvarom (slovtvorný typ, onomaziologická kategória, typ onomaziologickej kategórie). Existujú zákonitosti vzťahov medzi rovnakokoreňovými útvarmi (medzi nimi aj slovtvornými radmi) a rôznokoreňovými útvarmi? Ak áno, aké sú tieto zákonitosti, čím všetkým sú podmienené a akú úlohu v tejto interakcii zohrávajú motivačné rady?

c) Rola analógie a anomálie v slovtvorbe. Slovtvorba prototypovo funguje na báze analógie (napr. princíp opakovanosti vo vzťahoch medzi motivantom a motivátom, zaradovanie do slovtvorných typov a onomaziologických kategórií). Anomálie sa týkajú napr. existencie raritných afixov či neočakávaných kombinácií slovtvorných prostriedkov. Analógie a anomálie by bolo možné hľadať aj vo výstavbe motivačných radov (napr. existencia, resp. neexistencia istého typu lexémy v istej pozícii). Ukazuje sa však, že chápanie analogickosti a anomálnosti v slovtvorbe nie je priamočiare a jednoznačné, pričom dôkazy na tento fakt možno nájsť aj na úrovni motivačných radov.¹⁸

d) Polymotivácia. Aké sú príčiny a typy viacnásobnej motivácie a aký je jej vplyv na štruktúru motivačných radov a rovnakokoreňových útvarov?

e) Demotivácia. Aké sú príčiny a typy oslabovania a straty slovtvornej motivácie a aký je jej vplyv na štruktúru motivačných radov a rovnakokoreňových útvarov?

f) Remotivácia. Aké sú príčiny a typy prehodnocovania smeru slovtvornej motivácie a aký je jej vplyv na štruktúru motivačných radov a rovnakokoreňových útvarov?

g) Využitie poznatkov o fungovaní motivačných radov (a všeobecnejšie o zákonitostiach fungovania slovtvorných útvarov a slovtvornej motivácie) v komparatívnej lingvistike. Komparatívna derivatológia napriek niektorým (skôr programovým alebo skicovitým) prácam (Dokulil, 1963; Lopatin – Uluchanov, 1983; Furdík, 1995), hoci aj v tejto oblasti sa v poslednom čase začína situácia meniť; porov. rozsiahlu ko-

¹⁸ Možno uviesť známy prípad analogického tvorenia, teda tvorenia napodobením morfematickej štruktúry existujúcich motivátov bez zreteľa na existenciu motivantu (Furdík, 1970, s. 57), napr. 0 → *šička* (podľa *lekár* → *lekárka*). Motivát *šička* sa tvorí analogicky ako napríklad motivát *lekárka* (patria do rovnakého slovtvorného typu feminatív so sufixom *-ka*), hoci pokiaľ ide o výstavbu slovtvorného radu, je to anomália, pretože v ňom chýba substantívum – maskulínium (*šit'* → **šič'* → *šička* vz. *liečiť'* → **lekár'* → *lekárka*). Tento príklad ukazuje, že vnímanie analogickosti a anomálnosti v slovtvorbe môže byť relatívne a závisí od toho, z pohľadu akého slovtvorného parametra sa na danú lexému pozeráme.

lektívnu monografiu *Derivational Networks Across Languages* (Körtvélyessy – Bagasheva – Štekauer, 2020), ktorá prezentuje výsledky výskumu derivačných sietí 40 európskych jazykov a ktorá je dôkazom, že slovtvorné útvary môžu byť vhodným východiskom porovnávacieho výskumu.

h) Využitie poznatkov o fungovaní motivačných radov (a všeobecnejšie o zákonitostiach fungovania slovtvorných útvarov a slovtvornej motivácie) v aplikovanej lingvistiky. Akým spôsobom môžu poznatky o fungovaní slovtvorných útvarov pomôcť napríklad pri výučbe materinského jazyka, pri osvojení si cudzieho jazyka či pri preklade? Systemizačná funkcia slovtvornej motivácie vo vzťahu k organizácii slovtvorných hniezd (radov a paradigiem) sa v tomto kontexte ukazuje ako relevantný faktor (k rôznym aspektom tejto problematiky sa viažu viaceré práce, napr. Liptáková – Vužňáková, 2009; Vužňáková, 2012, s. 146 – 152; Vužňáková, 2018; Tschichold – ten Hacken, 2015, hoci ani v jednej z nich sa koncept slovtvorných útvarov neaplikuje ako východiskový bod analýzy).

Literatúra

- Derivational Networks Across Languages*. Eds. L. Körtvélyessy – A. Bagasheva – P. Štekauer. Berlin – New York: De Gruyter Mouton 2020. 633 s.
- DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOKULIL, Miloš: Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov“. In: Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 85 – 105.
- DOLNÍK, Juraj: Princíp iracionality vo fráze. In: Frazeologické štúdie. V. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii. Eds. D. Baláková – P. Ďurčo. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta 2007, s. 58 – 69.
- FURDÍK, Juraj: Slovtvorná analógia a analogická slovtvorba. In: Jazykovedný časopis, 1970, roč. 21, č. 1, s. 54 – 59.
- FURDÍK, Juraj: Zo slovtvorného vývoja slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 81 + 2 s.
- FURDÍK, Juraj: Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovtvorného systému pomocou počítača. (Metodologické východiská a prvé výsledky.) In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 1990, s. 254 – 264.
- FURDÍK, Juraj: Motivačná nasýtenosť textu v slovenčine a nemčine. In: Konfrontačný a komparatívny výskum jazykovej a literárnej komunikácie. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafaricanae. Jazykovedný zborník 8. / Literárnovedný zborník 8. Red. P. Petrus. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991, s. 65 – 76.
- FURDÍK, Juraj: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.
- FURDÍK, Juraj: Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov. Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 2, s. 74 – 82.
- FURDÍK, Juraj: Motivačná intencia slova. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 6, s. 321 – 329. Znovu publikované pod rovnakým názvom in: FURDÍK, Juraj: Život so slovtvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005, s. 273 – 282.

- FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.
- FURDÍK, Juraj: Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. In: FURDÍK, Juraj: Život so slovotvorbou a lexicológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005, s. 39 – 186.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 3., dopl. a preprac. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1997. 944 s.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Dieťa a slovotvorba. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta 2009. 203 s.
- LOPATIN, Vladimír V. – ULUCHANOV, Igor S.: Schodstva i rozličija v slovoobra-zovateľnych sistemach slavianskích jazykov. In: Slavianskoje jazykoznanije. IX. meždunarodnyj sjezd slavistov. Doklady sovsťkoj delegacii. Red. S. B. Bernštejn. Moskva: Nauka 1983, s. 169 – 184.
- OLOŠTIAK, Martin: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011. 339 s.
- OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: Teoreticko-metodologické aspekty. In: Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015, s. 87 – 138.
- OLOŠTIAK, Martin – GOGOVA, Eva – GENČI, Ján: Lexikálnoparadigmatické aspekty slovotvornej motivácie. In: Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015, s. 407 – 480.
- Pravidlá slovenského pravopisu. 2., dopl. a preprac. vyd. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 1998. 576 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – ŠIMON, František – MOŠKO, Gustáv – BENKO, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 530 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina et al.: Slovník koreňových morfém slovenčiny. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2005. 584 s. (2. vyd. 2007. 586 s.; 3. vyd. 2012. 690 s. 4., upr. a dopl. vyd. nepublikované.)
- SUBBOTINA, Natalya S. – FATKHUTDINOVA, Venera G. – KORIAKOWCEWA, Elena I.: System of derivational chains in Russian nouns: linguistic and methodical aspects. In: *Gênero & Direito*, 2019, roč. 8, č. 5, s. 202 – 211.
- ŠTEKAUER, Pavol: Derivational Paradigms. In: *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Eds. R. Lieber – P. Štekauer. Oxford: Oxford University Press 2015, s. 354 – 369.
- TSCHICHOLD, Cornelia – ten HACKEN, Pius: Word-formation in second language acquisition. In: *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*. Vol. 3. Eds. P. O. Müller – I. Ohnheiser – S. Olsen – F. Rainer. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton 2015, s. 2137 – 2154.
- TICHONOV, Aleksandr N.: Slovoobrazovateľný slovar ruskogo jazyka 1. – 2. Moskva: Russkij jazyk 1985. 855 + 887 s.
- VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Kompozitá v slovenčine. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta 2012. 190 s.
- VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Slovotvorba v ranej ontogenéze reči. In: *Desať štúdií o detskej reči*. Ed. D. Slančová. Prešov – Bratislava: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta – Veda 2018, s. 87 – 153.

KONŠTRUOVANIE VÝZNAMOV V KORONAVÍRUSOVOM DISKURZE¹

Zdenko Dobřík

*Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela
Banská Bystrica*

DOBŘÍK, Zdenko: Constructing Meanings in Coronavirus Discourse. *Slovak Language*, 2020, Vol. 85, No. 3, pp. 307 – 323.

Abstract: This study focuses on a comparative description and explication of certain phenomena associated with the use of language in coronavirus-related discourse which has occurred or been published in the mass media of Slovakia and Germany. One of the examined phenomena is discourse actors' construction and reconstruction of meanings, specifically with regard to the expressions *SARS-CoV-2* (*koronavírus/Coronavirus*), *COVID-19*, *rúško/Mundschutz/mask*, among others, primarily from the perspectives of the cognitive model of lexical meaning and xenolinguistics. The study also looks at the ways that the state (politicians, certain state officials) exercises its power in language interactions with the public.

Key words: coronavirus discourse, social constructivism, constructing meanings, power in language

K imanentným potrebám každej spoločnosti a rôznych sociálnych skupín, ktoré sú jej súčasťou, patrí jazykové i nejazykové konštruovanie a rekonštruovanie, t. j. prirodzené (spontánne) aj uvedomené interpretovanie a reinterpretovanie bežných i výnimočných, očakávaných i neočakávaných javov, udalostí – vrátane ich aktérov, ktoré sa spoločnosti bezprostredne alebo nepriamo dotýkajú. Atribút výnimočnosti a neočakávanosti sa vzťahuje tiež na súčasnú koronavírusovú pandémiu, ktorá je zásadným spoločenským problémom. Vo významnej miere ovplyvňuje zaužívané sociálne, kultúrne, a teda i komunikačné štandardy v každodennom živote. V mnohých spoločnostiach vrátane slovenskej sa takmer zo dňa na deň vytratilo podávanie rúk pri oficiálnych aj neoficiálnych stretnutiach ako jeden z frekvencovaných prejavov neverbálnej komunikácie, prostredníctvom ktorého si vyjadrujú komunikujúce osoby vzájomnú úctu a rešpekt. Nápadné zmeny sa udiali tiež v ďalších dlhodobou zaužívaných neverbálnych štandardoch, ktoré patria z perspektívy skúmania neverbálnej komunikácie do sféry proxemiky a haptiky.

V štúdiu sa zameriavame na opis a interpretáciu niektorých javov v koronavírusovom diskurze (ďalej budeme používať aj výraz diskurz² bez atribútu koronavírusov

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu MŠVVaŠ SR VEGA 1/0472/20 *Xenizmy v nemeckých a slovenských komunikátoch*.

² Vzhľadom na to, že diskurz je ťažiskovým konceptom štúdie, je prirodzené ozrejmiť jeho význam, a to so zreteľom na jej zameranie a ciele. V kontexte štúdie chápeme diskurz ako sociálny jav, sociálnu praktiku, pretože používanie jazyka je determinované sociálnou realitou, na ktorú jazyk spätne

sový), ktorý prebiehal alebo bol zverejnený v určitom masmediálnom priestore na Slovensku aj v Nemecku. Jedným z javov je konštruovanie významov ako cieľave-domá činnosť diskurzívnych aktérov. Pôjde o konštruovanie významov *SARS-CoV-2* (*koronavírus*),³ *covid-19*⁴, *rúško* i významov niektorých ďalších pomenovaní. V súvislosti s konštruovaním významov si všimneme, akými spôsobmi narábali s mocou najmä politici, hlavný hygienik v jazykovej interakcii s verejnosťou (občanom). Od spôsobov uplatňovania moci a od miery ich akceptovania komunikačnými partnermi závisí rozsah vyskytujúcich sa nepravostí a nerovností v spoločnosti a rovnako aj miera možností pre občana vzoprieť sa proti nim.

Texty, ktoré sme zhromaždili a využili v súlade s cieľmi príspevku, boli uverejnené od marca do polovice júna 2020. Išlo o publicistické texty patriace do spravodajských, analytických, v menšej miere tiež do reportážnych žánrov. Súčasťou zozbieraných textov boli tiež vyjadrenia pochádzajúce z online diskusií čitateľov, ktoré nasledovali po uverejnení niektorých textov. Exmplifikácie, ktoré sa v príspevku uvádzajú, zastupujú ďalšie početné vyjadrenia (rečové prehovory) s rovnakým alebo im blízkym významom a rovnakou ilokúciou, ktoré boli súčasťou diskurzu. Zdrojmi textov sú niektoré najčítanejšie slovenské a nemecké elektronické verzie seriózných periodík (adjektívum seriózný používame ako významové opozitum k adjektívu bulvárny). Zoznam webových stránok použitých elektronických periodík uvádzame na konci príspevku.

SOCIÁLNY KONŠTRUKTIVIZMUS AKO VÝCHODISKOVÝ POZNÁVACÍ PRÍSTUP

Východiskom skúmania javov, ktoré sme sformulovali v úvode, je najmä teória sociálneho konštruktivismu, v ktorej sa pripisuje jazyku mimoriadna úloha v sociál-

pôsobí a ovplyvňuje ju. Diskurzy nielen reprezentujú svet taký, ako je (ako sa javí diskurzívnym aktérom), diskurzy (diskurzívni aktéri) projektujú možné svety, ktoré sa odlišujú od aktuálneho sveta. Diskurzy sa často stávajú nástrojom inštitucionálneho (mocenského) vplyvu (porov. Orgoňová – Dolník, 2010, s. 63 – 65). S týmto konceptom diskurzu súzvučí tiež jeho vymedzenie podľa českej lingvistky J. Hoffmannovej. Podľa nej je „diskurz integrovaný celok textu a kontextu [...]“ (1997, s. 8).

³ SARS-CoV-2 je termín, ktorým sa označuje druh koronavírusu spôsobujúci ochorenie covid-19. V hovorovom jazyku aj v jazyku publicistického štýlu sa vyskytuje SARS-CoV-2 iba ojedinele, namiesto neho sa podstatne častejšie používa zovšeobecnené pomenovanie *koronavírus* alebo *nový koronavírus* bez jeho bližšej odbornej špecifikácie. Preto sme sa zamerali na výskyt a „fungovanie“ pomenovaní *koronavírus*, *nový koronavírus* v príslušných textoch. V Slovníku cudzích slov sú koronavírusy vysvetlené ako „obalené vírusy z čeľade Coronaviridae, izolované u človeka, prasiat a vtákov, vyvolávajúce najmä choroby dýchacích ciest“ (2005). V Duden Die Deutsche Rechtschreibung sa vymedzuje *koronavírus* (bez špecifikácie SARS-CoV-2) ako „typ vírusu, ktorý infikuje stavovce a u človeka vyvoláva ochorenie z prechladnutia.“ (Preložil autor.) (<https://www.duden.de/rechtschreibung/Coronavirus>).

⁴ Pomenovanie covid-19 je internacionalizmus, ktoré sa zo slovotvorného hľadiska skladá z nasledujúcich častí: „co“ ako korona, „vi“ ako vírus a „d“, t. j. začiatočného písmena anglickej lexémy disease (choroba) a číslovky „19“, zastupujúcej rok 2019, v ktorom bol koronavírus identifikovaný.

nom konštruovaní sveta, pretože svet nielen zobrazuje a vyjadruje, ale tiež spoluvytvára. Je nielen nástrojom sociálnej komunikácie, ale i tvorenia sociálneho života. Významy vzťahujúce sa na sociálne objekty nemožno iba odkrývať, ako by v nich boli vopred prítomné, pretože významy pripisujú objektom sociálni aktéri. Ako sa menia významy, ktoré sú priradované objektom rôznymi interpretačnými a komunikačnými aktivitami, tak sa mení i povaha sociálnej skutočnosti (Maříková – Petrušek – Vodáková, 1996, s. 266). Do priestoru sociálneho konštruktivismu⁵ zapadá dialogická teória jazykového znaku (slova) ruského mysliteľa V. Vološinova, o ktorej o. i. píše P. Auer a autorský kolektív adaptovaného prekladu jeho publikácie do českého jazyka pod vedením J. Nekvapila (Auer, 2014, s. 198 – 206). Vološinov predstavil dialogickú teóriu slova už koncom 20. rokov minulého storočia. Jej podstatou je, že slovo⁶ nie je zdôraznením roly hovoriaceho, ale je dvojstranným aktom. Je v rovnakej miere určené tým, kto ho vyslovil, ako aj tým, pre koho je určené. Slovo je produktom vzájomných vzťahov „hovoriaceho“ a „poslucháča“. Význam nie je zakódovaný v slove ani v duši hovoriaceho, a rovnako ani v duši poslucháča. Význam je efektom interakcie medzi hovoriacim a poslucháčom na materiáli daného zvukového komplexu⁷ (Auer, 2014, s. 204). Jazykový znak je z pohľadu jazykového spoločenstva ako celku priestorom, o ktorý sa zápasí, je nestabilným a ambivalentným útvarom, ktorého význam nemožno presne stanoviť, pretože sa jednotlivým spoločenským skupinám javí či podáva rôzne. A tým sú dané jeho divergentné konotácie, ktoré sú výrazom rozdielnych záujmov v spoločnosti (Auer, 2014, s. 201). V. Vološinov myšlienkovito súzvučí s W. von Humboldtom⁸ v tom, že aj pre neho je jazyk energia. Dáva dôraz na jazykové konanie, ja-

⁵ Sociálny konštruktivismus sa stal produktívnym poznávacím prístupom v rôznych vedných disciplínach: filozofii, sociológii, psychológii, psychoterapii, pedagogike aj pragmaticky, kognitívne a kultúrne orientovanej lingvistiky, literárnej vede atď. Na Slovensku je explicitne alebo implicitne prítomný napr. v publikáciách Z. Dobríka (2018), J. Dolníka (2010, 2012, 2015, 2017, 2018), M. Golemu (2017), I. Jančoviča (2016), S. Ondrejoviča (2008), O. Orgoňovej – A. Bohunickej (2013, 2017, 2018), O. Orgoňovej – J. Dolníka (2010), V. Patrása (2016), D. Slančovej (2003), S. J. Tótha (2019).

⁶ Autori adaptovaného prekladu publikácie P. Auera pripomínajú, že výraz *slovo* má v ruštine širší význam ako v nemčine a češtine. *Slovo* v ruštine môže označovať aj komplexnejší výpovedný celok (2014, s. 200). Uvedený význam v ruštine (komplexnejší výpovedný celok) zodpovedá druhému významu lexému *slovo* v KSSJ: „jazykový prejav, hovorenie, napr. písané, hovorené s., s. na úvod [...]“ (2003, s. 678).

⁷ Pojem jazyková interakcia sa nevzťahuje iba na situácie, keď účastníci interakcie používajú hovorený alebo písaný jazyk. Písaná jazyková interakcia môže mať elektronickú, tlačenú aj ručne písanú formu. Slúži na súkromné účely (napr. rukou napísané odkazy pre členov rodiny, listy a esemesky blízkym a priateľom), oficiálne účely (úradná korešpondencia), verejnú komunikáciu (napr. internetové blogy a diskusie na sociálnych sieťach). Verejná jazyková interakcia sa často vyskytuje aj v tlačených a elektronických masovokomunikačných prostriedkoch. V mediálnom priestore môžu jednotlivé texty špecifickým spôsobom na seba nadväzovať a vytvárať dialogickú mediálnu sieť, v ktorej texty ako komunikačné akty generujú sekvenčné štruktúry podobné tým, ktoré nachádzame v bežnom rozhovore (porovnaj Kaderka, 2017).

⁸ Filozofiou jazyka W. von Humbolta vrátane pojmu energia sa zaoberá S. Ondrejovič v úvodnom texte pod názvom *W. von Humboldt a jeho spis*, ktorý približuje proces „kognitívnej predprípravy“

zykové zmeny a rôznorodosti. Vlastným predmetom lingvistiky nie je hotový znak s uzavretým významom, o ktorom možno uvažovať v izolovanej abstraktnej podobe, ale emergentný znak v živej reči (porov. Auer, 2014, s. 203).

NOVÝ KORONAVÍRUS A COVID-19 AKO „NEZNÁME“

Poznanie vychádzajúce z početných skúseností a z dávnej i nedávnej minulosti hovorí, že človek reaguje „na neznáme“ zvyčajne dvoma spôsobmi (porov. Dolník, 2015, s. 13 – 30). Prvým z nich je obava, strach z „neznámeho“. Typickým príkladom je strach ľudí, ktorý prežívali v minulosti z dovtedy nepoznaných prírodných javov, napr. z hrmenia, blýskania sa. Obava a strach človeka z „neznámeho“ sa spájajú jednak s jeho úsilím bojovať proti „neznámemu“, jednak so snahou porozumieť „mu“ a tiež aj so snahou nájsť prijateľný modus vivendi s „ním“. Tieto úsilia sa môžu od prípadu k prípadu prelínať, nadväzovať na seba, ale taktiež vystupovať izolovane. Druhým spôsobom reagovania je záujem a vôľa človeka prísť do kontaktu s „neznámym“ pre pozitívne očakávanie. Typickým príkladom je potreba niektorých ľudí dostať sa do bezprostredného kontaktu s exotickými kultúrami a ich nositeľmi, aby si rozšírili a obohatili ich kognitívny, emocionálny, záujmový a hodnotový svet. V prípade *koronavírusu covid-19* výrazne dominoval, najmä v počiatočnej fáze jeho šírenia, strach a obava z „neznámeho“, pretože mnohé vírusy a ochorenia, dokonca aj tie podchytené, predstavujú pre človeka väčšie alebo menšie nebezpečenstvo. Strach a obava z „neznámeho“ sa prejavili rôznym spôsobom v sociálnom konaní v jednotlivých krajinách, ale odlišnosti sa prejavili aj v rámci jednej krajiny. Strach pred ďalším šírením ochorenia vyvolal potrebu čo najefektívnejšie obranne/ochranné reagovať.

KONŠTRUOVANIE VÝZNAMOV V KORONAVÍRUSOVOM DISKURZE NA SLOVENSKU

Už sme spomenuli, že východiskovým poznávacím prístupom, ktorým sa bude-
me v príspevku prevažne riadiť, sú idey sociálneho konštruktivismu. S nimi je, prirodzene, kompatibilné chápanie lexikálneho významu ako konceptu, teda znalostnej jednotky v tom zmysle, že berie do úvahy konštruovanie významov v interakcii subjektu so svetom aj v sociálnej interakcii⁹. J. Dolník zdôrazňuje, odvolávajúc sa na G. Kleibera (Kleiber, 1993, s. 82), „že osvetľovanie lexikálneho významu cez pri-

pre recepciu slovenského prekladu Humboldtovho spisu *O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu* (pozri preklad: S. Ondrejovič, Veda 2000, s. 11 – 37). Názov originálu: *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (1836) – poznámka autora.

⁹ Výklad jednotlivých prístupov k lexikálnemu významu podáva J. Dolník. Rozoznáva semiotický a pragmatický prístup. V rámci semiotického prístupu rozlišuje pojmovú, t. j. odrazovú verziu a konštruktivistickú verziu lexikálneho významu, t. j. chápanie lexikálneho významu ako konceptu (Dolník, 2003, s. 12 – 50; 2018, s. 94 – 113).

zmu znalostí nie je nezlučiteľné s teóriou odrazu. Príznamy sa nevyberajú ľubovoľne, ale závisia od štruktúry vnímaného sveta a od interakcie, čiže sú to odrazy realizované v interakciách subjektu so svetom aj v sociálnej interakcii. Avšak tým, že sa vnímanie významu slova neohraničilo jazykovo relevantnými príznakmi s viazanosťou na komponenty a že sa začalo prihliadať na znalosti používateľov jazyka v spojitosti s tým – dávajú to najavo v komunikácii – prístup lexikálnemu významu je pragmatizovaný“ (Dolník, 2018, s. 105 – 106). J. Dolník, nadväzujúc na pojmové (odrazové) chápanie lexikálneho významu, ktoré rozlišuje medzi invariantnými (stálymi) a variantnými (dodatkovými) komponentmi, zdôrazňuje, že aj v rámci konštruktivistického prístupu k lexikálnemu významu sa natíska predstava o stálych, nevyhnutných sémantických príznakoch a dodatkových komponentoch, ktoré sa na ne viažu asociačne (z psychologického hľadiska) a implikačne (z logického hľadiska) rôznou silou. Na to, čo je jazykové a čo mimojazykové v obsahu vedomia, existujú rôzne názory. Ako príklad sporu uvádza polemiku o zohľadňovaní presupozície ako zložky tohto obsahu (2018, s. 107). Ďalej pokračuje, že s určitým predstavami o štruktúrovanosti a hierarchizácii lexikálnych konceptov prišli napr. M. V. Nikitin (1983), H. Putnam (1975), Vereščagin – Kostomarov (1980). N. V. Nikitin rozlišuje medzi intenzionálom ako zložkou nevyhnutných komponentov a implikacionálom, ktorý zahŕňa silné a slabé (voľné) implikované komponenty. Stanovenie hranice medzi intenzionálom a implikacionálom môže byť pri niektorých významoch komplikované (Dolník, 2003, s. 37). Konštruovanie významov pomenovaní si všimneme aj zo xenolingvistickej perspektívy. Základnými prvkami xenolingvistickej osi sú *vlastné* – *inakšie* – *cudzie*. Za „*vlastné*“ sa považuje to, čo je prirodzenou súčasťou sveta určitej spoločnosti (skupiny, individua), za „*inakšie*“ (*inakosť*) to, čo môže alebo chce spoločnosť prijať, aby bolo súčasťou jeho sveta, za „*cudzie*“ to, čo spoločnosť nemôže alebo nechce prijať, aby bolo súčasťou jej sveta. Čím je *inakosť* menšia (zanedbateľnejšia), tým skôr a ľahšie ju spoločnosť prijme – a platí to aj naopak (Dolník, 2015, s. 52 – 62). Pôjde predovšetkým o vyhľadávanie atribútu *cudzost'* (*cudzie*) v rekonštruovaných významoch pomenovaní, pretože ich prípadná nadmerná replikácia (rozmnoženie) v zmysle ich pozitívneho hodnotenia môže byť spúšťačom rôznych ostrakizácií a nerovností v spoločnosti.

V ďalšej časti už obrátíme pozornosť na konštruovanie významov pomenovaní *rúško*, *repatriant* a *pendler*. Okrem toho, že frekvencia ich používania v sledovanom období výrazne stúpila, získali tiež obsahové komponenty, s ktorými sme sa dosiaľ v komunikácii ani výkladových slovníkoch nestretli. Začneme pomenovaním *rúško*. V KSSJ sa uvádzajú dva významy, v kontexte štúdie je podstatný nasledujúci význam: „lek. sterilná tkanina na ochranu pred infekciou, prachom ap.“ (2003, s. 648). Obe dve komponenty významu uvedené v slovníku, t. j. *kvalita materiálu*, *z ktorého je rúško vyrobené*, i druhý komponent *funkcia rúška* sa aktivovali v diskurze. Okrem nich sa

stali súčasťou významu v sledovanom období nasledujúce obsahové komponenty: a) *pre koho je rúško určené*; b) *miesta, na ktorých sa má používať*; c) *povinnosť/dobrovoľnosť jeho používania*. Nové obsahové komponenty sa menili (špecifikovali) v závislosti od vývoja epidemickej situácie. Napríklad pri uvoľňovaní opatrení sa redukoval obsahový komponent *miesta, na ktorých sa má rúško používať* – z používania v interných a externých priestoroch sa zmenilo na používanie vo vnútorných priestoroch. Ukázalo sa, že veľká časť verejnosti sa stotožnila s novými obsahovými komponentmi významu pomenovania zo strachu pred nakazením sa, a dá sa predpokladať, že aj vplyvom jazykového a nejazykového konania prominentných osobností. Zamestnanci audiovizuálnych masmédií, ako aj ich hostia (spoločenské osobnosti) nielen slovné preferovali ochrannú funkciu rúška, ale rúško aj dôsledne používali. Aj v tejto situácii sa potvrdilo, že jazykové a nejazykové konanie sú spojené nádoby, ktoré v jednotlivých situáciách prinášajú zamýšľaný synergický efekt. Verejne známe osobnosti (lekári, umelci, vedci, športovci a i.) povzbudzovali v mnohých prípadoch novou situáciou zaskočených a nerozhodných občanov k noseniu rúška, napr. I. Matovič nás zaujal svojím sloganom *Rúško nie je hanba*¹⁰ zo xenolingvistickej perspektívy. Z nej je možné slogan transformovať do modifikovaných podôb *Rúško patrí do nášho (vlastného) sveta* alebo *Rúško nie je cudzosť*, ktoré síce nie sú významovo ochudobnené, avšak tieto modifikácie by pravdepodobne vyvolali u verejnosti celkovo menší očakávaný perlokučný efekt, t. j. menšia časť verejnosti by sa stotožnila s každodenným používaním rúška. Preferovaný význam pomenovania *rúško* podporovali prirodzené spoločenské authority aj tým, že rámcovo alebo aj detailne informovali a súčasne inštruovali v čase, keď bol na trhu nedostatok rúšok, ostatnú verejnosť v masovokomunikačných prostriedkoch, ako si oni vyrobili rúško svojpomocne. Nenútenou súčasťou inštrukcií boli nezriedka apelujúce vyjadrenia, napr. „*nie som v týchto veciach veľmi praktická a podarilo sa mi ušiť takéto rúško, ktoré nosím veľmi rada. Vyskúšajte to aj vy, naozaj to nie je zložité.*“ Stotožnenie sa s významom *rúška* ako efektívneho ochranného prostriedku, ktorý majú nosiť aj zdraví ľudia, sa prejavil v nejazykovom konaní mnohých ľudí tiež tak, že rúška nezištne zhotovovali pre neznámych ľudí a ľudí odkázaných na pomoc iných. Zo xenolingvistického pohľadu sa tak ukázalo, že absolútna väčšina obyvateľov Slovenska prijala rúško (nosenie rúška) s primeraným pochopením ako prechodnú, ale momentálne nutnú a užitočnú súčasť *vlastného sveta*. Do skupiny slov s veľmi častým výskytom patrilo aj pomenovanie *repatriant*. Skôr ako si všimneme jeho skonštruovaný význam v diskurze, uvedieme význam pomenovania podľa KSSJ. Repatriant je ten, „kto repatrioval alebo bol repatriovaný“. Sloveso *repatriovať*, od ktorého je substantívum *repatriant* odvodené, znamená podľa toho istého

¹⁰ Hanba: 1. „stav pohanenia, pocit zneuctenia, výraz zneuctenia“ (KSSJ, 2003, s. 180). Matovičov slogan *Rúško nie je hanba* interpretujeme tak, že nosenie rúška netreba vnímať ako niečo, čo spôsobuje pocit zneuctenia osoby; rúško teda nie je cudzosťou, t. j. nie je ničím, čo nemožno prijať do *vlastného sveta*.

lexikografického zdroja: 1. „dopravovať, dopraviť späť do vlasti: *repatriovať krajanov* 2. vracat' sa, vrátiť sa späť do vlasti: *repatrioval s rodičmi do starej vlasti* (KSSJ, 2003, s. 617). Teraz prejdeme k významu *repatriant*, v ktorom ho používali niektorí, prevažne anonymní diskurzni aktéri. Po uverejnení spravodajsky zameraných článkov o umiestnení repatriantov, ktorí sa vrátili zo zahraničia, do karanténnych zariadení ministerstva vnútra sa pomenovanie *repatriant* objavovalo v početných vyjadreniach čitateľov v rámci diskusií a blogov, v nich diskutujúci vyjadrovali obavu z repatriantov a určitý dešpekt k nim, napr.: *Takže to miesto treba obchádzať na kilometre. – Paráda, už len to ľuďom chýbalo. – Tak nech ich polícia poriadne stráži, aby si niektorí nezmysleli ísť sa prechádzať do mesta. – Nech si teda i na ďalej užívajú „západného blahobytu“ a nechodia ohrozovať obyvateľstvo Slovenska svojim drzým a nesprátnickým odmietaním požiadaviek, ohľadne 14-dňovej povinnej karantény. Vracajú sa len vtedy keď niečo potrebujú.* V porovnaní s výkladom významu pomenovania v KSSJ sa objavujú vo vyjadreniach tri nové obsahové komponenty: a) osoby, ktoré sú zdravotne nebezpečné, a preto ich treba izolovať; b) osoby, ktoré nie sú vítané, pretože žijú v zahraničí; c) osoby, ktoré prichádzajú na Slovensko len vtedy, keď sú v núdzi. Z vyjadrení, čiastočne ironicky podfarbených, je zrejmé, že časť verejnosti mala problém akceptovať repatriantov z týchto dôvodov: a) zo strachu pred nakazením sa; b) zo strachu pred nakazením sa a aj preto, že títo ľudia pracujú a žijú v zahraničí; c) z dôvodu, že sa vracajú na Slovensko iba vtedy, keď niečo potrebujú. Ešte sa stručne dotkneme stabilných komponentov významu pomenovania *pendler* a jeho nového obsahového komponentu. V Slovníku cudzích slov (2005) je *pendler* ten, „kto pravidelne (každodenne) dochádza pracovať do susedného štátu, do susedného mesta“¹¹. V čase pandémie získalo pomenovanie v početných anonymných, výrazne expresívnych vyjadreniach v online debatách obsahový komponent: reálny alebo potenciálny šíriteľ koronavírusu, ktorého je nutné preventívne izolovať a následne testovať na ochorenie covid-19; napr. ... *ja s tými potentovanými pendlermi len tak, vieš ako, na diaľku...; nemajú čo pobe-hovať medzi nami, treba ich izolovať.* Nové obsahové komponenty významu pomenovaní *pendler* a *repatriant* majú konotačnú a afektívnu dimenziu, hranica medzi obidvoma zložkami nie je výrazná.

KONŠTRUOVANIE VÝZNAMOV V KORONAVÍRUSOVOM DISKURZE V NEMECKU

V nemeckom diskurze priradili jeho aktéri pomenovaniu (*nový*) *koronavírus* okrem obsahového komponentu „*neznáme, ktoré vyvoláva strach a obavu*“ aj menej preferované komponenty. K najrozšírenejším z nich patril obsahový komponent „*produkt globálneho sprisahania*“. Replikoval sa najmä v debatách po uverejnení

¹¹ Slovník cudzích slov (akademický) 2005. Dostupný na: <https://slovník.juls.savba.sk/?w=pendler&s=exact&c=a1ad&cs=&d=scs#> [cit. 15. 7. 2020].

článkov, poprípade sa odkazovalo v článkoch uverejnených v sledovaných médiách na jeho výskyt na sociálnych sieťach. Vzhľadom na anonymitu autorov sa dá iba predpokladať, že jeho autormi môže byť časť členov a sympatizantov pred pár rokmi založenej strany AfD (Alternatíva pre Nemecko) a ďalších krajne pravicových strán. Podľa nich treba hľadať aj za súčasťou pandémie Židov. Koronavírus pochádza z dielne jedného z najbohatších ľudí – Billa Gatesa, ktorý chce takto znížiť počet ľudí na planéte a pomocou naočkovaných čipov kontrolovať ostatných ľudí. Najvyšší predstaviteľ Inštitútu Roberta Kocha Lothar Wieler patrí k slobodomurárom, Angela Merkelová je vlastizradkyňou. Pre tých, ktorí vo význame *nový koronavírus* a *covid-19* favorizujú komponent „produkt globálneho sprisahania“, sú xenosmi, t. j. neakceptovateľnou inakosťou tiež ideoví tvorcovia koronavírusu, resp. tí, ktorí s jeho tvorcami spolupracujú: niektorí Židia, miliardári, slobodomurári. Obsahový komponent významu koronavírus ako „produkt globálneho sprisahania“¹² sa vyskytoval neskôr, už mimo sledovaného obdobia aj v diskurze na Slovensku a v mnohých iných krajinách, najmä na sociálnych sieťach. Presahuje rámec súčasť významu pomenovania koronavírus, v dávnej i menej dávnej minulosti bol súčasťou významu iných pomenovaní, napr. migračná kríza, utečenecká kríza. Tento „okrajový“ obsahový komponent má v sebe výrazný potenciál postupne pôsobiť na myslenie ľudí tým smerom, že ľudstvo má spoločných „nepriateľov“, ktorí vedú proti nemu „odboj“, a preto je potrebné a prirodzené „nepriateľov“ ostrakizovať. Spoločenský dosah tohto obsahového komponentu, ktorý má znaky mémy, závisí najmä od hladiny imunity širokej verejnosti (občanov) voči spoločenskému fenoménu ostrakizácie. Čím bude imunita menšia, tým rýchlejšia bude replikácia tohto mému. Súčasťou významu pomenovania koronavírus bol aj komponent „zbytočná panika“, napr. *to, čo nás naozaj ohrozuje, je vírus hystéria; bože môj, všade okolo iba hystéria ..., je to perverznejšie*. V tomto obsahovom komponente je obsiahnutý nesúhlas s prijatými opatreniami spolkových politikov aj politikov spolkových krajín. Prijaté opatrenia vnímala časť verejnosti ako prejav zneužitia ich politickej moci. Preto ich nedodržiavala a porušovala napr. účasťou na demonštráciách, hoci boli pre pandemickú situáciu dočasne a hromadne zakázané. Rôzne dôvody a spôsoby nerešpektovania prijatých opatrení „spustili“ vznik nových pomenovaní.¹³ Uvádžame niektoré z nich:

¹² Sprisahanie sa vysvetľuje ako „tajne pripravovaný odboj proti niekomu, niečomu“ (KSSJ, 2003, s. 697).

¹³ Z perspektívy lexikálnej typológie jazykov sa pri novovzniknutých pomenovaniach v slovenčine a nemčine potvrdzuje poznanie, že v rámci výskytu explicitného typu pomenovaní v obidvoch jazykoch prevláda v slovenčine ich analytická a v nemčine polysyntetická črta, napr. budúcnosť koronavírusu – Corona-Zukunft, koronavírusová nákaza – Corona-Infektion, ochrana pred koronavírusom – Coronavirus-Schutz, pacientka s koronavírusom – Coronavirus-Patientin. Aj v hovorovej slovenčine sa vyskytujú zložené slová s komponentom korona-, napr. koronatest, koronamóda, koronašok. Zmenami v slovnej zásobe nemčiny, ktoré súvisia s koronavírusovou pandemiou, sa zaoberá tiež publikácia M. Kásovej (2020).

- a) (*Der*) *Corona-Spucker* označuje osobu, ktorá vedome a zámerne pľuje na ľudí okolo seba s cieľom nakaziť ich koronavírusom alebo takýmto správaním upozorniť na seba. Takéto konanie sa kvalifikuje ako úmyselný čin prenosu infekčnej choroby.
- b) (*Die*) *Corona-Fete* a (*die*) *Corona-Party* označujú domáce oslavy po uzatvorení barov a klubov v čase pandémie. Usporadúvali ich najmä mladí ľudia podceňujúci pandémiu.
- c) (*Die*) *Corona-Gefängnisrevolte* označuje väzenskú vzburu pre obmedzenia, zákaz návštev z dôvodu koronavírusovej epidémie.
- d) (*Der*) *Corona-Idiot* je vulgarizmus a vzťahuje sa na človeka nedodržiavajúceho opatrenia prijaté proti šíreniu nákazy koronavírusom. Blízky význam má aj lexéma (*der*) *Corona-Ingnorant* – označuje človeka ignorujúceho tieto opatrenia.
- e) (*Die*) *Corona-Rebellen* je pomenovanie vzťahujúce sa na osoby, ktoré protestovali proti opatreniam napr. tak, že ich vedome obchádzali. Podobný význam má aj lexéma (*der*) *Virus-Sünder* označujúca človeka, ktorý porušil karanténne a iné nariadenia súvisiace so zamedzením šírenia nákazy.
- f) Pre nedodržiavanie protikoronavírusových nariadení, príkazov a zákazov časťou verejnosti prijali kompetentné orgány na spolkovej aj krajinskej úrovni politiku nulovej tolerancie, spojenú s kontrolou a netolerovaním *porušovania* opatrení na zamedzenie šírenia nového koronavírusu, ktorá sa v nemčine označuje trojzložkovým determinatívnym kompozitom (*die*) *Null-Toleranz-Politik*.

Viacere z nových slov *Corona-Idiot*, *Virus-Sünder*, *Corona-Rebellen* sú dobrým príkladom toho, že jazyk môže byť dôležitým inštrumentom sociálnej penalizácie zo strany bežných používateľov jazyka v masmediálnom priestore i v každodennej komunikácii mimo neho.

Okrem výrazov *koronavírus* a *covid-19* patrili v Nemecku k najfrekvencovanejším pomenovaniám (*der*) *Mundschutz*/*(die)* *Alltagsmaske*, ktoré sú významovými ekvivalentmi slova rúško. Najprv uvedieme význam (*der*) *Mundschutz*, ktorý sa uvádza v slovníku Duden Deutsches Universalwörterbuch: „[...] besonders bei Operationen vom Arzt und von den Schwestern getragene Schutzvorrichtung aus sterilem Material, die Mund und Nase zur Verhinderung einer Infizierung des Patienten abdeckt oder die jemanden vor dem Einatmen giftiger Stoffe o. Ä. schützen soll“ (2001, s. 1107). Neязыkové konanie väčšiny občanov krajiny na začiatku pandémie zodpovedalo významu pomenovania, ktoré sa uvádza v Duden Deutsches Universalwörterbuch. V Nemecku, na rozdiel od Slovenska, nedošlo v marci a prvej polovici apríla k masovému stotožneniu sa s rúskom ako ochranným prostriedkom pre všetkých. V čase vysielania televíznych staníc nenosili rúško ani redaktori, ani moderátori, ani ich hostia. Väčšina politikov, odbornej i laickej verejnosti považovala za užitočné a potrebné, aby ho nosili iba chorí a zdravotnícky personál. Zaviesť povin-

né nosenie rúška pre všetkých občanov sa všeobecne považovalo z hľadiska spomalenia šírenia pandémie za málo efektívne a tým aj nehospodárne. Aj odporúčanie nosiť rúško sa vnímalo protirečivo v laickej aj odbornej verejnosti. Reprezentatívnymi príkladmi protirečivých postojov v odbornej verejnosti sú dve, takmer po sebe nasledujúce vyjadrenia lekárky a lekára zo Slovenska, ktorí v tom čase pracovali v Nemecku: *Keď som prišla cez víkend do potravín, tak sa na mňa všetci pozerali, akoby som ja mala tú koronu. V podstate sú dva typy reakcií: buď sa ľudia zabávajú, keď vidia, ako nosím rúško, alebo sa obávajú, že som chorá. Dokonca aj kolegovia v nemocnici sa ma hneď pýtali, kde som bola na dovolenke. Aj im som musela vysvetľovať, že rúško nosím, aby som chránila seba, ale tiež ľudí okolo mňa. Za veľmi dôležité sa považovalo, aby mali dostatok rúšok v nemocniciach a iných zdravotníckych zariadeniach: Podľa mňa je to plytvanie materiálom, ktorý potrebujú hlavne zdravotníci. Nosenie rúšok je nebezpečné v tom, že privádza ľudí k mylnej predstave, že sú chránení. Keď si predstavím, že by celé Nemecko malo teraz nosiť ochranné rúška, všetkých 80 miliónov ľudí, je to nerealizovateľné. A navyše ani nutné. Povinné nosenie rúšok vo verejnej doprave a v obchodoch zaviedli všetky nemecké spolkové krajiny až koncom apríla; začiatkom júna zverejnilo spolkové ministerstvo zdravotníctva záväzné pravidlá (die) AHA-Regeln alebo aj (die) AHA – Formeln¹⁴, týkajúce sa dodržiavania bezpečnej vzdialenosti medzi ľuďmi (Abstand), hygieny (Hygiene) a nosenia ochranného rúška (Mundschutz). Ako prejav nesúhlasu časti verejnosti so zavedením týchto opatrení sa objavil v diskurze obsahový, metaforický, komponent „rúško je náhubok“¹⁵, napr. *Nikdy si nenasadím tento náhubok, pretože prenosu nariadení je pri stretnutí s predavačom oveľa menšia ako keď som doma s našimi. – Nie je to ochrana pred koronou, je to politický náhubok. – Náhubok – začiatok konca slobody.* Mnohí občania si interpretovali zavedené opatrenia ako prejav zneváženia ľudskej dôstojnosti.*

Z porovnávacej analýzy významu *rúško* a jeho ekvivalentu *Mundschutz* sa ukazuje, že slovníkové výklady v jednotlivých jazykoch nie sú rovnaké. Niektoré komponenty sú identické: funkčnosť entity (ochranný prostriedok), materiál, z ktorého je rúško vyrobené (sterilný materiál). V obidvoch slovníkoch sa špecifikuje jeho ochranná funkcia rovnako aj rozdielne. Rovnaká konkretizácia funkčnosti znie, že chráni „pred infekciou“. Okrem toho sa v KSSJ uvádza, že chráni „pred prachom“ a v Dudene „pred jedovatými látkami“. Autor hesla *Mundschutz* ozrejmuje používateľovi slovníka aj dlhodobu trvajúci situačný kontext, t. j. kto danú entitu používa (lekári a zdravotné sestry), v akej situácii (operácia), v koho prospech (pacienta), spôsob, ako sa entita používa (označenie častí tela, ktoré sa ním zakrývajú). Zistený

¹⁴ Pomenovania (die) AHA-Regeln a (die) AHA-Formeln sú z hľadiska ich lexikálneho významu vo vzťahu synonymickej konkurencie – poznámka autora textu.

¹⁵ Náhubok je „(ochranný) košík (na papuľu psa)“ (KSSJ, 2003, s. 357).

rozdiel v slovníkových výkladoch inšpiruje k premýšľaniu o tom, či sú alebo nie sú komponenty, ktoré ozrejmujú dlhodobu trvajúci situačný kontext používania rúška, súčasťou stálych, nevyhnutných sémantických príznakov. H. Putnam (1975), zaoberajúci sa ideou hierarchizácie obsahových komponentov lexikálnych jednotiek, zaviedol pojem stereotypu, ktorý chápe ako prejav zjednodušenej teórie o normálnom člene kategórie, ako súhrn konvenčných znalostí, ako taký člen vyzerá. Sémantický opis slova by mal podľa neho obsahovať nasledujúce parametre údajov: a) syntaktické vlastnosti slova, b) všeobecné vlastnosti slova, c) stereotyp, d) extenzia (Dolník, 2003, s. 37 – 38). Vychádzajúc z Putnamovho chápania stereotypu, ako aj zo skúsenostného poznania, že obsahové komponenty, ozrejmujúce dlhodobu trvajúci situačný kontext používania rúška, (kto rúško používa, v akej situácii, v koho prospech, ako sa používa) sú súčasťou znalostí bežného používateľa jazyka na Slovensku, bolo by primerané tieto komponenty považovať, z hľadiska konštruktivistického prístupu k lexikálneho významu, za jazykovú zložku obsahu vedomia, t. j. za stále, nevyhnutné sémantické príznaky, ktoré by sa mali premietnuť do lexikografického spracovania hesla rúško. Vychádzajúc z významu rúško v nemeckom výkladovom slovníku, došlo v nemeckom koronavírusovom diskurze najmä k aktualizácii jeho dlhodobu trvajúcich situačných obsahových komponentov, ktoré uvádza Duden, a je predpoklad, že v prípade stabilného „stlmenia“ koronavírusu dôjde k ich deaktualizácii.

JAZYK INŠTITUCIONÁLNEJ MOCI A KONŠTRUOVANIE VÝZNAMOV

M. Foucault zdôrazňuje, že moc je vždy *vzťahový* fenomén. Moc je spôsob konania, ktorým jedni pôsobia na druhých. Nie je len atribútom štátu a vládnučich štruktúr. Je uplatňovaná v rámci celej spoločnosti. Moc súvisí s vládnutím. Francúzsky filozof chápe moc ako spôsob usmerňovania správania jednotlivcov či skupín. Ide o dohľad nad spoločnosťou, ktorý sa neuskutočňuje z jedného centra, ale rozptýlene v rôznych segmentoch spoločnosti – v školstve, zdravotníctve, sociálnej politike atď. (Buraj, 2006, s. 533 – 546). Hoci podľa Foucaulta nie je moc len atribútom štátu a vládnučich štruktúr, napriek tomu sa zameriame najmä na moc politikov, aby sme zistili, akým spôsobom s ňou narábali vo vzťahu k verejnosti (občanovi) pri zavádzaní, zmäkčovaní a rušení ochranných opatrení. V určitom rozsahu sme tak už urobili aj v predchádzajúcich častiach štúdie. V nasledujúcej časti textu tak učiníme najmä prostredníctvom určenia ilokúcií niektorých relevantných (reprezentatívnych) vyjadrení, opierajúc sa o typológiu rečových aktov podľa J. R. Searla (1976) a D. Wunderlicha (1976). Koronavírusová pandémia sa dostala do centra pozornosti politikov na Slovensku až v druhom marcovom týždni. Jednak už bolo po parlamentných voľbách a jednak už existovali spoľahlivé indicie, že ochorenie pandemic-

kého rázu zasiahne našu krajinu. Väčšina z vyjadrení, ktoré odzneli najmä počas tlačových konferencií, v diskusiách, v početných interview v masmédiách, patria k reprezentatívnym rečovým aktom (RRA) a direktívnym rečovým aktom (DRA). Mnohé z vyjadrení patriacich k RRA predstavovali argumentačnú podporu pre vyjadrenia z „priestoru“ DRA. Politici a následne aj štátne a verejné inštitúcie i podnikateľské subjekty vysvetľovali prostredníctvom nich, prečo pristúpili k prosbám, odporúčaniam, výzvam, rozkazom i návodom a prečo je potrebné, aby ich občania rešpektovali, napr.: *Vzhľadom na súčasnú celosvetovú migráciu ľudí a spôsob prenosu infekcie (kvapôčková infekcia, vzdušná cesta) si treba uvedomiť, že môže byť každé cestovanie rizikové. Preto treba zvážiť nevyhnutnosť cestovania.* Dôležité zastúpenie v jazykovom konaní, najmä vládnych politikov, mali tiež vyjadrenia patriace ku komisívnym rečovým aktom (KRA). Prostredníctvom nich sa snažili eliminovať narastajúcu neistotu a strach verejnosti zo šíriaceho sa ochorenia. V „zaväzujúcich sa a sľubujúcich“ vyjadreniach garantovali najmä včasné zabezpečenie potrebného množstva zdravotníckej techniky a zdravotných pomôcok. Komisívne vyjadrenia neboli cieleň iba na zabezpečenie ochrany životov a zdravia, ale aj na prijatie ekonomických a sociálnych opatrení, ktoré by eliminovali očakávané ekonomické a sociálne problémy krajiny, napr. *Štát plánuje preplatiť 80 % platu zamestnancov vo firmách, ktorých prevádzky sú povinne uzavreté. Takisto poskytne príspevky pre živnostníkov a zamestnancov podľa konkrétnej miery poklesu tržieb danej firmy.* Z hľadiska kognitívnej aj pragmatickej dimenzie fungovania jazyka v súvislosti s už zmienými komisívnymi vyjadreniami vzbudila našu pozornosť obraznosť názvu na začiatku pandémie sľubovaných vládnych opatrení, „*PRVÁ POMOC zamestnancov, firmám a SZČO*“, ktorá bola typograficky zvýraznená použitím paličkového písma. Fungovanie kognitívnej metafory *PRVÁ POMOC* sa zakladá na prenose významu pomenovania z východiskovej domény (zdravotníctva) do cieľovej domény, resp. cieľových domén (ekonomika, sociálna politika). Cieľavedomé „zabudovanie“ obraznosti (*PRVÁ POMOC*) do názvu dokumentu o navrhnutých vládnych opatreniach malo posilniť „stenčujúcu sa“ trpezlivosť živnostníkov, podnikateľov a rodičov neploletých detí s odkazom vlády, že sa (tieto skupiny obyvateľstva) veľmi rýchlo dočkajú prvej, t. j. najnevyhnutnejšej pomoci. V diskurze sa pomerne často vyskytovali kombinácie vyjadrení, ktoré patria do DRA (prosby, odporúčania, výzvy, príkazy, nariadenia) s vyjadreniami patriacimi do KRA (záväzky, sľuby). Prostredníctvom nich implementovali politici do komunikácie s verejnosťou metódu riadenia sociálneho konania „cukor a bič“. Vo vzťahu k verejnosti išlo o nastolenie či predostrenie podmienky, ktorú možno vyjadriť v zovšeobecnej podobe takto: „Ak budete rešpektovať prosby, odporúčania, príkazy a zákaz, odmeníme vás, ak nebudete, tak zavedieme obmedzenia.“ V diskurze sa prejavilo nastolenie podmienky, napr. v nasledujúcich vyjadreniach: *Ak dôchodcovia nebudú aj naďalej dodržiavať*

prikázané rozstupy pri cestovaní vlakom, potom im budeme musieť bezplatné cestovanie vlakom dočasne obmedziť, ako sme to urobili pri študentoch. Ak budeme všetci dôsledne dodržiavať všetky odporúčania a nariadenia, situácia sa zlepši budeme sa môcť znovu navštevovať. Pomerne frekventovanou súčasťou jazykového konania politikov boli vyjadrenia, patriace do kategórie satisfaktívnych rečových aktov (ďakovanie, ospravedlňovanie, zdôvodňovanie) a kategórie retraktívnych rečových aktov (korigovanie tvrdení, odvolanie zákazov). Satisfaktívne vyjadrenia (poďakovania občanom) politici, ale aj iné verejne známe osobnosti účelovo spájali s direktívnymi vyjadreniami, prostredníctvom ktorých prosili či žiadali verejnosť, aby sa aj naďalej správala disciplinovane, napr. *Ďakujem vám, zostaňte aj naďalej opatrní.* Vyjadrenia patriace do retraktívnych rečových aktov (odvolávanie platných opatrení) sa objavili v hojnom počte vo vyhlásení vlády, v ktorom sa hovorí o konkrétnom uvoľňovaní opatrení v rámci jednotlivých fáz, napr. V zariadeniach verejného stravovania sa ruší obmedzenie počtu ľudí sediacich pri jednom stole. Korigované vyjadrenia zaznievali v súvislosti so zmenami prognóz o počtoch nakazených a mŕtvych na Slovensku aj v zahraničí, napr. *Britániu čaká vraj prudký nárast, ale v poslednú nedelňu počúvam v správach, že čelný britský epidemiológ už vidí náznaky ústupu...* Napriek tomu, že väčšina laickej verejnosti nespochybňovala v sledovanom období legitimitnosť príkazov a nariadení¹⁶, v ojedinelých prípadoch sa tak stalo.¹⁷

Vychádzajúc z porovnania komunikácie politikov s verejnosťou na Slovensku a Nemecku, sa ukázal badateľný rozdiel „len“ v „portfóliu“ vyjadrení patriacich do direktívnych rečových aktov. Vo vyjadreniach slovenských politikov mali počas sledovaného obdobia častejšie zastúpenie rozkazy, výzvy a nariadenia, vo vyjadreniach nemeckých politikov najmä v prvej polovici sledovaného obdobia boli viacej zastúpené prosby a odporúčania. Túto skutočnosť primerane vystihuje vyjadrenie slovenskej lekárky, ktorá v tom čase už dlhodobejšie pracovala v Nemecku: *Keď Slovensko už zatváralo obchody a školy, v Bavorsku ešte veselo prebiehali komunálne voľby bez akýchkoľvek opatrení a obmedzení. (...) Nemecko bolo na začiatku tejto krízy s príkazmi, zákazmi a obmedzeniami zdržanlivejšie a je to tak dodnes.* V nasledujúcej odpovedi na otázku, prečo nemeckí politici preferovali, najmä v počiatočnej fáze pandémie, vo väčšej miere prosby a odporúčania než zákazy a nariadenia, je obsiahnutý špecifický sociokultúrny kontext krajiny. Spočíva vo fungovaní reálnej (slovo

¹⁶ Interpretáciou právnych predpisov v právnej komunikácii, súdna moc – občan, na Slovensku a v nemecky hovoriacich krajinách, sa zaoberá A. Ďuricová (2020).

¹⁷ Až s odstupom štyroch mesiacov, od konca sledovaného obdobia, sa ukazuje, že do koronavírusového diskurzu na Slovensku razantne vstupuje ľudskoprávna dimenzia. Podľa vyjadrenia (právneho názoru) generálnej prokuratúry všetky opatrenia, ktoré vydali hygienici od marca vrátane povinnej štátnej karantény, zatvorenia obchodov a reštaurácií až po povinné nosenie rúšok, sú nezákonné. (Poznámka autora: Zdrojom informácie sú elektronické verzie slovenských denníkov, ktoré sa uvádzajú na konci textu v zozname literatúry.)

reálny používame ako významové opozitum k slovu proklamovaný) participačnej politickej kultúry, ktorá sa postupne rozvíjala od skončenia 2. svetovej vojny v bývalej Nemeckej spolkovej republike, po zjednotení Nemecka v 1990 aj v „nových“ spolkových krajinách. Participačná politická kultúra¹⁸ sa vyznačuje orientáciou občana na politický systém, na jeho politické a administratívne štruktúry, ako aj orientáciou na vlastnú aktívnu rolu v systéme. Rola individua má byť v politickom systéme aktívna; pasívnosť signalizuje, resp. môže signalizovať oslabenie jeho kongruencie s politickým systémom zriadenia. Kongruentnosť je silná, ak prevláda v postojoch dôvera, oddanosť, lojálnosť, inkongruentnosť sa vyznačuje odcudzením. Preferovanie vyjadrení v podobe návrhov, prosieb a odporúčaní zo strany nemeckých politikov nebola náhodná. Pre občana vytvárali návrhy, prosby, odporúčania, priestor na jeho aktivitu, spolurozhodovanie, teda aj na „spolukonstruovanie“ významov. Vychádzajúc z analýzy dostupného korpusu v sledovanom období, sa ukazuje, že niekoľko desaťročí zakorenené hodnoty participačnej politickej kultúry vedú spolkové aj krajské inštitucionálne orgány k sofistikovanejšiemu a senzitívnejšiemu narábaniu s jazykom, ako nástrojom na presadzovanie záujmov a cieľov, v komunikácii s verejnosťou.¹⁹ V rozpore s týmto tvrdením, v druhej polovici sledovaného obdobia aj v Nemecku rozšírili politici uplatňovanie moci prostredníctvom príkazov, zákazov a nariadení; dôvodom bolo, podľa politikov, ďalšie aktívne šírenie pandémie. Ako už bolo povedané, časť nemeckej verejnosti zareagovala na tieto mocenské praktiky nesúhlasom vo virtuálnom priestore aj uliciach.

Vôľa absolútnej väčšiny verejnosti na Slovensku prijať príkazy, zákazy a nariadenia bez viac-menej kritickej spätnej väzby je podmienená synergiou viacerých skutočností. Okrem už spomenutého vnímania nového koronavírusu „*strach a obava z neznámeho*“ bolo tiež uvedomovanie si, že adaptácia nemocníc na príjem pacientov s covidom-19 bola v nami sledovanom období minimálna. Kritickú situáciu v nemocniciach nezakrývali ani predstavitelia politickej moci a zástupcovia zdravotníckej komunity. Mnohokrát sa vyskytovali v rôznych obmenách ich vyjadrenia, ktoré zodpovedali aj stanovisku epidemiológov, že cieľom prijatých prísnych reštriktívnych opatrení vo verejnom aj neverejnom priestore je spomaliť nástup pandémie a rozložiť ju na dlhší čas, aby sa stihli nemocnice na ňu pripraviť. Ďalšou skutočnosťou bola, resp. zostáva pretrvávajúca pripravenosť značnej časti spoločnosti nekriticky akceptovať a plniť rozhodnutia politikov. Disciplinované nosenie rúšok vníma

¹⁸ Participačná politická kultúra je podľa politológov G. Almonda a S. Verbu súčasťou typológie politickej kultúry. Okrem participačnej politickej kultúry patrí do nej poddanská (subjektívna) a parochiálna politická kultúra (Vajdová, 1996, s. 339 – 351).

¹⁹ Z pohľadu participačnej politickej kultúry prevládanie rozkazov, výziev a nariadení v komunikačnom reťazci politici – občan (verejnosť) oslabuje kongruenciu občana s politickým systémom participačnej demokracie. Časté prevládanie rozkazov, výziev a nariadení v rôznych komunikačných situáciách je hodnotovo príznakové pre poddanskú politickú kultúru (Vajdová, 1996, s. 339 – 351).

sociológ M. Vašečka ako prejav toho, že individualizmus má v hodnotovom rebríčku na Slovensku nižšiu pozíciu ako v anglosaskom svete; sklon ku konformizmu s okolím je na Slovensku výraznejší²⁰.

ZÁVER

V príspevku sme sa zamerali na niektoré javy súvisiace s používaním jazyka v koronavírusovom diskurze na Slovensku a v Nemecku. Sledovali sme konštruovanie významov vybraných pomenovaní najmä z hľadiska chápania lexikálneho významu ako znalostného konceptu a z hľadiska xenolingvistiky. V súvislosti s konštruovaním významov sme sa zamerali tiež na to, akými spôsobmi narábali predstavitelia inštitucionálnej moci s jazykom v komunikácii s ostatnou verejnosťou. Zistenia a interpretácie týkajúce sa nových obsahových komponentov významu jednotlivých pomenovaní, ktoré vznikli v diskurze počas sledovaného obdobia, priebežne uvádzame v jadre textu, v tejto časti sa vraciame k najpodstatnejším zisteniam.

Obsahové komponenty, o ktoré sa v sledovanom období rozšírili lexikálne významy pomenovaní, majú z hľadiska chápania lexikálneho významu ako znalostného konceptu (ale jeho pojmovej koncepcie) črty nestálych invariantných príznakov, sú prevažne konotačnej alebo afektívnej povahy. I keď sa tieto komponenty nachádzajú z hľadiska chápania lexikálneho významu ako znalostného konceptu v jeho periférnom priestore, ukazuje sa, vychádzajúc tiež z kolektívnej pamäti, že napr. v texte už spomenutý obsahový komponent „*produkt globálneho sprisahania*“ ukrýva v sebe silný replikačný potenciál. Extrémne rýchle rozmnožovanie tohto komponentu v zmysle jeho pozitívneho hodnotenia diskurzívnymi aktérmi, aj ako súčasť významov iných pomenovaní, by mohlo viesť k podstatným zmenám v spoločnosti. Aj v obsahových komponentoch významov niektorých ďalších pomenovaní možno vybadať náznaky (možnej) jazykovej aj sociálnej ostrakizácie. Z porovnania výkladov lexikálneho významu hesiel *rúško* a *Mundschutz*, ktoré sa uvádzajú vo výkladových slovníkoch, vyplýva, že lexikálny význam *Mundschutz* obsahuje viacej stálych invariantných komponentov, pretože ich súčasťou sú aj stabilné, dlhodobo trvajúce situačné komponenty. Pričlenenie dlhodobo trvajúcich situačných komponentov do priestoru invariantných komponentov je prejavom uvedomenia si zo strany autora hesla *Mundschutz*, že v lexicografii má tiež opodstatnenie pridržiavať sa konštruktivistickej verzii lexikálneho významu, pretože vytvára predpoklady na lepšie zaznamenanie fungovania pomenovaní v komunikácii. V jazykovej komunikácii zameranej na prijatie a dodržiavanie ochranných opatrení proti koronavírusu a covidu-19 ponechali nemeckí politici, najmä

²⁰ Sociológ M. Vašečka vstupuje do dávnej minulosti, aby pripomenul, že „ešte od čias Horného Uhorska máme tendenciu prijímať pokyny zhora ďaleko submisívnejšie, ako napríklad obyvatelia Česka. Česi o nich aspoň chcú diskutovať skôr, ako sa im podriadiť“ (<https://dennikn.sk/1811382/sociolog-vasecka-sme-poslusni-lebo-dufame-ze-by-sa-nam-katastrofa-mohla-vyhnut-tak-ako-viacrat-v-minulosti/>).

v prvej polovici sledovaného obdobia, viac priestoru na spolurozhodovanie pre občanov, ktorého neoddeliteľnou súčasťou je „spolukonštruovanie“ významov. Prejavilo sa to, v porovnaní so Slovenskom, častejším výskytom návrhov, prosieb a odporúčaní v prvej polovici sledovaného obdobia. Niekoľko desaťročí zakorenené hodnoty participatívnej politickej kultúry v krajine vedú spolkové aj krajiniské inštitucionálne orgány k sofistikovanejšiemu a senzitivnejšiemu narábaniu s jazykom, ktorý im slúži ako nástroj na presadzovanie záujmov a cieľov v komunikácii s verejnosťou. V druhej polovici sledovaného obdobia, v dôsledku ďalšieho aktívneho šírenia koronavírusu a covidu-19, došlo aj v Nemecku zo strany exekutívnej aj zákonodarnej moci v komunikácii s verejnosťou k „zhustenejšiemu“ používaniu príkazov, zákazov vrátane vymáhania prijatých sankcií za ich nedodržiavanie. Nemeckí občania reagovali podstatne kritickejšie a vzdorovitejšie v porovnaní s verejnosťou na Slovensku. Na Slovensku dominovali v jazyku inštitucionálnej moci od začiatku do konca sledovaného obdobia zo segmentu direktívnych rečových aktov príkazy, zákazy a nariadenia, ktoré sú typickejšie pre poddanskú politickú kultúru. Podstatnou skutočnosťou v súvislosti s tým, akým spôsobom inštitucionálna moc na Slovensku narábala s jazykom v interakcii s verejnosťou v nami sledovanom období, je právny názor generálnej prokuratúry, ktorý bol zverejnený iba nedávno.

Aj zo záveru je zrejmé, že text obsahuje viaceré otvorené aj „skrytejšie“ podnety, ktoré by si zaslúžili osobitnú pozornosť. Jedným zo „skrytejších“ podnetov je porovnanie konštruovania významov v situáciách, keď dochádzalo k šíreniu iných smrtiacich vírusov v dávnejšej i menej dávnej minulosti, napr. španielskej chrípky, HIV atď.

Literatúra

- AUER, Peter: Jazyková interakce. Preklad a adaptácia pôvodnej predlohy J. Nekvapil a kol. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2014. 306 s.
- BURAJ, Ivan: Michel Foucault a jeho netradičné chápanie moci. In: Filozofia, 2006, roč. 61, č. 7, s. 533 – 546.
- DOBRÍK, Zdenko: Cudzosť a inakosť v jazykovej komunikácii. Banská Bystrica: Belianum, vydavateľstvo UMB 2018. 126 s.
- DOLNÍK, J.: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk – človek – kultúra. Bratislava: Kalligram 2010. 221 s.
- DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 366 s.
- DOLNÍK, Juraj: Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: Iris 2015. 316 s.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda 2017. 248 s.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v pragmatike. Bratislava: Veda 2018. 198 s.
- Duden Deutsches Universalwörterbuch. 4. neu bearbeitete und erweiterte Aufl. Mannheim: Dudenverlag 2001. 1892 s.
- ĎURICOVÁ, Alena: Právna terminológia – interpretácia a preklad. In: Od textu k prekladu XIII. Eds. A. Ďuricová – E. Molnárová. Banská Bystrica: Belianum, vydavateľstvo UMB 2020, s. 20 – 32.
- GOLEMA, Martin: Hľadanie funkcií a rámcov. Literárne konanie, kompetencie, škola, život v ére neoliberalizmu. Banská Bystrica: Belianum, vydavateľstvo UMB 2017. 232 s.

- HOFFMANNOVÁ, Jana: Stylistika a Současná situace stylistiky. Praha: Trizonia 1997. 200 s.
- HUMBOLDT, Wilhelm, von: O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu. Bratislava: Veda 2000. 260 s.
- JANČOVIČ, Ivan: Interpretativizmus a literárna veda. In: Filozofia 2016, roč. 71, č. 4, s. 696 – 707.
- KAŠOVÁ, Martina: Koronavírus v slovnej zásobe. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2020. 144 s.
- KLEIBER, Georges: Prototypensemantik. Eine Einführung. Tübingen: Gunter Narr Verlag 1993. 153 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Hl. red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopln. a upr. vyd. Bratislava: Veda 2003. 985 s.
- MAŘÍKOVÁ, Hana – PETRUSEK, Miloslav – VODÁKOVÁ, Alena: Velký sociologický slovník I (A – O). Praha: Karolinum 1996. 379 s.
- NIKITIN, Michail Viktorovič: Leksičeskoje značeniye slova (struktura i kombinatorika). Moskva: Vyššaja škola 1983. 222 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Bratislava: Veda 2008. 304 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj: Používanie jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2010. 229 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Stylistics and Discourse Analysis. In: Links and Connections. Ed. A. Böhmerová. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2013, s. 67 – 83.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Dialóg ako výzva pre slovenskú štylistiku. In: Studia Academica Slovaca. 46. Prednášky 53. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2017, s. 86 – 105.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Interakčná štylistika. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2018. 208 s.
- PATRÁŠ, Vladimír: Dynamika hovorenej komunikácie v teoretických a aplikačných náhľadoch. Banská Bystrica: Belianum, vydavateľstvo UMB 2016. 172 s.
- PUTNAM, Hilary: The Meaning of “Meaning”. In: Language, Mind, and Knowledge. Vol. VII. Ed. K. Gunderson. Minneapolis: University of Minnesota Press 1975, s. 131 – 193.
- SLANČOVÁ, Daniela: Východiská interaktívnej štylistiky (Od eklektizmu k interpretácii). In: Slovenská reč 2003, roč. 68, č. 4, s. 207 – 223.
- TÓTH, Sándor János: Sociolingvistika v slovensko-maďarskom kontexte. Komárno: Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho 2019. 158 s.
- VAJDOVÁ, Zdenka: Politická kultura – teoretický koncept a výskum. In: Sociologický časopis 1996, roč. 32, č. 3, s. 339 – 351.
- VEREŠČAGIN, Jevgenij – KOSTOMAROV, Vitalij: Lingvostranovedčeskaja teorija slov. Moskva: Russkij jazyk 1980. 320 s.
- WUNDERLICH, Dieter: Studien zur Sprechakttheorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1976. 416 s.

Internetové zdroje

- Duden Die deutsche Rechtschreibung Dostupný na: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Coronavirus> [cit. 15. 09. 2020].
- KADERKA, Petr: Jazyková interakce. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Dostupný na: https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÁ_INTERAKCE [cit. 21. 07. 2020]
- MIKUŠOVIČ, Dušan: Sociológ Vašečka: Sme poslušni, lebo dúfame, že by sa nám katastrofa mohla vyhnúť, tak ako viackrát v minulosti. Dostupný na: <https://dennikn.sk/1811382/sociolog-vasecka-sme-poslusni-lebo-dufame-ze-by-sa-nam-katastrofa-mohla-vyhnut-tak-ako-viackrat-v-minulosti/> [cit. 15. 11. 2020]
- SEARLE, John: A Classification of Illocutionary Acts. In: Language in Society 1976, vol. 4, č. 1, s. 1 – 23. Dostupný na: https://sites.duke.edu/conversions/files/2014/09/Searle_Illocutionary-Acts.pdf [cit. 15. 8. 2020].

ODRAZ PANDÉMIE NOVÉHO KORONAVÍRUSU V JAZYKU

Alena Ďuricová

*Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Banská Bystrica*

ĎURICOVÁ, Alena: Linguistic Impact of Novel Coronavirus Pandemic. In *Slovak Language*, 2020, Vol. 85, No 3, pp. 324 – 337.

Abstract: The article responds to current global circumstances, processes and changes related to ongoing pandemic caused by the novel coronavirus causing COVID-19, subsequently named SARS-CoV-2, and analyses their impact on the Slovak language. We focus our attention on two key terms SARS-CoV-2 and COVID-19, and we describe them from the point of view of general characteristics of terms. We observe their application, adaptation and usage in the Slovak language in everyday communication. We also pay attention to other related terms, which appeared in a connection with COVID-19 pandemic. Relevant government measures, which have been introduced and applied in order to protect further spread of the virus, are another source of new terminology used on a daily basis. From March to May 2020 we collected a representative corpus of COVID-19 related language material in Slovak media discourses (television, radio, the Internet) and subsequently we continued observing how these words and terms have been preferably used in the language during the period of May – November 2020. Our conclusions revealed significant dynamic processes in this terminology during SARS-CoV-2 and COVID-19 pandemic.

Key words: SARS-CoV-2, COVID-19, pandemic, language, communication, terms, characteristic features of terms, professional language, common language

ÚVOD

Dôležitá a neustále fungujúca úloha jazyka – pomenúvať – si bežný užívateľ jazyka sotva uvedomuje a jazyk sa nám napriek tomu mení, rozvíja, prispôsobuje, obohacuje, modernizuje, internacionalizuje... Dynamika jazyka, jeho rozvíjanie, obohacovanie a rôzne cesty prenikania nových slov do systému jazyka sú nerozlučne späté s človekom, všetkým dňom okolo neho, so spoločenskou a kultúrnou situáciou, rozvojom a dynamikou života.

Marec 2020 a dominujúce udalosti sú začiatkom obdobia mimoriadnej situácie¹ a konfrontujú človeka s jeho povinnosťou pomenúvať. Najskôr sme len z diaľky vnímali informácie o epidémii SARS-CoV-2 a v krátkom čase prenikla pandémia nového koronavírusu do našich životov, domovov, vzťahov, práce. Ako toto obdobie

¹ Dňa 11. marca 2020 vláda Slovenskej republiky schválila návrh na vyhlásenie mimoriadnej situácie v súvislosti s ohrozením verejného zdravia II. stupňa z dôvodu ochorenia covid-19 spôsobeným koronavírusom SARS-CoV-2 na území Slovenskej republiky. Dostupný na <https://rokovania.gov.sk/RVL/Material/24585/1> [cit. 2. 4. 2020]. Následne vláda SR schválila 15. 3. 2020 návrh na vyhlásenie núdzového stavu, ktorý bol uznesením vlády SR ešte niekoľkokrát rozšírený.

„prežíval a prežíva“ jazyk? Prenikla pandémia SARS-CoV-2 a covidu-19 do života jazyka?² Ako sme už naznačili, vývoj spoločnosti, kultúry, vedy a techniky vtlačá do jazyka svoje stopy, a tak je len samozrejmé, že už v období krátkej doby mimoriadnej situácie na Slovensku, poznačenej „spomalením života“, nachádzame v jazyku prvé stopy pandémie.

Dlhoročný záujem o jazyk, odborné jazyky a odbornú lexiku boli inšpiráciou venovať sa bližšie „jazyku poznačenému pandémiou“ a predovšetkým termínom, ktoré sa začali spolu s ňou šíriť v slovenčine.

V období od začiatku marca do konca apríla bolo na účely uvedeného zámeru – skúmať pod lupou terminológiu, ktorá dominovala v slovenskom jazyku počas obdobia mimoriadnej situácie – excerpovaných 950 lexikálnych jednotiek v slovenskom jazyku, ktoré boli počas mája postupne dopĺňané ďalšími. Zdrojom boli autentické texty z rôznych médií – televízie, rozhlasu, diskusií, sprístupnených prostredníctvom internetu, z tlače a webových stránok rôznych inštitúcií. Výrazné zastúpenie mali texty z televíznych Správ RTVS a rozhlasového Rádiožurnálu.³ Predmetom nášho skúmania sú teda hovorené a písomne fixované komunikáty.

Predmetnú terminológiu sme následne skúmali v období uvoľňovania prijatých opatrení, t. j. počas letných mesiacov 2020 a v období nástupu druhej vlny pandémie ochorenia covid-19 spôsobeného novým koronavírusom, sprevádzanom vyhlásením núdzového stavu a prijímaním ďalších opatrení (september – november 2020). V centre pozornosti bola predovšetkým komparácia používania týchto termínov v uvedených obdobiach – v období prvej a druhej vlny pandémie. Východiskom boli rovnako hovorené a písomne fixované komunikáty z uvedených zdrojov.

Na formulovanie cieľa nášho zámeru a príspevku sme si dovolili požičať slová názvu publikácie – výberu z diela Kláry Buzássyovej (2018) *Ako sa rodia a žijú slová*. Cieľom je zamerať sa na to, ako sa rodili, konkrétne ako sa začali používať termíny *SARS-CoV-2* a *covid-19*, preferované v slovenskom jazyku počas núdzového stavu a mimoriadnej situácie, ako žili, t. j. ako sa etablovali v komunikácii a v systéme slovenského jazyka v tomto období a následne v období uvoľňovania prijatých opatrení a počas nástupu druhej vlny pandémie ochorenia covid-19 a prijímania ďalších opatrení.

² V príspevku preferujeme na základe stanoviska a výkladu jazykovej poradne Jazykovedného ústavu E. Štúra odporúčanú podobu termínu *covid-19*, ktorá „uľahčuje skloňovanie a začlenenie slova do slovenského textu“, aj keď v súčasnosti zodpovedajú norme používané podoby COVID-19, covid-19, covid, covidový aj kovid, kovidový. Porov.: Ako máme písať a skloňovať názov ochorenia COVID-19 v slovenčine? Niektorí ho píšu s písmenom k... Dostupný na: <https://jazykovaporadna.sme.sk/q/9617/> [cit. 10. 12. 2020].

³ Pri výskume vychádzame z autentických textov publikovaných v uvedených médiách s cieľom čo najvernejšieho uchopenia reality. Takýto prístup je v súlade aj s nasledujúcim tvrdením: „Autentickosť textu umožňuje vyvodzovanie záverov zakladajúcich sa na hypotéze, že text vo svojej lineárnej (materiálnej) podobe do istej miery odráža procesy na mentálnej úrovni a predstavuje pretvorenie trojdimenzionálneho vnímania do lineárnej podoby“ (Tuhárska, 2010, s. 10).

Zrod uvedených termínov bol poznačený nesprávnym používaním, odlišne od významu vymedzeného ich definíciami, preto pokladáme za potrebné priblížiť uvedené termíny v systéme jazyka a terminológie z nominatívneho aspektu. Pri skúmaní ich „života“ zohľadňujeme komunikatívny aspekt. Ich používanie skúmame v odbornej, náučno-popularizačnej a bežnej sfére.

1. KORONAVÍRUS AKO TERMÍN

Termín *koronavírus* sa dostal do povedomia širokej verejnosti, poznajú a používajú ho všetci bez ohľadu na vzdelanie, profesiu či vek a šíri sa každodenne všetkými médiami. Napriek tomu je však potrebné konštatovať, že uvedený termín sa v mnohých prípadoch nepoužíval v správnom význame a často sa zamieňal s ochorením, ktoré spôsobuje.

Odborná literatúra prináša detailný a laikovi i ťažko zrozumiteľný pohľad na vírusy a koronavírusy.⁴ Podľa Baltimorovej klasifikácie vírusov patria koronavírusy do skupiny (+)ssRNA vírusov. Tieto vírusy „nesú jednovláknovú RNA pozitívnej polarít, čo znamená, že ich genómová RNA má aj funkciu mRNA, a teda môže hneď slúžiť na transláciu proteínov. Vďaka tejto vlastnosti je purifikovaná genómová RNA vírusov IV skupiny infekčná. Ide o vôbec najpočetnejšiu skupinu vírusov na planéte. Patrí sem 35 čeľadí, spomedzi ktorých najvýznamnejšie patogény ľudí sú zaradené ku koronavírusom, flavivírusom, pikornavírusom a togavírusom“ (Kostrábová – Pastoreková – Betáková, 2017, s. 19). Rovnako komplikovaná a pre laika nie relevantná je charakteristika koronavírusov.⁵ Koronavírus (lat. Coronaviridae) jednoduchšie vysvetľuje a objasňuje definícia odborníkov Virologického ústavu Biomedicínskeho centra Slovenskej akadémie vied: „Nový koronavírus (na začiatku označovaný ako nCoV-2019) má názov SARS-CoV-2 a choroba, ktorú spôsobuje má názov COVID-19⁶ (z anglického názvu **CO**rona **VI**rus **D**isease **2019**). Patrí do skupiny betakoronavírusov, ktoré spôsobujú respiračné a tráviace ochorenia. Tieto vírusy obsahujú genetickú informáciu vo forme RNA a vo svojom obale majú bielkovinové výčnelky, ktoré pripomínajú slnečnú korónu a umožňujú vírusu dostať sa do bunky. Receptor pre vírus SARS-CoV-2 označovaný ako ACE2 sa nachádza na povrchu slizníc ústnej dutiny, dýchacieho a tráviaceho traktu.“⁷ Kvôli lingvistické-

⁴ K špecifikám sprostredkovania odborných informácií v textoch z oblasti biológie sa vyjadruje aj Tuhárska (2011).

⁵ „Koronavírusy a togavírusy – RNA vírusy s genómom pozitívnej polarít tvoriace subgenómové RNA počas infekčného cyklu. To umožňuje určitú kontrolu nad replikáciou aj tvorbou štruktúrnych jednotiek viriónu. Subgenómové mRNA nie sú rozoznávané vírusovou RNA polymerázou a sú využívané výlučne len na syntézu vírusových proteínov. Alternatívnym spôsobom je syntéza série skrátených mRNA, čím sa dá kontrolovať, ktorá časť genómu má byť exprimovaná“ (Kostrábová – Pastoreková – Betáková, 2017, s. 19).

⁶ K ochoreniu SARS porov. Der Brockhaus, 2008, 5. zv., s. 541.

⁷ Pozri stanovisko Virologického ústavu BMC SAV k situácii okolo koronavírusu. Dostupný na: https://www.sav.sk/index.php?doc=services-news&source_no=20&news_no=8723 [cit. 2. 4. 2020].

mu porovnaní uvádzame ešte informáciu o koronavírusoch, rovnako informáciu odborníka, uvedenú na stránke Úradu verejného zdravotníctva Slovenskej republiky. „Coronavírusy patria do čeľade Coronaviridae. Sú to pleomorfné RNA vírusy (okružle, oválne až podlhovasté) so špirálovitou symetriou, veľkosti 60 – 220 nm. Obal má charakteristické kyjakovité výbežky. Do čeľade *Coronaviridae* patrí viacero vírusov patogénnych pre zvieratá. Okrem infekčnej nádchy spôsobujú tieto vírusy časté ochorenia hospodárskych a domácich zvierat. Ľudské koronavírusy sa delia do dvoch rodov – príslušníci rodu *Coronavirus* majú vzťah k respiračnému traktu, u ľudí môžu vyvolať nádchu až pneumóniu, rod *Torovirus* tvoria tzv. ľudské črevné koronavírusy.“⁸ V závere textu autor približuje závažné a často smrteľné ochorenie SARS (ťažký akútny respiračný syndróm), vyvolané a šírené koronavírusom v rokoch 2002 – 2003 a v tejto súvislosti používa termín *coronavirus*.⁹

Zámerné uvádzame viaceré definície koronavírusu. Na jednej strane poukazujú na zhodné vysvetlenie pojmu, na druhej strane na nejednotnú formu termínu a slúžia ako východisko na porovnanie a na poukázanie špecifik z terminologického aspektu. V tomto kontexte sú relevantné ponímanie a funkcia termínov. V slovenskej lingvistiky sú právom stále inšpiratívne názory nestora slovenskej terminológie Jána Horeckého¹⁰, o ktoré sa opierajú mnohí lingvisti a vychádzajú z jeho charakteristiky termínov. Názory lingvistov reprezentujú dôraz na definovanie termínu, ktoré odborná literatúra stavia v rámci vlastností termínov na popredné miesto. Za najdôležitejšie kritériá pre termín odborníci ďalej pokladajú viazanosť na určitý vedný odbor, pojmovosť, presnosť, jednoznačnosť, neutrálnosť. Ďalšími vlastnosťami, ktoré charakterizujú termín, sú motivovanosť, ustálenosť, derivatívnosť, krátkosť, preložiteľnosť a kontextová nezávislosť. Orgoňová – Bohunická (2011, s. 168) poukazujú na kontextovú nezávislosť termínov v súvislosti s ich jednoznačnosťou, pričom pri vysvetľovaní jednoznačnosti ako vlastnosti termínov poukazujú na monosémantickosť termínu, ktorá umožňuje jeho jednoznačnosť a kontextovú nezávislosť. Rovnako zdôrazňuje napr. Hoffmann (1987, s. 163) skutočnosť, „že termín nepotrebuje nijaký kontext na to, aby bol zrozumiteľný. Jeho význam vyplýva z miesta termínu v systéme a z jeho relácií k iným termínom“.

⁸ Pozri celý text článku *Informácie o Coronavírusoch*, autorom ktorého je prof. MUDr. Ivan Rovný, PhD., MPH. Dostupný na: <https://tinyurl.com/y2rh3xfo> [cit. 2. 4. 2020].

⁹ Zámerné ponechávame formálnu úpravu identickú s originálom, aby sme podčiarkli používanie termínu *koronavirus* a poukázali aj na nejednotnosť písomnej formy tohto termínu.

¹⁰ Ján Horecký prináša už v roku 1956 vo svojich *Základoch slovenskej terminológie* ucelenú teóriu termínov a ich vlastností, ktoré patrili do širokého spektra jeho vedeckého bádania po celý život. Jeho teória logického spektra termínov, dynamika terminologických sústav a vlastnosti termínov zostávajú stále aktuálnymi.

2. TERMÍNY SARS-CoV-2 a COVID-19 V SYSTÉME JAZYKA A V KOMUNIKÁCI

Aké miesto má teda pomenovanie *koronavírus* v systéme jazyka a aký obraz má v zrkadle vlastností termínu? Opierajúc sa o vyššie uvedené definície koronavírusov, ako aj o charakteristiky termínov¹¹, je zrejme, že predmetné pomenovanie je termínom a možno konštatovať, že nie novým. Má svoje miesto vo virológii, terminológii, v jazyku a v súčasnosti aj v bežnom jazyku. Pokladáme za potrebné ešte raz podčiarknuť, že termín koronavírus je v terminológii nadradeným pojmom a termín SARS-CoV-2, označujúci druh koronavírusu, pojmom podradeným. Excerptovaný materiál dokazuje, že používatelia termínu koronavírus, odborníci i laici, poznajú význam a používajú ho v rôznych sférach komunikácie v kontexte so šíriacou sa pandémieou ochorenia covid-19. Správnym termínom – pomenovaním vírusu, ktorý je v súčasnosti príčinou šíriacej sa pandémie – je *SARS-CoV-2*, na začiatku označovaný *nCoV-2019*. Termín *SARS-CoV-2* sa v slovenčine používa a preferuje v písomnej forme. Daný termín spĺňa síce požiadavky kladené na termín, je viazaný na určitý vedný odbor, je presným, jednoznačným, neutrálnym, kontextovo nezávislým a krátkym pojmom, avšak nepraktický pre používanie v slovenskom jazyku kvôli absencii vlastnosti derivatívnosti. Zachováva si tvar a vlastnosti termínu prevzatého z angličtiny. Otázku preložiteľnosti nie je v podstate potrebné posudzovať, keďže ide o internacionálny termín. Rovnako nepraktickým je používanie slovenského ekvivalentu v plnom tvare *koronavírus 2 spôsobujúci ťažký akútny respiračný syndróm*, a to z hľadiska derivatívnosti, ako aj krátkosti. S týmto tvarom predmetného termínu sa stretávame pri vysvetľovaní a objasňovaní termínu *SARS-CoV-2*, napr. *Koronavírus SARS-CoV-2 (koronavírus 2 spôsobujúci ťažký akútny respiračný syndróm) je z inej taxonomickej rodiny vírusov ako chrípka...*¹² Popri termíne *SARS-CoV-2* sa v slovenčine rýchlo etabloval termín *nový koronavírus*, ktorý bol súčasne s ním prevzatý z angličtiny a ktorý môžeme pokladať za synonymný domáci termín.

Existencia termínov *SARS-CoV-2*, *nový koronavírus*, *koronavírus* a ich paralelné konkurenčné používanie nás núti posúdiť ich aj vo vzťahu medzi označujúcim a označovaným. Narážame tu na nežiaduci jav v terminológiách – na synonymiu termínov. Prax nám však potvrdzuje, že rôzne príčiny vedú k vzniku synonymických vzťahov aj medzi termínmi. Dolník (2003, s. 89) definuje synonymiu ako „sémantický alebo formálno-sémantický opozičný vzťah medzi lexiami, v ktorom je diferenčná črta buď neutralizovaná, alebo oslabená, v dôsledku čoho lexie sú v najbližšom

¹¹ Porov. ponímanie termínu u Horeckého (1956, s. 35 – 65), Dolníka (2003, s. 175), Masára (1991; 2000, s. 13 – 21), Orgoňovej – Bohunickej (2011, s. 168 – 170), Wüster (1985), Arntza – Pichta – Mayera (2009, s. 37 -107), resp. podľa nemeckej normy DIN 2342 (2011-08).

¹² Pozri bližšie rozhovor s riaditeľom Národného krízového klinického tímu pre Ministerstvo zdravotníctva SR uverejnený na internete pod názvom *Člen krízového štábu Šuvada: Nádejný liek proti koronavírusu príde čoskoro aj na Slovensko*.

vzťahu v onomaziologickej lexikálnej paradigme“.¹³ Pre synonymiu medzi uvedenými termínmi z definície vyplýva, že ide o lexikálne jednotky či štruktúry, ktoré sa formálne odlišujú, ale ich význam sa zhoduje.¹⁴ Vzťah medzi termínmi *SARS-CoV-2* a *nový koronavírus* by sme mohli označiť opozíciou prevzatý termín verzus domáce pomenovanie, čo je v jazyku prirodzeným javom a v procese ustáľovania termínov predstavuje existencia synonymných domácich termínov dynamickú zložku tohto procesu. Podľa Buzássyovej (2018a, s. 103) ide o živú tendenciu¹⁵, aby popri prevzatých termínoch, spravidla funkčne obmedzených na vedeckú sféru, existovali aj synonymné domáce termíny. V našom konkrétnom prípade však neplatí diferencovaná viazanosť predmetných termínov na odbornú a populárno-náučnú sféru. Vzťah medzi termínom *nový koronavírus* a *koronavírus* je možné charakterizovať ako úplný tvar a krátky tvar termínu. Vychádzajúc z excerpovaného materiálu, môžeme ich pokladať za sémanticky rovnocenné. Konkurenčné používanie tvarov *SARS-CoV-2*, *nový koronavírus*, *koronavírus* môžeme v tejto fáze (v prvej vlne pandémie) spájať s procesom vzniku a ustáľovania termínu, a teda pokladať za synonymá. Buzássyová (2018a, s. 103) poukazuje na synonymitu v terminológii a zasahovanie synonymie do terminologickej lexiky pokladá za ustavičný proces. Konštatuje v zhode s viacerými lingvistami, že synonymia je najživší proces v začiatkových etapách formovania, keď sa hľadajú a ustáľujú základné termíny.

V kontexte procesu ustáľovania predmetných termínov je potrebné zahrnúť do komparácie aj termín COVID-19. Do slovenského jazyka sa dostáva ako termín prevzatý z anglického jazyka, utvorený ako iniciálová skratka zo slovného spojenia **CO**rona **VI**rus **D**isease **2019** a v počiatočnom období používaný bez ohýbania. V období prvej vlny pandémie sa tento termín popri definovanom význame – ochorenie spôsobované vírusom SARS-CoV-2 – dostáva v jazyku aj do pozície synonyma k vyššie uvedeným termínom, keď sa mu priraduje význam *nový koronavírus*. Dokladujú to excerpované príklady, dokonca aj z odbornej sféry. Na ilustráciu vyberáme niektoré z nich: Eurokomisárka pre zdravotníctvo Kyriakides podľa agentúry DPA povedala, „že EÚ robí všetko, čo je v jej silách, aby chránila svojich občanov. Zároveň vyzvala všetky členské štáty, aby prepracovali svoje plány boja proti šíreniu *koronavírusu*, teda *vírusu COVID-19*“.¹⁶ Na webovej stránke Ministerstva zdravot-

¹³ Porov. Schippanová (2002, s. 206).

¹⁴ Existenciu synonymie termínov potvrdzuje napr. Roelcke (1999, s. 64) na príkladoch z elektro-techniky, Drozd (1973, s. 120) príkladmi z chémie a Wieseová (1984, s. 39) termínmi z medicíny.

¹⁵ Proces vzniku synonymy pokladá rovnako Pisárčiková (1989, s. 325) za zdroj živého pohybu v slovnej zásobe a za prirodzený jav aj v terminológiách. Konštatuje, že rovnocenné synonymá neprestajne vznikajú, istý čas popri sebe existujú a postupom času sa rozličným spôsobom diferencujú.

¹⁶ Pozri *Eurokomisárka pre zdravie: Koronavírus nepredstavuje dôvod na paniku*. Dostupný na: <https://euractiv.sk/section/spolocnost/news/eurokomisarka-pre-zdravie-koronavirus-nepredstavuje-dovod-na-paniku/> [cit. 19. 4. 2020].

níctva Slovenskej republiky sa všetky informácie o novom koronavírusu uvádzajú pod titulkom *Všetky informácie o KORONAVÍRUSE COVID-19*.¹⁷ Národný ústav detských chorôb venuje téme pandémie celé špeciálne číslo svojho časopisu *Doktoroviny* s podtitulkom *Všetko o víruse Covid-19*. Úvod sa začína vetou: „Národný ústav detských chorôb si uvedomuje dôležitosť správneho informovania o *novom type korona vírusu COVID-19*.“¹⁸ Nemocnica vo Zvolene informuje o začatí testovania a v uvedenej informácii strieda termíny *koronavírus COVID-19* a *ochorenie COVID-19*: „Nemocnica Zvolen a. s. začala komerčné testovanie na *koronavírus COVID-19*. Nemocnica Zvolen a. s., člen skupiny AGEL, začala od štvrtku 23. apríla, komerčné testovanie na prítomnosť *ochorenia COVID-19*.“ K nesprávnemu používaniu posudzovaných termínov dochádza aj nedôsledným parafrázovaním oficiálnych komunikátov – opatrení, stanovísk, informácií a pod. Potvrdzujú to webové stránky rôznych inštitúcií. Napríklad: Trnavská Univerzita v Trnave sa prihovára študentkám, študentom, kolegom, kolegyniam: „Usmernenie hlavného hygienika: Ako sa chrániť pred koronavírusom. [...] Čo je to nový koronavírus? COVID-19 je nákazlivý druh vírusu, ktorý spôsobuje respiračné ochorenie.“¹⁹ Proces ustáľovania termínu je viditeľný napríklad na stránke Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky, kde sa v usmerneniach ministerstva od 2. marca do 12. marca 2020 používa *nový koronavírus COVID-19*. V usmernení z 24. marca 2020 pre oblasť športu sa predmetné termíny používajú už správne: „V súvislosti s *ochorením COVID-19* spôsobeným *koronavírusom SARS-CoV-2*...“²⁰

Proces formovania a ustáľovania uvedených termínov potvrdzuje aj návrat k neadaptovaným tvarom termínu *vírus*, napriek tomu, že sa oprávnenne radí k ustáleným termínom²¹, napr. *antivírusový*, *víru*, *koronavírus*, ako aj nejednotnosť v pravopise daného termínu v písomne fixovaných textoch, napr. *Coronavírussy*, *coronavírussy*, *koronavírussy*.

¹⁷ Pozri *Všetky informácie o koronavírusu COVID-19*. Dostupný na: <https://www.health.gov.sk/> Titulka. [cit. 20. 4. 2020].

¹⁸ Porov. *Doktoroviny*. Dostupný na: <https://www.minedu.sk/data/att/15963.pdf>. [cit. 11. 5. 2020].

¹⁹ Porov. domovskú stránku Trnavskej univerzity v Trnave. Dostupný na: <https://www.truni.sk/usmernenie-hlavneho-hygienika-ako-sa-chranit-pred-koronavirom> [cit. 11. 5. 2020]. Oficiálny názov uvádzaného usmernenia je *Usmernenie hlavného hygienika Slovenskej republiky v súvislosti s ochorením COVID-19 spôsobeným koronavírusom SARS-CoV-2*. Dostupný na: http://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/Usmernenie_hlavneho_hygienika_SR_v_suvvislosti_s_ochorenim_COVID_19_sposobenym_koronavirusom_SARS_CoV_2_siedma%20aktualizacia.pdf [cit. 11. 5. 2020].

²⁰ Pozri Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky: *Rozhodnutia a usmernenia v čase COVID-19*. Dostupný na: <https://www.minedu.sk/rozhodnutia-a-usmernenia-v-case-covid-19/> [cit. 11. 5. 2020].

²¹ Slovník slovenského jazyka aj Pravidlá slovenského pravopisu uvádzajú k heslu *vírus* informáciu o pravidelnom spôsobe tvorenia genitívu (*vírusu*) a o tvare odvodeného adjektíva (*vírusový*). Porov. aj jazykovú poradňu – odpoveď na otázku: *Ľypadáva pri skloňovaní slova vírus koncové -us? Aj v prípade tvorenia odvodených slov?* Dostupný na: <https://jazykovaporadna.sme.sk/q/499/> [cit. 11. 5. 2020].

Potreba pomenovať javy a procesy súvisiace so zmenami v spoločnosti,²² s pandémiou nového koronavírusu, vyústila do preferovania termínu *koronavírus*. Stal sa praktickým na používanie v komunikácii a jeho jazyková štruktúra mu dáva schopnosť vstupovať do slovtvorných procesov a podieľať sa na tvorbe ďalších jazykových prostriedkov, ďalších termínov. Významnú funkciu zohráva desubstantívne adjektívum *koronavírusový*, ktoré sa prirodzeným spôsobom podieľa na plnení potreby kvalitatívnej charakteristiky, a tak tvorbe nových termínov. Uplatňuje sa tu syntaktický spôsob tvorenia termínov, pri ktorom dochádza k terminologizácii pomocou spresňujúceho prívlastku *koronavírusový*: *pandémia – koronavírusová pandémia*, *karanténa – koronavírusová karanténa*, *infekcia – koronavírusová infekcia*, *kríza – koronavírusová kríza*, *rekord – koronavírusový rekord*, *opatrenie – koronavírusové opatrenie*, *vládnutie – koronavírusové vládnutie*, *fond – koronavírusový fond*. Krátky variant termínu nevytláčil však dvojslovné pomenovanie *nový koronavírus*, a tak sa paralelne vyskytujú konkurenčné slovné spojenia, či už v tvare substantív, napr. *boj proti novému koronavírusu – boj proti koronavírusu*, alebo substantíva a adjektíva, napr. *pandémia nového koronavírusu – koronavírusová pandémia*, *podozrenie infekcie novým koronavírusom – koronavírusová infekcia*, *aké sú prejavy ochorenia na nový koronavírus – koronavírusové ochorenie bolo zaznamenané* a i. Ďalšie príklady z excerpovaného materiálu poukazujú na potrebu pomenovania a uplatňovanie uvedených termínov, resp. ich adjektívnych foriem pri tvorbe termínov aj za hranicami odbornej sféry medicíny a zdravotníctva, a to predovšetkým vo sfére hospodárstva (*koronavírusová pomoc*, *záchranný koronavírusový fond*), práva (*zákon č. 300/2020 Z. z. zákon, ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony v pôsobnosti Ministerstva kultúry Slovenskej republiky v súvislosti s druhou vlnou pandémie ochorenia COVID-19*), školstva (*lex-korona*, *lex korona pre vysoké školy*) a i.

Na potrebu pomenovať nové javy a skutočnosti reagoval slovenský jazyk ďalším produktívnym spôsobom – vznikom kompozít. „Zložené slová (kompozitá) v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny predstavujú výrazný dynamický jav: narastá ich frekvencia, zvyšuje sa produktivita existujúcich slovtvorných modelov, preberajú sa slovtvorné modely ako prostriedok internacionalizácie výrazových prostriedkov (najmä v odbornej terminológii)“ (Horecký – Buzássyová – Bosák, 1989, s. 229). Na základe príkladov z excerpovaného materiálu môžeme konštatovať, že vznikajúce kompozitá²³ kopírovali model termínu *koronavírus* a využívali determinujúci komponent *korona*, pričom aj pri týchto termínoch panuje nejednotnosť v písaní, napr. *koronakríza*, *korona-kríza*, *korona-karanténa*, *korona-aplikácia*, *korona-*

²² K stálej interakcii jazyka so svojím okolím, so zmenami v živote spoločnosti a jej najvýraznejšiemu preukazovaniu v lexikálnom podsystéme jazyka porov. Dolník (2009, s. 64) a Buzássyová (2018b, s. 116).

²³ K adaptácii prevzatých kompozít porov. napr. Dobřík (2010, s. 83 – 91).

linka, koronapropaganda. Do rovnakej pozície sa dostáva aj covid-19, napr. *COVID-19-PASS, COVID-oddelenia, covid-kríza*.

Každodenná konfrontácia s uvedenými termínmi formou mediálnej komunikácie²⁴ medzi odborníkmi a laikmi a moderné formy komunikácie sú prenosným kanálom vznikajúcich termínov do bežného jazyka. V bežnom jazyku si konkurujú predovšetkým termíny *koronavírus* a *korona*. Výraz *korona* možno vo sfére bežného jazyka chápať ako determinologizovanú polysémickú jednotku, ktorú komunikujúci spájajú s hrozbou, ktorú prináša – s pandémiou, ochorením, opatreniami – a ktorá s nádychom obáv a strachu stráca neutrálnosť.

Jazyk používaný v období mimoriadnej situácie sa nevyhýbal lexikálnym jednotkám, ktoré nie sú neutrálne a štátnici namiesto po zaužívaných termínoch radi siahajú po synonymách s expresívnym nábojom. Synonymom nového koronavírusu sa stalo slovo premiéra Matoviča *hnusoba*, použité v oficiálnom prejave vysielanom prostredníctvom televízie. Hnusoba (teda nový koronavírus), ktorá behá po uliciach, nenarušila porozumenie a prešla dokonca do slovníka ďalších politikov, napr. Drucker 5. 4. 2020 reaguje na Matovičove zámery: „Hnusobu neporazíme tým, že sa ztvoríme, s hnusobou sa musíme naučiť nejaký čas spoluexistovať.“²⁵

Obdobie druhej vlny pandémie je pre skúmanú formujúcu sa, ustávajúcu sa a žijúcu terminológiu progresom v procese ustáľovania, čo dokumentuje používanie ďalších tvarov – synonymým k termínom *SARS-CoV-2, nový koronavírus, koronavírus*, pričom možno konštatovať, že ich použitie v konkrétnych komunikátoch je založené na využívaní štýlotvorného princípu variácie, napr. *vírus korona, nový typ koronavírusu, nový druh koronavírusu*. Ďalší krok v procese ustáľovania potvrdzujú v tomto období aj počiatky morfolologickej adaptácie termínu covid-19, napr. *proti Covidu-19, proti covidu-19, ohrození Covidom-19, aby sa nenakazili Covidom-19*.

ZÁVER

Obdobie a okolnosti, ktoré boli východiskom pre naše úvahy, sú poznačené epidémiou ochorenia covid-19, ktorá nadobudla rozmery celosvetovej pandémie a po jej prvej vlne sa po krátkom čase vrátila znovu a ešte vo väčšej sile. Takmer každý nový deň tohto obdobia vtlačil do života a diania vo svete i na Slovensku nové stopy. Obdobie od počiatkových dní prvej vlny pandémie až po súčasnosť je sprevádzané novými okolnosťami, opatreniami, nepoznanými skutočnosťami i skutočnosťami, ktoré nás krátku dobu už sprevádzali a ktoré zasiahli a zmenili život vo svete,

²⁴ K mimoriadnemu významu a vplyvu médií na formovanie jazyka príjemcov porov. Ondrejovič (2008, 242 – 245).

²⁵ Pozri Matovičov *blackout kritizuje aj Drucker: Je to zbabelc a bojí sa*. Dostupný na: <http://www.news.sk/rss/link/2020/04/611119/koronavirus-matovicov-blackout-kritizuje-aj-drucker-je-to-zbabelc-a-boji-sa/> [cit. 11. 5. 2020].

život všetkých občanov a obyvateľov Slovenska. Nové okolnosti sa pretavovali do slov, ktoré nezostávali slovami, ale takmer paralelne s ich formulovaním v jazyku sa aplikovali a stále aplikujú v reálnom živote. Mimoriadna situácia a núdzový stav sa spájali so „spomalením života“. Pandémia skutočne niečo spomalila, ale nie úplne zastavila, a na druhej strane vniesla do mnohých oblastí obrovskú dynamiku, ktorá prerástla hranice krajín. Vedci a odborníci okamžite reagovali a reagujú na potreby doby, spájajú svoj potenciál a sústreďujú sa na výskum, vývoj a inovácie. Sme svedkami zmien v komunikácii, rovnako v rôznych sférach života.

Pandémia, samozrejme, nezastavila ani jazyk. Jazyk ako otvorený, živý a dynamický systém reagoval na všetky okolnosti vo všetkých oblastiach spoločenského života a zmeny, ktoré ho sprevádzali. Plnil a plní si svoje funkcie, podával a podáva najaktuálnejšie informácie z celého sveta, maximálne rýchlo a využívajúc všetky cesty a spôsoby. Informovanie a komunikácia išli ruka v ruke s pomenúvacou funkciou a dynamika jazyka sa prejavila tam, kde sa to deje vždy najvýraznejšie – v lexikálnej rovine. Pandémia v nej zaznamenala stopy kvantitatívnych zmien.

Nové termíny a lexikálne jednotky prešli v mimoriadne krátkom čase procesom vzniku a ustaľovania, internacionalizácie, terminologizácie i determinologizácie a prenikania z odbornej sféry do populárno-náučnej a do bežného jazyka. Svetový rozmer pandémie, globalizácia a využívanie moderných technológií v komunikácii viedli k internacionalizácii slovnej zásoby, v súvislosti s potrebou nominácie sa preberali lexikálne jednotky z cudzích jazykov alebo boli zdrojom nových pomenovaní ich prekladom do slovenčiny.

Napriek uvedenému excerptovanému materiálu sme sa zamerali len na jeho časť a skúmali sme „život“ základných termínov a ich účasť na vzniku ďalších odborných lexikálnych jednotiek. Excerptovaný materiál dáva však priestor na jeho ďalšie skúmanie a posudzovanie z ďalších aspektov.

Počas prvej vlny pandémie dávalo používanie posudzovaných základných termínov *SARS-CoV-2*, *nový koronavírus*, *koronavírus* a *covid-19* podnety na úvahy, či a kedy ide o ich paralelné konkurenčné používanie, synonymiu, nesprávne používanie, nedostatočné rozlišovanie významu či o determinologizáciu. Ich komparácia v písomne a ústne fixovaných textoch z druhej vlny pandémie potvrdila, že prvá vlna znamenala ich ustaľovanie, sprevádzané uvedenými javmi. Sledovanie uvedených termínov v období druhej vlny pandémie potvrdilo ich používanie v súlade s definovaným významom. Dokonca možno konštatovať, že striedanie termínov *SARS-CoV-2*, *nový koronavírus*, *koronavírus* v rámci jedného textu sa využíva pre štylistické účely ako štylistický princíp variácie a priradili sa k nim i ďalšie už spomenuté varianty termínu *SARS-CoV-2*.

Na základe porovnania excerptovaných lexikálnych jednotiek v písomných a ústnych komunikátoch možno konštatovať, že písomná forma predstavovala

priestor na prejav nedostatočnej ustálenosti posudzovaných termínov v nejednotnej ortografii predovšetkým termínu *koronavírus* a novovzniknutých kompozít. Napriek tomu, že slovo *vírus* má svoje pevné miesto v systéme slovenského jazyka s najvyšším stupňom adaptácie, musíme poukázať v prvej vlne pandémie na výskyt jeho cudzích i adaptovaných ohýbaných tvarov, a to v písomných i ústnych komunikátoch. Pri termíne *covid-19* sa v prvej vlne pandémie nevyskytovali nijaké varianty písomnej formy, pozorovali sme len kolísanie nominácie, keď sa používal na pomenovanie vírusu. Naopak, v druhej vlne pandémie, keď môžeme konštatovať ustálenie termínu z aspektu významu, badáme kroky k morfolologickej adaptácii, čo sa však zároveň odráža na variantnosti v ortografii. Tento jav pripisujeme pôvodu termínu *covid-19* – prevzatiu z anglického jazyka a variantnosť v ortografii sa začala prejavovať až v procese adaptácie.

Ako zvláštnosť zmien v slovenskom jazyku je potrebné posúdiť vzniknutú terminológiu a odbornú slovnú zásobu z hľadiska príslušnosti k vednému odboru. Konštatujeme, že terminológia súvisiaca s pandemiou ochorenia *covid-19* na jednej strane vznikala paralelne vo viacerých odboroch a na druhej strane zároveň dochádzalo k jej prenikaniu medzi vednými odborními. Analogicky k iným odborným jazykom musíme konštatovať, že má domovské právo vo všetkých odboroch, v ktorých sa usídlila. Je to predovšetkým medicína, školstvo, právo, hospodárstvo, oblasť podnikania, živnostenského podnikania, financií a bankovníctva, daní, ale, samozrejme, aj iné. Na základe toho môžeme použiť terminológiu tohto obdobia a označiť tento odborný jazyk ako jazyk pandémie.

Vzhľadom na vývoj jazyka stačilo veľmi krátke obdobie s mimoriadne dynamickými udalosťami a zmenami vo svete, v spoločnosti, ktoré priniesla pandémia, na odraz v jazyku. Pandémia vryla do slovenského jazyka svoje stopy. Terminológia a lexikálne jednotky, ktoré v slovenskom jazyku vznikali a formovali sa naprieč vednými odborními a sférami jazyka, žijú a plnia si svoju funkciu. Príčiny, ktoré viedli k uvedeným dynamickým zmenám v jazyku, nás však oprávňujú klásť si zároveň otázky: Aké hlboké sú stopy pandémie v jazyku? Ako dlho budú nové lexikálne jednotky žiť? Alebo zaniknú tak rýchlo, ako vznikali?

Literatúra

- ARNTZ, Reiner – PICTH, Heribert – MAYER, Felix: Einführung in die Terminologiearbeit. Hildesheim – Zürich – New York: Olms Verlag 2009. 331 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Dynamika v odbornej terminológii. In: Ako sa rodia a žijú slová I. Výber z diela Kláry Buzássyovej. Eds. B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda 2018a, s. 96 – 105.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vývinové tendencie a zmeny v slovnej zásobe slovenčiny (1945 – 1995). In: Ako sa rodia a žijú slová I. Výber z diela Kláry Buzássyovej. Eds. B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda 2018b, s. 116 – 121.

- Der Brockhaus. In sechs Bänden. PFAL – STEIM. [5. zv.] Hl. red. G. Vogel. Leipzig – Mannheim: F. A. Brockhaus 2008. 992 s.
- DIN 2342: 2011, Begriffe der Terminologielehre.
- DOBRIK, Zdenko: Slovo tvorná adaptácia anglicizmov v slovenčine a nemčine. In: Acta Facultatis Humanisticae Universitatis Matthiae Belii Neosoliensis. Humanitné vedy – lingvistiká. Ed. K. Krnová. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2010, s. 83 – 91.
- DOBRIK, Zdenko: Cudzosť a inakosť v jazykovej komunikácii. Banská Bystrica: Belianum 2018. 126 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. 2. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2007. 231 s.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka. Bratislava: Veda 2009. 375 s.
- DROZD, Lubomír – SEIBICKE, Wilfried: Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache. Bestandaufnahme – Theorie – Geschichte. Wiesbaden: Oscar Brandstetter Verlag 1973. 207 s.
- HOFFMANN, Lothar: Kommunikationsmittel Fachsprache. Eine Einführung. Berlin: Akademie Verlag 1987. 307 s.
- HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1956. 148 s.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.
- Ako sa rodia a žijú slová I, II. Výber z diela Kláry Buzássyovej. Eds. B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda 2018. 768 s.
- KOSTRÁBOVÁ, Anna – PASTOREKOVÁ, Silvia – BETÁKOVÁ, Tatiana: Biosyntéza vírusov. I. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2017. 135 s.
- MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda 1991. 191 s.
- MASÁR, Ivan: Ako pomenúvame v slovenčine. Kapitoly z terminologickej teórie a praxe. Spisy SJS 2000, č. 3. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2000. 60 s.
- MOLNÁROVÁ, Eva: Spoločensko-politická lexika z kontrastívneho aspektu. Banská Bystrica: Belianum – FHV UMB 2013. 110 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Lexikológia slovenčiny. Učebné texty a cvičenia. Bratislava: Stimul 2011. 251 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy. Bratislava: Veda 2008, 306 s.
- PISÁRČIKOVÁ, Mária: Synonymá. In: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Eds. J. Horecký – K. Buzássyová – J. Bosák. Bratislava: Veda 1989. 436 s.
- Pravidlá slovenského jazyka. 3. upr. a dopln. vyd. Bratislava: Veda 2000. 592 s.
- Slovník cudzích slov. Hl. red. J. Kraus. Bratislava: SPN 2005. 1054 s.
- SCHIPPAN, Thea: Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2002. 306 s.
- ROELCKE, Thorsten. Fachsprachen. Berlin: Erich Schmidt 1999. 250 s.
- ŠTEFAŇÁKOVÁ, Jana: Komposita in der Rechtssprache und Ihre Übersetzung im Sprachenpaar Deutsch – Slowakisch. In: Translation Landscapes – internationale Schriften zur Übersetzungswissenschaft. 1. Internationale Übersetzungswissenschaftliche Konferenz Translation Landscapes, Pöbierovo, 29 – 30. november 2016. Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2017, s. 251 – 265.
- TUHÁRSKA, Zuzana: Die Analyse der semantisch-kognitiven Ebene der Fachsprache. Untersucht am Beispiel von Texten aus der Biologie. Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2011. 236 s.
- TUHÁRSKA, Zuzana: Sémantické a kognitívne aspekty skúmania didakticky zameraného odborného textu z oblasti biológie. Banská Bystrica: UMB FHV 2010. 60 s.
- WIESE, Ingrid: Fachsprache der Medizin. Eine linguistische Analyse. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie 1984. 144 s.
- WÜSTER, Eugen: Einführung in die allgemeine Terminologielehre und die terminologische Lexikographie. 2. Aufl. Kopenhagen: Handelshochschule. 214 s.

Internetové zdroje

- Coronavirus. Dostupný na: <https://www.dzif.de/de/glossar/coronavirus> [cit. 14. 4. 2020].
- ŠUVADA, Jozef: Nádejny liek proti koronavírusu príde čoskoro aj na Slovensko. Dostupný na: <https://www.tyzden.sk/rozhovory/63745/jozef-suvada-biologia-koronavirusu-je-v-niecom-akoby-analogicka-s-ebolou-kto-re-lieky-nam-pomozu-/> [cit. 14. 4. 2020].
- Eurokomisárka pre zdravie: Koronavírus nepredstavuje dôvod na paniku. Dostupný na: <https://euractiv.sk/section/spolocnost/news/eurokomisarka-pre-zdravie-koronavirus-nepredstavuje-dovod-na-paniku/> [cit. 19. 4. 2020].
- Fragen und Antworten zum Coronavirus. Dostupný na: https://www.med.uni-magdeburg.de/News/Aktuelles+zum+Coronavirus+%282019_nCoV%29/Fragen+und+Antworten+zum+Coronavirus.html [cit. 3. 4. 2020].
- Jazyková poradňa. Vypadáva pri skloňovaní slova vírus koncové -us? Aj v prípade tvorenia odvodených slov? Dostupný na: <https://jazykovaparadna.sme.sk/q/499/> [cit. 11. 5. 2020].
- Jazyková poradňa. Ako máme písať a skloňovať názov ochorenia COVID-19 v slovenčine? Niektorí ho píšú s písmenom k... Dostupný na: <https://jazykovaparadna.sme.sk/q/9617/> [cit. 10. 12. 2020].
- Matovičov blackout kritizuje aj Drucker: Je to zbabelec a bojí sa. Dostupný na: <http://www.news.sk/rss/link/2020/04/611119/koronavirus-matovicov-blackout-kritizuje-aj-drucker-je-to-zbabelec-a-boji-sa/> [cit. 11. 5. 2020].
- Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky: Rozhodnutia a usmernenia v čase COVID-19. Dostupný na: <https://www.minedu.sk/rozhodnutia-a-usmernenia-v-case-covid-19/> [cit. 11. 5. 2020].
- Návrh na vyhlásenie mimoriadnej situácie v súvislosti s ohrozením verejného zdravia II. stupňa z dôvodu ochorenia COVID-19 spôsobeným korona vírusom SARS-CoV-2 na území Slovenskej republiky. Dostupný na: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Material/24585/1> [cit. 2. 4. 2020].
- Nemocnica Zvolen, a. s. začala komerčné testovanie na koronavírus COVID-19. Dostupný na: <https://www.nemocnicazvolen.sk/o-nemocnici/novinky/200424-testovanie-covid.html> [cit. 11. 5. 2020].
- Noviny Národného ústavu detských chorôb. Doktoroviny. Všetko o víruse Covid-19. Dostupný na: <https://www.minedu.sk/data/att/15963.pdf> [cit. 11. 5. 2020].
- NÚDCH pripravil informačný web pre rodičov s témou COVID-19. Dostupný na: <http://www.nudch.eu/> [cit. 11. 5. 2020].
- Pod lampou s vedcami. Ako vyrobíme testy na koronavírus. Dostupný na: <https://www.tyzden.sk/pod-lampou/64049/pod-lampou-s-vedcami-ako-vyrobime-testy-na-koronavirus/> [cit. 19. 4. 2020].
- ROVNÝ, Ivan: Informácie o Coronavírusoch. Dostupný na: <https://tinyurl.com/y2rh3xfo> [cit. 2. 4. 2020].
- Slovník slovenského jazyka. Dostupný na: <http://www.slex.sk/index.asp> [cit. 19. 4. 2020].
- Stanovisko Virologického ústavu BMC SAV k situácii okolo koronavírusu. Dostupný na: https://www.sav.sk/index.php?doc=services-news&source_no=20&news_no=8723 [cit. 2. 4. 2020].
- Tlačová správa: Pre koronavírus je od štvrtka 12. marca vyhlásená mimoriadna situácia na celom území Slovenska. Dostupný na: <https://www.minv.sk/?tlacove-spravy&sprava=pre-koronavirus-je-od-stvrtka-12-marca-vyhlasena-mimoriadna-situacia-na-celom-uzemi-slovenska.> [cit. 2. 4. 2020].
- Trnavská univerzita v Trnave. Dostupný na: <https://www.truni.sk/usmernenie-hlavneho-hygienika-ako-sa-chronit-pred-koronavirom> [cit. 11. 5. 2020].
- Usmernenie z 24. marca 2020 pre oblasť športu. Dostupný na: <https://www.minedu.sk/usmernenie-z-24-marca-2020-pre-oblast-sportu/> [cit. 11. 5. 2020].
- Usmernenie hlavného hygienika Slovenskej republiky v súvislosti s ochorením COVID-19 spôsobeným koronavírusom SARS-CoV-2. Dostupný na: http://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/Usmernenie_hlavneho_hygienika_SR_v_suvistlosti_s_ochorenim_COVID_19_sposobenym_koronavirusom_SARS_CoV_2_siedma%20aktualizacia.pdf [cit. 11. 5. 2020].

- Všetky informácie o KORONAVÍRUSE COVID-19. Ministerstvo zdravotníctva SR. Dostupný na: <https://www.health.gov.sk/Titulka> [cit. 20. 4. 2020].
- Zákon č. 67/2020 Z. z. o niektorých mimoriadnych opatreniach vo finančnej oblasti v súvislosti so šírením nebezpečnej nakažlivej ľudskej choroby COVID-19. Dostupný na: <https://www.epi.sk/zz/2020-67> [cit. 27. 5. 2020].
- Zákon z 22. apríla 2020, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 131/2002 Z. z. o vysokých školách a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov a ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony. Dostupný na: https://www.slov-lex.sk/static/pdf/2020/93/ZZ_2020_93.pdf [cit. 27. 5. 2020].
- Zákon č. 300/2020 Z. z. Zákon, ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony v pôsobnosti Ministerstva kultúry Slovenskej republiky v súvislosti s druhou vlnou pandémie ochorenia COVID-19. Dostupná na: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2020-300> [cit. 9. 11. 2020].

AKO (NE)TESTUJEME ČÍTANIE S POROZUMENÍM – ČITATELSKÁ GRAMOTNOSŤ NA POZADÍ INTERPRETAČNEJ KOMPETENCIE¹

Roman Soóky

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV

Bratislava

SOÓKY, Roman: How We Do (Not) Test Reading Comprehension – Reading Literacy on the Background of Interpretative Competency. *Slovak Language*, 2020, Vol. 85, No 3, pp. 338 – 360.

Abstract: The paper discusses reading literacy and its ways of measurement. On the background of changing approaches to (reading) literacy, the author points to the reality that current method of reading literacy assessments in the Slovak school-leaving exam's external part (of Slovak language and literature at High schools) is not quite as efficient as it could be. The cause lies in the generous proportion of testing items focused on text samples meaning identification instead of on critical reading measuring. Another reason is the direction of thinking about reading literacy, which prioritizes rigorous measures of formal logic before pragmatics. The author suggests considering a widening number of tasks in interpretative competency's weightage and incorporating samples of administrative texts into the test.

Key words: reading comprehension, reading literacy, inference making, interpretative competency, Slovak language and literature testing

ÚVOD

V súčasnej zrýchľujúcej sa dobe technického pokroku, s ktorým je spätý enormný nárast množstva informácií a ich dostupnosť, sa čoraz viac dostáva do popredia požiadavka efektívneho a kvalitného spracovania informačných podnetov z okolia. Dôkladná percepcia skúseností i všetkých nových impulzov z prostredia sa stáva mimoriadne významnou, no zároveň aj nevyhnutnou podmienkou každého zamestnania. Na rozdiel od tzv. starého typu kapitalizmu, vyznačujúceho sa rozsiahlymi korporáciami s obrovskou pracovnou silou a viacnásobnými vrstvami hierarchizovanej kontroly a riadenia, vďaka ktorým bolo aj to „najmenšie koliesko stroja“ priamo inštruované o tom, čo má robiť, je podľa J. P. Geeho (2000, s. 44 – 48) pre tzv. nový typ kapitalizmu príznačná sploštenejšia hierarchia. Firmy a jednotky v nich sa stávajú menšími, efektívnejšími, dynamickejšími. Majú kritický pohľad na výkon a výsledky s oveľa adaptívnejším prístupom k zmenám. Zamestnanci sa tak stávajú súčasťou štruktúrovaného pracovného systému pozostávajúceho zo vzájomne prepojených tímov, v ktorých každý pracuje nezávisle v rámci svojej odbornosti na spoločnom projekte. Očakáva sa od nich, že všetky potrebné informácie si svojpomocne vyhľadajú i naštudujú (ibid., s. 44 – 48). V novom type kapitalizmu už teda

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 2/0014/19 *Diskriminačná inštrumentalizácia jazyka*.

nie je dôležité, čo vedia samotní jednotlivci – akými faktografickými poznatkami sú vybavení (know-what) –, ale akú pridanú hodnotu vedia firme spolu s ostatnými kolegami a kolegyňami vyprodukovať (know-how). Samostatnosť a efektívnosť získavajú na dôležitosti i v kontexte automatizácie a robotizácie, kde pri nízkokvalifikovaných typoch činností postupne ľudí nahrádzajú stroje. Byť uplatniteľným sa preto v dnešnej spoločnosti rovná byť gramotným, pričom s gramotnosťou ide ruka v ruke kompetencia interpretovať prejavy okolitého sveta i seba samého. Cieľom štúdie je tak reflexia pojmu gramotnosť a uplatňovanej metodológie jej testovania v kontexte externej časti maturitnej skúšky zo slovenského jazyka a literatúry. Maturitná skúška určuje požiadavky na vedomosti, zručnosti a schopnosti žiaka úplného stredného (všeobecného či odborného) vzdelania, čím sa napokon stáva významným medzníkom v živote mladého dospelého jedinca pred vstupom do spoločenského života (nadobúda autonómnosť v rozhodovaní o životných udalostiach, akými sú napr. zamestnanie, financie, účasť na voľbách či referende atď.).

OD SCHOPNOSTI ČÍTAŤ K ČÍTANIU S POROZUMENÍM

Podobne ako pri iných spoločenských fenoménoch sa aj v prípade termínu gramotnosť odzrkadlilo postupné prehĺbovanie poznatkov a objavovanie nových súvislostí v jeho extenzii. V najvšeobecnejšom poňatí je ním mienená znalosť čítania a písania (Buzássyová – Jarošová, 2006), odrážajúca historický kontext šírenia gramotnosti (súvisiaci s vynájdením knižnice či zavedením povinnej školskej dochádzky). Najmä v kontexte tohto príspevku rozhodne stojí za zmienku, že i kognitívno-psychologické nároky na gramotnosť podliehajú charakteru i technickým možnostiam doby, a preto sa kedysi od „čítajúceho očakávala len hlasná recitácia dávno známeho textu a prípadné otázky vyžadovali nanajvýš pasívne sumarizovanie, resp. skôr reprodukovanie obsahu“ (Zápotočná, 2004, s. 25).

Od merania očných pohybov pri čítaní alebo bazálnych procesov zrakového vnímania (napr. Rayner et al., 2006) bola ďalšia orientácia výskumov nasmerovaná na proces dekódovania písanej reči². Skúmanie prístupom **zdola nahor** (bottom-up), vychádzajúc z predpokladu, že zvládnutím techniky dekódovania ako základnej dispozície čítania sa zároveň dostaví i porozumenie, viedlo k vzniku značného množstva štúdií (napr. Gough – Tunmer, 1986; Perfetti – Hogaboam, 1975; Samuels, 1976). Fundamentom tohto modelu je presvedčenie, že identifikácia slov je ukotvená v bazálnej, nižšej úrovni procesu čítania (tzv. *bázová gramotnosť*). Identifikovanie je teda závislé „od fonologických, vizuálno-percepčných schopností, ovládania abecedného kódu“ (Zápotočná, 2012, s. 49).

² Termínom dekódovanie sa usilujeme upriamiť pozornosť na identifikovanie výrazov iba na úrovni vizuálno-percepčných či fonologicko-percepčných procesov v duchu sublexikálnej analýzy, teda na úrovni zvládnutia konvenčných pravidiel transkripcie grafického zápisu do akustickej podoby (porov. Zápotočná, 2012, s. 37 – 41).

Na pomyselnom druhom konci škály je teoretický model **zhora nadol** (top-down), podľa ktorého je percepcia čítaného „primárne determinovaná vyššími úrovňami procesu čítania – kontextom, doterajšími vedomosťami a skúsenosťami čítajúceho, jeho očakávaniami, presvedčeniami i hodnotami“ (Zápotočná, 2012, s. 50). Pri čítaní tak pristupujeme k textu už s istými predpokladmi z našich predchádzajúcich skúseností, pričom si vytvárame hypotézy o štruktúre, obsahu i záveroch čítaného (Gavora et al., 2012; Zápotočná, 2012; Dijk – Kintsch, 1983). Počas čítania sa tieto hypotézy kalibrujú s aktuálnou mentálnou reprezentáciou prečítaného (porov. s teóriou radikálnej interpretácie u Davidsona, 2001), preto sa O. Zápotočná (2012, s. 51) v tejto súvislosti vyjadruje o čítaní ako o anticipačnom a prediktívnom procese založenom na selekcii informácií, vďaka ktorej dochádza k overovaniu či generovaniu nových hypotéz. Čítanie sa podľa tohto modelu stáva aktívnou konštrukčnou činnosťou recipienta, ktorý pri percipovaní propozície textu (už nie iba znakovej formy písanej reči, ale v duchu interpretácie) musí zapájať svoj aktuálny mentálny svet vo svojej úplnosti – inými slovami text apercipuje. Práve štúdie zamerané na problematiku vyvodzovania záverov z prečítaného (Cain et al., 2004; Daneman – Green, 1986; Caccamise – Snyder, 2005; Elbro – Buch-Iversen, 2013; Freebody – Anderson, 1983) podnietili diskusiu, ktorej výsledkom je odmietnutie predstavy, že by zvládnutie techniky čítania bolo totožné s uchopením odkazu čítaného textu. Ak je čítanie s porozumením vnímané v kauzálnej spätosti s predpokladom tohto procesu, t. j. s osvojením si zručnosti dekódovať písanú formu (podmienkou čítania s porozumením predsa musí byť dispozícia/zručnosť vôbec čítať), tak potom v opačnom smere to už neplatí. Schopnosť vedieť čítať ešte nezaručuje, že u recipienta dochádza simultánne aj k aperpcii čítaného.

Odklon od nazerania na čítanie ako zručnosti k chápaniu čítania ako aktívneho narábania s textom sformoval predstavu o tzv. **funkčnej gramotnosti** (Gavora, 2002, s. 173), ktorá zachytáva čítanie ako schopnosť vedieť spracovať informácie z textu s ich následným uplatnením. Funkčnou gramotnosťou sa preto mieni aktívne (funkčné) absorbovanie rôznych druhov informácií (správy, cestovné poriadky, finančné výkazy atď.), s ktorými prichádzame do každodenného kontaktu. Z hľadiska súčasného vedeckého poznania sa tak k dvom spomínaným modelom už pristupuje interaktívnejšie. Prístupom zdola nahor sa spracúvajú senzomotorické informácie a prístupom zhora nadol informácie vyšších kognitívnych procesov. Upúšťa sa od ich striktného rozlišovania.

Extenzia pojmu gramotnosti sa ďalej postupne rozširuje o nové aspekty späté s 21. storočím (informačná gramotnosť/e-gramotnosť, finančná gramotnosť atď.³). Nezanedbateľný súčasný vplyv (sociálnych) médií na životy ľudí sa prejavuje aj v transformácii informačných platforiem, s ktorými si gramotnosť musí vedieť pora-

³ O širších kontextoch nazerania na gramotnosť pozri Liptáková, 2015.

dit'. Z monolingválneho zdroja sa stáva zdroj multilingválny, pričom jedinec limitovaný znalosťou materinského jazyka sa okamžite stáva značne znevýhodneným (Neuman et al., 2000, s. 281). Forma propozícií plne využíva semiotický potenciál multimédií a klasické (fyzické) textové zdroje (knihy, noviny, časopisy) nahrádzajú videá, obrázky, infografiky, zvuky, emotikony, meme atď. Žiaden tradičný textový zdroj nedokáže obsiahnuť informačný potenciál internetu v jeho komplexnosti, v ktorej (jedno)textový prameň vystriedala intertextovosť. Ponúkajúc takmer neohraničený prístup k informáciám na jednej strane, intertextovosť stavia gramotnosť pred nové výzvy na strane druhej. Prístup k nekonečnému množstvu textov, kde čítanie jedného textu vedie k ďalšiemu naprieč žánrami, kultúrami a časom, kladie na gramotnosť viaceré nároky, avšak najpodstatnejším z nich sa javí požiadavka selekcie. V čase, keď sa na nás valia informácie zo všetkých strán, musí byť človek schopný ich filtrovať nielen podľa relevancie či aktuálnosti, ale najmä z hľadiska verifikovateľnosti. Informačný boom so sebou priniesol nové techniky manipulácie s ľuďmi v podobe dezinformácií a hoaxov. Závažnosť čitateľskej gramotnosti tak paradoxne v súčasnej dobe klesajúcej úrovne čítania s porozumením⁴ narastá.

ČÍTANIE S POROZUMENÍM V EXTERNEJ ČASTI MATURITNEJ SKÚŠKY ZO SLOVENSKEHO JAZYKA A LITERATÚRY⁵

S posudzovaním úrovne čitateľskej gramotnosti priamo súvisí aj problém jej testovania s uplatnením adekvátnej metodológie. Dôležité je preto nastaviť testové položky tak, aby skutočne pokrývali i sféru apercepcie textu a nielen pasívne čítanie (v duchu identifikovania doslovných významov v texte) či predchádzajúce vedomosti v téme, v ktorej je testový text štylizovaný.

EČ MS majú podobu skupinovo administrovaných štandardizovaných testov. Usilujú sa podať do značnej miery ucelený obraz o aktuálnom výkone porovne širokej skupiny testovaných. Hoci umožňujú porovnávať ich výsledky, pre svoju povahu rozlišovacích testov však nevypovedajú nič o priebežnom progrese či regrese otestovaných.

Najčastejšie uplatňovaným typom otázok sú v EČ MS **otázky s možnosťami** (multiple-choice task). Ich dôležitým činiteľom sú precízne konštruované distraktory, ktoré testovaných môžu zviest' alebo, naopak, naviesť na (ne)správnu odpoveď. Príťažlivá forma ľahkej administrácie tohto typu je však súčasne aj jeho hlavným nedostatkom. Jednotlivé možnosti odpovedí často skôr interagujú s reprezentáciou textu vo

⁴ Na klesajúcu úroveň čítania s porozumením upozorňujú výsledky medzinárodných testovaní PISA (preveruje čitateľskú, matematickú a prírodovednú gramotnosť u 15-ročných detí), PIRLS (testovanie čitateľskej gramotnosti žiakov 4. ročníka ZŠ) a PIAAC (hodnotenie kľúčových kompetencií dospelých, ako sú napr. čitateľská gramotnosť, matematická gramotnosť či adaptívne riešenie problémov), ktoré na Slovensku zastrešuje Národný ústav certifikovaných meraní vzdelávania (ďalej iba NÚCEM) v spolupráci s inými medzinárodnými inštitúciami.

⁵ Ďalej iba EČ MS.

vedomí čitateľa, než by sa s ňou zhodovali (zodpovedali jej či ju podporovali), čo oslabuje inferenčné spracovanie textu (jedna z odpovedí jednoducho musí ponúknuť informácie, vďaka ktorým je správna odpoveď vyvoditeľná) (Cain – Oakhill, 2006, s. 703). Rovnako je otázne, nakoľko tento typ testu preveruje schopnosť vytvorenia mentálnej reprezentácie prečítaného (uchopiť odkaz textu), ak je úryvok textu prístupný na nahliadnutie počas celej doby testovania. Bez stimulácie oprieť sa o vlastnú pamäť pri apercpcii podnetov z textu sa teda celý test stáva len jednou (z množstva potenciálne možných) interpretáciou úryvku (Carlise – Rice, 2016, s. 535).

Zaujímavou alternatívou je tzv. **technika vetnej verifikácie** (the sentence verification technique) fungujúca na podobnom princípe ako klasický typ otázok pravda/nepravda (testovaní označujú, či je istá výpoveď na základe textovej ukážky pravdivá alebo nie), avšak namiesto určovania (ne)pravdy sú testovaní vyzvaní uviesť, či konkrétna veta ponúka informácie z úryvku. Uplatňujú sa tak štyri typy viet (1. veta doslovne prevzatá z ukážky, 2. parafráza nemeniaca myšlienku ukážky, 3. parafráza pozmeňujúca význam ukážky, 4. distraktor uvádzajúci úplne novú informáciu nad rámec tých vyplývajúcich z ukážky) (Carlise – Rice, 2016, s. 536). Výhoda tejto metódy spočíva v skutočnosti, že upriamuje pozornosť na uchopenie informácií z úryvku bez rizika znevýhodnenia jedincov s vyjadrovacím deficitom. Výskumy orientujúce sa na korelácie a kauzality v zlyhaniach pri čítaní s porozumením práve kvôli predchádzaniu podobných skreslení vo výsledkoch zvyčajne pracujú s kontrolovanou slovnou zásobou (napr. Cain et al., 2004; Ehrlich et al., 1999).

Revízia hodnovernosti používanej metodológie pri testovaní čitateľskej gramotnosti bola motiváciou mnohých štúdií (napr. Nation – Snowling, 1997; Bowyer-Crane – Snowling, 2005; Snyder et al., 2005; Cutting – Scarborough, 2006; Fletcher, 2006). V pozadí koncepcie testu tak musí stáť zjednocujúci zámer – cieľ samotného testovania –, od ktorého sa odvíjajú aj uplatnené metódy.

Nadväzujú na uvedené teoretické prístupy k čitateľskej gramotnosti a metodológii jej testovania, je teraz našou ambíciou pristúpiť k samotnej analýze otázok orientovaných na problematiku čítania s porozumením v EČ MS.

Vedenie NÚCEM-u nám ochotne sprístupnilo interné správy štatistického spracovania EČ MS zo slovenského jazyka a literatúry na roky 2017, 2018 a 2019, vyhodnocujúce zozbierané dáta z celoslovenského testovania maturít, o ktoré sa pri analýze budeme opierať. Štatistickému spracovaniu podlieha vždy iba jeden z dvoch variantov papierovej formy testu (rok 2017 – variant 3011; rok 2018 – variant 3215; rok 2019 – variant 191403), avšak medzi variantmi príslušného roku nie sú vecne významné rozdiely priemernej úspešnosti – oba varianty sú tak rovnako obťažné a vzájomne ekvivalentné. Pracujeme so štatistickým potenciálom +/- 20 000 testovaných študentov a študentiek.

Maturitná skúška obsahovo vychádza z cieľových požiadaviek na maturanta (podľa Štátny pedagogický ústav, 2016, s. 4 – 5), ktoré tvoria výstupné výkonové

štandardy – nimi majú disponovať študenti na konci svojho štúdia. V cieľovej kompetencii čítania s porozumením sú štandardy stanovené nasledovne:

Žiak:

- vie samostatne vnímať všetky problémy nastolené akýmkoľvek vecným a umeleckým textom a identifikovať chyby a protirečenia, ktoré sa v texte nachádzajú – ovláda metódu kritického čítania;
- vie posúdiť vierohodnosť, spoľahlivosť a relevantnosť informačných zdrojov;
- vie v akomkoľvek primeranom vecnom a umeleckom texte vyhľadať všetky implicitne a explicitne vyjadrené informácie a samostatne ich správne spojiť do komplexnej informácie; na lepšie porozumenie textu samostatne a aktívne využívať široký repertoár kontextových súvislostí.

EČ MS z vyučovacích jazykov pozostáva z 8 východiskových textov, ku ktorým sa viaže 64 testových úloh (k jednému úryvku je pridelených 8 otázok, pričom 5 je uzavretých a 3 sú otvorené). Úlohy sa od seba líšia kognitívnou náročnosťou myšlienkových operácií potrebných na ich vyriešenie (Péteryová, 2009, s. 23):

- jednoduché myšlienkové operácie: reprodukcia, porozumenie, priradovanie, zoradovanie, triedenie, porovnávanie, jednoduchá aplikácia;
- zložitejšie myšlienkové operácie: analýza, syntéza, dedukcia, vysvetľovanie, hodnotenie, dokazovanie, overovanie;
- tvorivý prístup: tvorba hypotézy, zložitejšia aplikácia, riešenie problémových situácií, objavovanie nových myšlienok a vzťahov.

Z hľadiska funkčných štýlov, zohľadňujúc cieľové požiadavky na maturanta, východiskové texty pokrývajú publicistický (zvyčajne v rozsahu 2 textov), odborný (obvyčajne v rozsahu 1 textu) a umelecký štýl (spravidla v rozsahu 5 textov). Na potreby zamerania tejto štúdie upriamujeme pozornosť na analýzy úloh (spolu so sprístupnenými odpoveďami), ktoré pracovníci a pracovníčky z NÚCEM-u označili za testujúce čítanie s porozumením (Kostolanská – Pigová, 2017; Ficek – Kurajová Stopková, 2018; Ficek et al., 2019) a vychádzali z ukážok vecných textov. Vychádzame z predpokladu, že vecné texty svojou informačnou funkciou lepšie zachytávajú komunikáty, s ktorými bežne prichádzajú používatelia jazyka do kontaktu častejšie (noviny, bulletin, zmluvy, reklamy atď.) ako s umeleckými textami. (Ne)úspešnosť zvládnutia týchto úloh v teste môže odzrkadliť úroveň (ne)prípravenosti študentov na každodenný život dospelého človeka. Zvýšenú pozornosť sme venovali najmä úlohám so slabou rozlišovacou schopnosťou⁶ (hodnota P. Bis. menej ako 0,30⁷), na ktorých demonštrujeme svoje analýzy.

⁶ Slabá rozlišovacia schopnosť (citlivosť) položky súvisí s distribúciou úspešnosti, ktorá vyjadruje vzťah medzi úspešnosťou žiaka v konkrétnej testovej položke a celkovou úspešnosťou žiaka v teste. Rozlišovacou schopnosťou sa tak vyjadruje dispozícia úlohy v teste triediť študentov do piatich výkonnostných skupín (1 – najlepšia, 5 – najhoršia).

⁷ Hodnota Point Biserial vypovedá o korelácii medzi jednotlivými položkami so zvyškom testu. Jej záporná hodnota svedčí o tom, že položka v teste nerozlišuje „dobrých“ a „horších“ žiakov. Hodnoty

Na čitateľskú gramotnosť sa v EČ MS z roku 2017 orientovalo 20 úloh, avšak nášmu funkčnému zúženiu vyhovovali úlohy č. 9, 41, 58, 59 a 61⁸. Z analýzy distraktorov v úlohe č. 9 (obrázok 1), ktorá vychádza z ukážky 2 (príloha 1), vyplýva, že najviac volený distraktor D (P. Bis 0,00), z možných A, B a D, zmiatol i pomerne značnú časť celkovo v teste úspešných študentov (rozlišovacia schopnosť položky bola 26,64 %). Hoci si správnu možnosť C (P. Bis. 0,15) zvolilo 69 % študentov, hodnota P. Bis. ukazuje, že nemalým podielom podporili voľbu distraktora D aj celkovo v teste úspešní riešitelia. Kľúčovým momentom pri zodpovedaní otázok na čítanie s porozumením je vyvodzovanie informácií z textu, na ktorých staviame mentálny obraz ukážky. Práve distraktor D mieril na signály, ako napr. titulok *Chcete kúpiť byt? Poznáme lepší spôsob ako hypotéka* vyznačujúci sa reklamnou dikciou, ktorej téma definuje situačnú späťosť (zámer kúpiť byt) a réma ponúka riešenie (lepší spôsob ako hypotéka, čím pobáda na čítanie ďalej). Ak recipient s týmto žánrovým nastavením pokračuje v čítaní, naráža na podnety typu *najrýchlejšie riešenie môže byť tým najhorším; neplatíte úrok a navyše sa počas sporenia vaše peniaze zhodnotia*, pričom ich formy sú veľmi podobné tým z reklám o bankách a sporení. Posledný odsek odкрýva úseky ako *Nebojte sa osloviť finančného sprostredkovateľa* či *Ak sa pýtate, v ktorých životných situáciách vám vie pomôcť, pohľadajte inšpiráciu na www.mojepeniaze.sk*, kde sa opäť naplno využíva reklamný spôsob vábenia expedienta k žiadanej reakcii recipienta o. i. aj v podobe imperatívu. V neposlednom rade nemožno obísť uvedený zdroj textu v ukážke *PR servis* || www.pravda.sk podporujúci významové uchopenie textu distraktorom D.

<p>09 V ktorej možnosti je uvedený autorský zámer pisateľa článku z ukážky 2?</p> <p>(A) Osloviť nerozhodných mladých ľudí pri výbere hypotéky pred finančným plánom.</p> <p>(B) Priblížiť občanom bez vlastného bytu najväčšie výhody hypotekárneho úveru.</p> <p>(C) Presvedčiť ľudí o správnosti spolupráce s expertom na peniaze pri kúpe bytu.</p> <p>(D) Urobiť reklamu na financovanie vlastného bývania výlučne za osobné úspory.</p>
--

Obrázok 1: Úloha č. 9 (NÚCEM, 2017)

Ukážka 6 (príloha 2), na ktorú nadväzuje úloha č. 41 (obrázok 2), kombinuje publicistický text podporený infografikou. Rozbor voľby distraktorov preukázal, že najčastejšie zvoleným bol distraktor D (P. Bis. 0,03), pričom správnu možnosť

od 0,00 do 0,30 naznačujú slabú rozlišovaciu schopnosť položky a hodnoty nad 0,30 dokazujú dobrú rozlišovaciu schopnosť položky v teste.

⁸ Úlohy 46 a 48 sú otvorené otázky, ktorých odpovede z pochopiteľných dôvodov nemohli byť zahrnuté v štatistickej správe.

B (P. Bis. 0,09) si vybralo 41 % testovaných. Kladná hodnota P. Bis. pri možnosti D signalizuje, že zmyšľala aj inak úspešných riešiteľov. Interpretácia rozlišovacej citlivosti tejto položky v teste preukázala úspešnosť iba 19,7 % v rozdeľovaní testovaných študentov podľa výkonnostných skupín, pričom priemerná riešiteľská úspešnosť položky v najúspešnejšej výkonnostnej skupine bola okolo 50 %. Znenie možnosti D orientuje pozornosť recipientov najmä na informáciu z posledného odseku *Firma sa dostala do problémov vlani po tom, čo priznala, že jej predbežný zisk za 1. polrok finančného roka 2014/2015 bol v dôsledku účtovnej chyby, ktorej výdatne pomáha aj údaj z infografiky na rok 2014 Zisk bol cez účtovníctvo umelo navýšený o 316 miliónov eur; prepustených bolo osem vrcholových manažérov* (pochybenie manažérov a pripísanie im viny za finančný regres firmy). Napomáhali tak skreslenému utvoreniu mentálnej reprezentácie obsahu ukážky stieraním rozdielu medzi príčinou finančných problémov firmy v podobe poklesu zisku o 70 % a účtovnou chybou, ktorá spôsobila nadhodnotenie ziskov. Pravou príčinou finančnej straty je totiž nezanedbateľný pokles príjmu o 70 % (2013: *Ťažšie podmienky na trhu a konkurenčný boj strhli zisk Tesca o 70 %*), ktorý spôsobil neplánovaný výpadok financií v rozpočte. Účtovná chyba umelého navýšenia predbežného zisku je stále iba projekciou do budúcnosti – podstatnú úlohu v percepcii textu preto zohrávajú výrazy **nadhodnotený predbežný zisk** z úseku *predbežný zisk za 1. polrok finančného roka 2014/2015 bol v dôsledku účtovnej chyby nadhodnotený*.

- 41** V ktorej možnosti je podľa ukážky 6 uvedený jeden z dôvodov finančných problémov firmy Tesco?
- (A) Jej zlá účtovná stratégia v ostatnom finančnom roku.
 - (B) Silný nástup diskontných predajní v poslednom období.
 - (C) Zníženie hodnoty obchodov a realít konkurencie o miliardy eur.
 - (D) Podcenenie účtovnej chyby v navýšení očakávaného zisku.

Obrázok 2: Úloha č. 41 (NÚCEM, 2017)

Problematike čitateľskej gramotnosti sa v EČ MS z roku 2018 venovalo 16 úloh a vecnému obmedzeniu zodpovedali úlohy č. 1, 2, 34, 41 a 42. Zhodnotenie hodnôt P. Bis. identifikovalo úlohu č. 1 (obrázok 3) viažucu sa k ukážke 1 (príloha 3) ako slabo triediacu študentov na výkonnostné skupiny (citlivosť s úrovňou 19,75 %). Distraktor D (P. Bis. 0,02) si vybralo 28 % testovaných, čo je viac ako tých, ktorí si vybrali správnu možnosť C (P. Bis. 0,14) – iba 18 % študentov. Odborný štýl textu dokázal zmiasť recipientov svojou kohéziou natoľko, že nedôverovali ani svojim

predchádzajúcim vedomostiam z teórie literatúry (význam termínu klasická literatúra). Informačná nasýtenosť úseku *Spočiatku sa vzťahoval na obnovenie štúdia klasickej vzdelanosti, popularizovanej talianskym básnikom a latinským filológom Petrarcom, ktorý odmietal stredovek ako „obdobie temna“*, ponúka jednak relevantnú informáciu z jej začiatku (obnovenie štúdia klasickej vzdelanosti) a redundantný poznatok o Petrarcovej estetickej preferencii z jej konca (odmietal obdobie temna – stredovek), ktorého mentálne uchopenie môže zmiasť. Práve výraz *popularizovať* s pozitívnymi asociáciami mohol na úrovni mikroprocesov (lokálneho porozumenia)⁹ zloženého súvetia zatieniť ustálené metaforické pomenovanie stredoveku („obdobie temna“) a stimulovať mylný záver o Petrarcovom kladnom vzťahu k stredoveku – v zmysle odmietnutia pripísať stredovekému umeniu negatívny rozmer (ako toho temného). Ak recipient vychádza z tejto súvislostnej orientácie¹⁰, tak potom v nasledujúcej vete *Neskôr Erasmus Rotterdamský s nadšením privítal prvé preklady klasických textov* dochádza pod jej vplyvom k prehodnoteniu signifikácie výrazu *klasických textov*, ktorého signifikantom sa stávajú stredoveké texty.

01 Za klasické texty sú v prvom odseku ukážky 1 považované

- (A) Petrarcove básne.
- (B) Vasariho diela.
- (C) staroveké texty.
- (D) stredoveké texty.

Obrázok 3: Úloha č. 1 (NÚCEM, 2018)

Štatistické spracovanie jednotlivých možností v úlohe č. 2 (obrázok 4) sa rovnako viaže k ukáze 1 (príloha 3). Distraktor C (P. Bis 0,01) považovalo za správnu odpoveď až 54 % študentov, pričom skutočnú správnu možnosť B (P. Bis. 0,06) si vybralo 31 %. Z hodnôt P. Bis. možno opäť vyčítať, že testová položka zlyhala v citlivosti stratifikácie testovaných podľa výkonnostných skupín (úroveň úspešnosti 14,78 %). Ak sme pri predošlej úlohe spomínali nedôveru vo vlastné predchádzajúce vedomosti, s ktorými ako čitatelia pristupujeme k textu, tak v tomto prípade nastal pravý opak. Študenti sa nechali ovládnuť naučenou literárnou definíciou natoľko, že nebrali do úvahy prežívanie významu autorky textu, na ktoré sa autori testu pýtali v zadaní úlohy.

⁹ Porov. s Kintsch – van Dijk, 1978.

¹⁰ Podľa psychológov H. J. Einhorn a Robina M. Hogartha (1978, s. 398) sa ľudia pri kreovaní svojich úsudkov opierajú najmä o informácie, ktoré potvrdzujú ich hypotézy, než by ich podrobovali konfrontácii s podnetmi, ktoré ich predpoklady nepodporujú (confirmation bias).

- 02** Pojem *naturalizmus* použila autorka v druhom odseku ukážky 1 na označenie
- (A) filozofického a literárneho smeru, ktorý sa vyčlenil z realizmu.
 - (B) verného zobrazenia reálneho, všedného v umení.
 - (C) literárneho smeru hlásajúceho návrat k prirodzenému životu.
 - (D) pestovania umenia ako záľuby bez odborných poznatkov.

Obrázok 4: Úloha č. 2 (NÚCEM, 2018)

V roku 2019 testovala EČ MS čítanie s porozumením v 11 úlohách, no s kritériom vecného textu korešpondovali úlohy č. 33, 34, 37, 60¹¹. Keďže žiadna z nich nevyhovovala (alebo iba veľmi okrajovo) našej druhej podmienke (nepostačujúca rozlišovacia citlivosť položky), na ilustráciu analýzy testu z roku 2019 (aj s ohľadom na orientáciu tejto štúdie) sme sa rozhodli uplatniť úlohu č. 9, ktorá odkazuje na dialógy bohatej ukážky 2 (príloha 4), hoci spadá pod umelecký text.

Distraktor B (P. Bis. 0,21) si v úlohe č. 9 (obrázok 5) zvolilo až 37 % študentov, zatiaľ čo správnej možnosti C (P. Bis. 0,20) dalo prednosť len 20 % (najmenej z ponúknutých alternatív) testovaných. V pozadí cielenia distraktora B tkvie prežívanie významu slova *harmónia*, ktorá má svoj pendant vo význame slova súladu (teda v opozite k nesúladu), avšak podstatným atribútom harmónie je „vzťah vyplývajúci zo vzájomného rešpektovania; stav bez sporov“ (Jarošová – Buzássyová, 2011). Potom tvrdenie, že *harmónia zaniká vtedy, keď sa ľudia prispôbujú jeden druhému* stráca svoje opodstatnenie, pretože i v harmónii sa ľudia prispôbujú jeden druhému. Lord Wotton však pri zániku harmónie rozprával o tom, že *sa musíme prispôbovať druhým*, čím sa aspekt nenútenosti harmónie vytráca vplyvom modálneho verba musieť. Recipienta k distraktoru B pobáda i zdôrazňovanie individualizmu lordom Wottonom v nasledujúcich častiach prvého odseku *vlastný život – to je dôležité* alebo *individualizmus má naozaj vyšší cieľ*. V takto naštylizovanej štruktúre úryvku z hľadiska makroprocesov¹² (procesov súvisiacich s globálnym porozumením) textu si vybavenie špecifického významového aspektu harmónie vyžaduje náročné uplatnenie myšlienkových operácií analýzy, hodnotenia a aplikácie, čo sa v konečnom dôsledku odrazilo aj v úrovni úspešnosti triediť testovaných podľa výkonnostných tried (11,9 %).

Za pozornosť však stojí, ako sa mali testujúci dopracovať k správnej možnosti C – *neprispôbovanie sa všeobecným pravidlám je výsadou bohatých ľudí*. Kľúčovým sa javí byť opäť selekcia relevantných informácií od redundantných. Hoci sa

¹¹ Úloha č. 38 bola otvorená otázka.

¹² Porov. s Kintsch a van Dijk, 1978.

propozícia prvého súvetia v prvom odseku črtá ako dôležitá (minimálne svojou pozíciou udáva spôsob, akým recipient ďalej pristupuje k apercpcii obsahu ukážky), z hľadiska makroprocesov to tak nie je. Pre utváranie súvislostnej orientácie čitateľov sú dôležitejšie podnety *moderná morálka žiada prijať štandard našej doby a keď kultúrny človek prijme štandard svojej doby, je to najhrubšia nemorálnosť*, ktoré formujú percipovanú propozíciu ukážky makroprocesmi. Orientujú pozornosť na prežívanie významu slovného spojenia *štandard svojej doby*, ktorý možno usúvzť ažniť s prežívaním významu slov z možnosti C *všeobecné pravidlá*. Ďalej je dôležité nazerať na význam súvetia *najväčšou tragédiou chudobných je, že si nemôžu dovoliť nič, iba sebazaprenie cez mikroprocesy*, ktoré samy osebe síce ponúkajú iba informáciu o tom, že chudobní sú odkázaní na odriekanie, avšak v spojitosti s nasledujúcou vetou *krásne hriechy, ako krásne veci, Basil, sú výsadou bohatých* (zvýraznil R. S.) sa réma obohacuje o rozmer porovnávania so životom bohatých, a teda vnímajúc význam makroprocesmi, sa už výsada bohatých explicitne vyjavuje. Súvetie *civilizovaný človek nikdy neolútuje svoje radosti a necivilizovaný nevie, čo je radosť* z predposledného odseku textu napokon uzatvára percipovanú propozíciu ukážky na úrovni makroprocesov recipienta. Smerodajným sa tak javí, aby si do vzájomného vzťahu uviedol spôsob prežívania významu slovného spojenia „civilizovaný človek“ s informáciou o „kultúrnom človeku, ktorý neprijíma štandard doby“ z prvého odseku. Otázne však ostáva, nakoľko sú čitatelia schopní spojiť si význam slov *štandard doby* v opozícii s významom slova *hriechy* (ako priestupku voči pravidlám), ak sú späť s atribútom *krásne* a podporené prístavkom *ako krásne veci*, čím sa do istej miery stiera morálny aspekt takéhoto poklesku voči všeobecným pravidlám, keďže z ukážky vyplýva, že práve tieto *krásne hriechy* sú výsadou bohatých.

- 09** Z ukážky 2 vyplýva, že podľa lorda Wottona v danej dobe
- (A) kultúrny človek má žiť podľa spoločnosťou akceptovaných pravidiel morálky.
 - (B) harmónia zaniká vtedy, keď sa ľudia prispôbujú jeden druhému.
 - (C) neprispôsobovanie sa všeobecným pravidlám je výsadou bohatých ľudí.
 - (D) radostné prežívanie osobného života je dostupné pre každého.

Obrázok 5: Úloha č. 9 (NÚCEM, 2019)

Predloženými sondami sme sa pokúsili poukázať na ich vďačný prínos v reflexiách o metodológii, ktorá je uplatňovaná v teste. Najmä v spojení so štatistickým vyhodnotením distraktorov tvorí účinnú spätnú väzbu nielen „trasovaniu“ myšlienkovkej činnosti otestovaných a ich pravdepodobnému spôsobu kognitívneho spraco-

vania mentálnych reprezentácií ukážok, ale aj samotným tvorcom testovania. Bližšia analýza výsledkov umožňuje opätovne sa zamyslieť nad jednotlivými položkami testu a prípadne ich vo svetle nových poznatkov prehodnotiť. V pozadí každej analýzy musí byť istá miera skepsy, či konkrétnymi položkami skutočne pokrývame všetky typy myšlienkových operácií a či v konečnom dôsledku naozaj meriame čitateľskú gramotnosť. Treba mať vždy na pamäti, že prežívanie významov slov, viet či celých textov je vždy subjektívne a ich spracovanie podlieha kognitívnym skresleniam nielen testovaných, ale aj samotných autorov testu, ktorých očakávania (napr. vplyvom hlbšieho preniknutia do nuáns ukážok) sa nemusia vždy stretnúť s očakávaniami testovaných (napr. v prípade prežívania významu slova harmónia).

Vyššie ponúknuté rekonštrukcie možných krokov, ktoré testovaní maturanti pravdepodobne pri práci s textom vykonali, nemajú ambíciu absolutizovať. Sú skôr možnými interpretáciami, ktoré sú založené na poznatkoch z analyzovania testových úloh a štatistického spracovania distraktorov. Zo spôsobu vnímania čitateľskej gramotnosti autormi testov vyplývajú aj isté nedostatky zaužívaných metód jej preverovania, ktorých problematikou sa budeme bližšie zaoberať v nasledujúcej časti.

ČITATEĽSKÁ GRAMOTNOSŤ A INTERPRETAČNÁ KOMPETENCIA

S paradigmatickou zmenou nazerania na gramotnosť (rozlišovanie modelov zdola nahor a zhora nadol k ich interaktívnemu uchopeniu) sa postupne mení aj jej definícia. Kým PISA 2000 (Heldová et al., 2013, s. 9) vymedzuje čitateľskú gramotnosť ako „porozumenie a používanie písaných textov, uvažovanie o nich za účelom dosahovania osobných cieľov, rozvíjania vlastných vedomostí a schopností a podieľania sa na živote spoločnosti“, PISA 2009 rozširuje pojem čitateľskej gramotnosti o rozmer zaangažovanosti čitateľa do čítania a vníma ju ako „súhrn vedomostí, zručností a stratégií, ktoré (si) jedinec buduje po celý život“ (ibid., s. 9).

Aj napriek najlepšej vôli zostavovateľov testovania ostáva posun v definícii čitateľskej gramotnosti čiastočne iba na papieri. Ak niekoho opíšeme označením inteligentný, pravdepodobne tým mienime vlastnosti ako rozhladený či racionálne konajúci (v duchu schopný adekvátne a nestranne konať na základe rozumu, uskutočňujúci dobre premyslené kroky a závery na základe dôkazov atď.). Problémom však je, že schopnosti, ktoré inteligentným ľuďom pripisujeme, inteligentné testy ani nemerajú (napr. pri dopĺňaní viet, aritmetických úlohách, skladaní obrazcov, otáčaní kociek atď.). Podobne je to aj s čitateľskou gramotnosťou. Najbežnejším znením otázky je – čo (ne)vyplýva z ukážky –, čím sa vlastne stále overuje iba zvládnutie techniky čítania s porozumením.

Pohybujeme sa na úrovni lexikálno-sémantickej analýzy a syntézy textu s výsledným identifikovaním významov výpovedí a aplikovaním vzťahov ich synony-

mie (príp. antonymie). Prototypom vykresľovaného nedostatku je úloha č. 2 (obrázok 4), v ktorej má jedinec vybrať správnu odpoveď z ponúknutých možností na základe pripísania autorkinho spôsobu prežívania významu¹³ naturalizmus. Preverovanie empatického potenciálu čitateľa (v duchu Gadamerovho hermeneutického rozhovoru, ktorý si vyžaduje spoločný jazyk ako fundament zhody rozumenia a porozumenia¹⁴) je rozhodne na mieste. Otázne je však, nakoľko tento typ testovej položky dokáže vypovedať niečo o vyšších kognitívnych operáciách (ako napr. medzitekstová syntéza, kritické riešenie problému či indukcia a dedukcia), najmä v súvislosti s ich proporčnou dotáciou v teste. Podobným prípadom je aj úloha č. 9 (obrázok 5). Hoci svojou formou upriamuje pozornosť na operácie analýzy, hodnotenia a aplikácie, vo výsledku zavážilo, či sa jedinec nechal zlákať vlastným prežívaním významu slova harmónia, ktorý je antonymný k výrazu disharmónia (čiže nesúlad – výraz uplatnený na začiatku ukážky 2) alebo uplatnil revíziu mikroprocesov prvej vety z ukážky *K nesúladu dochádza, keď sa musíme prispôbovať druhým* (zvýraznil R. S.), identifikoval uplatnené modálne sloveso, vyhodnotil sémantický nepomer medzi harmóniou a núteným prispôbovaním a napokon ho aplikoval pri prežívaní významu propozície uvedenej v možnosti B (z úlohy č. 9) v podobe jej odmietnutia.

Od kognitívnych schopností maturantov sa teda očakáva rigorózne spracovanie mentálnej reprezentácie textu a dostupných možností odpovede. V súčasnosti pripisujeme čitateľskej gramotnosti dôležitú úlohu v rozvíjaní vedomostí a schopností (ako napr. kritické čítanie) o to viac, že si od nej sľubujeme akýsi všeliek alebo recept – ako nepodľahnúť dezinformáciám, hoaxom či iným manipulatívnym technikám. No rovnako ako to je pri intelligenčných testoch, aj v tomto prípade jej pripisujeme vlastnosti, nazdávajúc sa, že sa akoby mimovoľne dostavia, hoci ich testovaním dostatočne nepreverujeme. Preceňujeme racionálnosť človeka pri kognitívnom spracovávaní mentálneho imitátu významov sveta a podceňujeme jeho egocentrickú projekciu, pričom neberieme na vedomie nedokonalosť ľudskej kognície a dosah jej skreslenia. Formalistické nazeranie na čitateľskú gramotnosť utvára rámec racionálneho spôsobu uvažovania na jednej strane a iracionálneho spôsobu na strane druhej. Vo všeobecnosti sa tak za správne hodnotí racionálne konanie. J. Evans (2007) však upozorňuje, že ľudské uvažovanie sa vyznačuje skôr pragmatikou ako logikou¹⁵. Testovanie čitateľskej gramotnosti založené na normách logického myslenia môže obísť (opomenúť) jej skutočné mechanizmy a procesy¹⁶. Ak ešte na úrovni maturitnej skúšky stále venujeme po-

¹³ Výraz prežívanie významu uplatňujeme v duchu teórie o behaviorálnom a akčnom význame J. Dolníka (2018).

¹⁴ Gadamer, 1998, s. 599 – 601.

¹⁵ Výskumný tím okolo H. Butlerovej preukázal, že kritické myslenie je lepším predikátorom zažitia negatívnych životných situácií než inteligencia človeka (Butler et al., 2017).

¹⁶ Z experimentu A. Tverskeho a D. Kahnemanna (1983) o klame v pravdepodobnostnom usudzovaní vyplýva, že ani znalosť štatistickej teórie nezaručuje ochranu pred iracionálnym konaním.

mernú časť úloh preverovaniu techniky čítania (čo je z pozície rozlišovacieho testu, akým je EČ MS, legitímne), obráame sa tým o možnosť zmerania iných, pre čítanie s porozumením v súčasnosti dôležitejších schopností, ktoré sú definované v cieľových požiadavkách na maturanta (napr. metatextová analýza a syntéza).

Čitateľská gramotnosť na pozadí interpretačnej kompetencie sa nemôže uspokojiť iba s identifikáciou významov v (expedientovom) komunikáte, pretože jej charakter nerozštiepiteľnej trojjednoty (tvorený kognitívnym, sebaprojekčným a pragmatickým aspektom) formuje presupozíciu nazerania na významy v duchu ich apercepcie. S odkazom na poznatky hermeneutiky uchopujeme interpretačnú kompetenciu z jej dialogického potenciálu dosahovať porozumenie (neutralizovať informačný deficit), keďže hovoriť značí hovoriť k niekomu (v prípade vnútorného dialógu k sebe samému). Podriaďujú sa tomu aj jej tri aspekty, resp. úrovne porozumenia. Kognitívny aspekt sa vyznačuje orientačným porozumením, ktoré napomáha vlastnej orientácii v (jazykovom) svete. Vďaka spätosti utváraného jazykového sveta s tým mimojazykovým (t. j. s mentálnou reprezentáciou sveta) vzniká predpoklad existencie spoločného jazykového priestoru, v ktorom dochádza ku konfrontácii prežívaných významov. K slovu sa tak dostáva konvencia v chápaní S. Shiffra (1972) v zhode s intencionálnou sémantikou¹⁷, ktorá tvorí spoločný prienik cez jednotlivé mentálne reprezentácie (jazykových) svetov jedincov. V opačnom prípade by sa od seba líšili natoľko, že by znemožnili akúkoľvek vzájomnú komunikáciu. Spoznávanie sveta je však zároveň spojené aj s vlastným sebaopoznávaním, keďže novonadobudnutá orientačná istota sa premieta do sebaopoznávačej orientačnej istoty. Egocentrické pripisovanie významov svetu sa odráža v spôsobe prežívania vlastných integrovaných významov, tvoriac tak hodnotovú prizmu nazerania na impulzy zvonka, čím sa aktualizuje sebaprojekčný aspekt interpretácie. Najexplicitnejšie sa zjavuje moment porozumenia v pragmatickom aspekte, keď si vzájomný dialóg komunikantov vyžaduje konfrontáciu jednotlivých hodnotových prízem, ale aj praktických aktivít spätých s primárnou intenciou (biologického, spoločenského) prežitia. Súvisí so stavom odhaľovania prežívaných významov inými. Čitateľská gramotnosť vychádzajúca z interpretačnej kompetencie je teda založená na akomsi indukčívno-deduktívnom mechanizme, ktorý sa opiera o nadobudnuté poznatky o konvenčných významoch a ich sebaprojekčnom prežívaní. Operuje pritom v iracionálnom a racionálnom recepčnom režime¹⁸, v závislosti od toho, či pri interpretácii propozície komunikátu dochádza k problémom

Ludia často zlyhávajú pri uplatňovaní abstraktných logických princípov, hoci ich vedia použiť v špecificky známych kontextoch.

¹⁷ (1) V spoločnosti *S* existuje precedens vykonávať *x*, ak (a iba ak) agens vykonáva *y*. (2) Na základe *I* (alebo aspoň čiastočne na tomto základe) takmer každý člen *S* očakáva, že takmer každý člen *S* bude vykonávať *x*, ak (a iba ak) bude vykonávať *y*. (3) Na základe *2* takmer každý člen *S* vykonáva *x*, ak (a iba ak) vykonáva *y*.

¹⁸ Ako vo svojom výklade o dvoch modalitách významu slova objasňuje J. Dolník (2018).

alebo nie (ide o porovnateľný proces ako pri identifikácii grafém v modeli zdola nahor s tým rozdielom, že sa už pohybujeme na úrovni prežívaných významov, ako napr. „pes“, „plná špajza“ či „Z dôvodu preventívnych opatrení je obchod zatvorený“). Pri iracionálnom recepčnom režime možno hovoriť o **rekognícii**¹⁹ fiktívnych ekvivalentov referenčných entít a pri racionálnom recepčnom stave o **povedomí**²⁰ imaginárnych ekvivalentov prežívaných v istom intencnom stave.

V úlohe č. 41 (obrázok 2) možno demonštrovať toto uchopenie čitateľskej gramotnosti. Distraktor D čerpal z kognitívneho skreslenia prežívania behaviorálneho významu **nadhodnotený predbežný zisk** z posledného súvetia ukážky a jeho asociačnej previazanosti s ostatnými významami v duchu *in absentia* (***nadhodnotený**, podhodnotený, nadsadený, precenený²¹...). Hovoríme tak o rekognícii fiktívneho ekvivalentu k tomu, čo v súvislostnej orientačnej kompetencii percipientov je konvenčne prežívané v duchu „oceneny vyššie, ako je skutočná hodnota“ (Jarošová, 2015). Ak vychádzame z rekognície (iracionálneho recepčného režimu prežívania významov v istom intencnom stave) významu slova *nadhodnotený* (žiaden problém pri percipovaní významu predsa nenastal), ktorého antonymom je „podhodnotený“ (***podhodnotený**, nadhodnotený, nadsadený, podcenený...), a usúvzťažníme ho s významom výrazu *podcenenie* z formulácie distraktora D, pričom ich uvedieme do súvisu s prežívaním významu propozície súvetia zo začiatku posledného odseku *Firma sa dostala do problémov (...), že jej predbežný zisk (...)* bol *nadhodnotený (...)* a znenia zadania otázky č. 41 *je (...)* jeden z *dôvodov finančných problémov firmy Tesco*, výber distraktora D nemusí byť napokon až takým prekvapením.

Limity tradičného výkladu čitateľskej gramotnosti si uvedomuje aj akademická obec, pričom zviditeľňuje jej previazanosť s kultúrou (Zápotočná, 2004; Ravid – Tolchinsky, 2002). Rozhodujúcim odlišujúcim faktorom interpretačnej kompetencie od čitateľskej/kultúrnej gramotnosti je ale moment „v tom duchu, v tom zmysle“. Cez prizmu interpretačnej kompetencie je prítomné poznanie, že človek nie je schopný obsiahnuť propozíciu iného človeka v jej plnej šírke tak, ako ju expedient prežíva. Interpretovaním sa však môžeme pokúsiť aspoň o jej uchopenie „v tom duchu, v tom

¹⁹ Výrazom rekognícia sa usilujeme podporiť predstavu o už predchádzajúcom poznaní významu (jeho situačného, resp. konvenčného vzorca).

²⁰ Výrazom povedomie sa snažíme podnietiť predstavu o vedomom, aktívnom hľadaní ekvivalentu prežívaného významu.

²¹ Porov. so sémantickou podobnosťou slov na <https://www.juls.savba.sk/semä/>, s nástrojom vektorového spracovania prirodzeného jazyka R. Garábika (2020), ktorý je založený na sémantickej príbuznosti slov, pričom čerpá z korpusových dát Aranea a Slovenského národného korpusu. Zobrazené dáta v tejto štúdii sú výsledkom rozhrania *sk ll* (dolná hranica nastavená na 10 výskytov v korpuse) a modelu *slovo*, od ktorého si sľubujeme neskreslené výsledky (napr. chybno lematizáciou), pričom hviezdičkou a polotučným písmom znázorňujeme zadaný výraz do vyhľadávača nástroja, ktorý, zjednodušujúco povedané, tvorí akýsi objektivizujúci náhľad do možného paradigmatického zoskupenia výrazov v mysliach používateľov slovenského jazyka.

zmysle“ – odrazovo, nepresne, s istými posunmi spôsobenými kognitívnym skreslením (cognitive bias). Forma výrazov, ktorými sa usilujeme o sprostredkovanie nášho mentálneho imitátu výseku sveta, vždy bola a vždy bude nedokonalá, hoci „řečový výraz není jednoduše nepřesný a zralý k nápravě, nýbrž vždy a nutně – právě když je tím, čím může být – zaostává za tím, co evokuje a sděluje“ (Gadamer, 2011, s. 152). Z globálneho pohľadu na sociálnu realitu je čítanie s porozumením hyponymom k interpretačnej kompetencii, keďže od čítania (textových) komunikátov (mikroštruktúra) sa dostávame k čítaniu sociálnej reality (makroštruktúra). Práve preto má jej zvládnutie nezanedbateľný vplyv nielen na život jednotlivcov, ale v konečnom dôsledku i na celú spoločnosť. Pri prežívaní významov je kľúčová súvislostná orientačná kompetencia komunikantov (ich skúsenosti, znalosti, motivačný svet a pod.), ktorá je však jedinečná (špecifická) pre každého z nás. Jej dostatočné preverenie (k čomu sa zámer EČ MS napokon hlási – porov. s cieľovými požiadavkami na maturanta) sa domáha už ale špecifickejšieho typu úloh i textových ukážok. Máme na mysli také úlohy, ktorých riešenie si vyžaduje spracovanie informácií (prežitie významov) z textu, aby nemohli skresliť rozsah informácií vyvedených z ukážky, okrem elementárnych vedomostí o fungovaní (jazykového) sveta.

Už sme sa zmienili o medzitextovej analýze, od ktorej si sľubujeme najvhodnejší spôsob navodenia prirodzených podmienok reálneho sveta. Maturitné testy sa vyznačujú pomerne bohatým zastúpením vecných textov (štandardne v rozsahu 3 ukážok), najmä ak uvážime šírku záberu, ktorú je nutné v teste zahrnúť (literárna zložka, jazyková zložka a čítanie s porozumením). Na rozlohe troch textov by sa dalo uvažovať o vytvorení jedného metatextu z dvoch pôvodných prototextov, v ktorom by sa mohol naplno prejavíť potenciál manipulatívnych techník narábania s informáciami. Jeden z prototextov v teste by tak mohol zahrnúť i ukážku z administratívneho štýlu (faktúry, zmluvy, žiadosti, smernice, oznámenia atď.), s ktorým sa dospelý človek stretáva v reálnom živote pravidelne, no v písomnej forme internej časti (z pochopiteľných dôvodov) i v EČ MS absentuje. Práve zavádzajúce spôsoby čerpania informácií z prototextov v metatexte (napr. spôsob dekontextualizácie a rekontextualizácie výrokov, skresľujúca interpretácia číselných údajov v správach či iné typy eristickej argumentácie) naplno odrážajú manipulatívne typy komunikátov, s ktorými sa ľudia v bežnom živote musia vedieť vyrovnáť. Samotná metóda testovania čitateľskej gramotnosti by mohla kombinovať typ otázok s možnosťami a technikou vetnej verifikácie, ktorá ponúka priezračnejšie možnosti spätného „trasovania“ a vyhodnocovania uplatnených myšlienkových procesov. Pri riešení úloh by bolo možné preveriť schopnosť vyšších myšlienkových operácií, ktoré sa napokon v kontexte boja proti dezinformáciám javia byť zásadnými. Zároveň vďaka celoplošnému testovaniu maturantov na Slovensku by mohli obohatiť štatisticky relevantný materiál na výskum vyšších kognitívnych schopností.

ZÁVER

V príspevku sme sa usilovali o priblíženie špecifickej problematiky metodológie testovania čítania s porozumením, (čitateľskej) gramotnosti a jej presahu do reálneho života ľudí. Na pozadí postupného prehodnocovania prístupov k čitateľskej gramotnosti v minulosti, ktoré sa prejavili v zmene orientácie jednotlivých spôsobov testovania, ilustrujeme potrebu prehodnotiť proporčné zastúpenie rovnakého typu otázok, zahrnúť nové teoretické poznatky z nazerania na prežívanie významu a rozšíriť paletu úloh o kognitívne náročnejšie položky pri koncipovaní testu. Pri analýze externej časti maturitnej skúšky za rok 2017, 2018 a 2019 rovnako ako pri rekonštrukcii možných krokov, aké pravdepodobne maturanti uplatňovali pri riešení úloh, sme sa opierali o štatistické spracovanie výsledkov jednotlivých testovaní, ktoré vo svojich správach vyhotovili pracovníci a pracovníčky NÚCEM-u.

Výsledky z externých častí maturitných skúšok zo slovenského jazyka a literatúry každoročne vykazujú klesajúcu tendenciu priemernej úspešnosti riešenia v sekcii čítania s porozumením (rok 2017 – 59,5 %; rok 2018 – 51,4 %; rok 2019 – 45,8 %). S ohľadom na čitateľskú náročnosť kritickej (a)percepcie v súčasnej informačnej záplave komunikátov a rôznych podnetov sa však obávame, že by úroveň maturantov v čitateľskej gramotnosti, a teda aj ich pripravenosť na požiadavky či nástrahy reálneho života, mohla byť v skutočnosti ešte nižšia. Naše znepokojenie narastá pri uvedomení si, že EČ MS testuje mladých plnoletých ľudí – nových svojprávnych členov spoločnosti, ktorých úspech efektívneho fungovania na pracovisku (v správe, politike, medicíne, školstve), v komunite a v neposlednom rade i v súkromnom živote závisí od úrovne ich interpretačnej kompetencie.

Literatúra

- BOWYER-CRANE, Claudine – SNOWLING Margaret J.: Assessing children's inference generation. What do tests of reading comprehension measure? In: *British Journal of Educational Psychology*, 2005, roč. 75, č. 2, s. 189 – 201.
- BUTLER, Heather A. – PENTONEY, Christopher – BONG, Mabelle P.: Predicting real-world outcomes. Critical thinking ability is a better predictor of life decisions than intelligence. In: *Thinking Skills and Creativity*, 2017, roč. 25, s. 38 – 46.
- CACCAMISE, Donna – SNYDER, Lynn: Theory and Pedagogical Practices of Text Comprehension. In: *Topics in Language Disorder*, 2005, roč. 25, č. 1, s. 5 – 20.
- CAIN, Kate – OAKHILL, Jane: Assessment matters. Issues in the measurement of reading comprehension. In: *British Journal of Educational Psychology*, 2006, roč. 76, č. 4, s. 697 – 708.
- CAIN, Kate – OAKHILL, Jane – LEMMON, Kate: Individual Differences in the Inference of Word Meanings From Context. The Influence of Reading Comprehension, Vocabulary Knowledge, and Memory Capacity. In: *Journal of Educational Psychology*, 2004 roč. 96, č. 4, s. 671 – 681.
- CARLISE, Joanne F. – RICE, Melinda S.: Assessment of Reading Comprehension. In: *Handbook of Language and Literacy. Development and Disorders*. Eds. A. C. Stone – E. R. Silliman – B. J. Eheen – G. P. Wallach. New York: Guilford Publications 2016, s. 521 – 540.

- Cieľové požiadavky na vedomosti a zručnosti maturantov zo slovenského jazyka a literatúry. Bratislava: ŠPÚ 2016. Dostupné na: https://www.statpedu.sk/files/sk/svp/maturitne-skusky/platne-od-sk-r-2018/2019/cp_sjl_2016.pdf [cit. 30. 6. 2020].
- CUTTING, Laurie E. – SCARBOROUGH, Hollis S.: Prediction of Reading Comprehension. Relative Contributions of Word Recognition, Language Proficiency, and Other Cognitive Skills Can Depend on How Comprehension Is Measured. In: *Scientific Studies of Reading*, 2006, roč. 10, č. 3, s. 277 – 299.
- DANEMAN, Meredyth – GREEN, Ian: Individual differences in comprehending and producing words in context. In: *Journal of Memory and Language*, 1986, roč. 25, č. 1, s. 1 – 18.
- DAVIDSON, Donald: *Inquiries into truth and interpretation*. 2. vyd. Oxford: Clarendon Press 2001. 296 s.
- DIJK, van, Teun A. – KINTSCH, Walter: *Strategies of Discourse Comprehension*. New York: Academic Press 1983. 444 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikálny význam v recepcii. In: *Jazykovedný časopis*, 2018, roč. 69, č. 3, s. 302 – 315.
- EHRlich, Marie-France – REMOND, Martine – TARDIEU, Hubert: Processing of anaphoric devices in young skilled and less skilled comprehenders. Differences in metacognitive monitoring. In: *Reading and Writing*, 1999, roč. 11, č. 1, s. 29 – 63.
- EINHORN, Hillel J. – HOGARTH, Robin M.: Confidence in judgment. Persistence of the illusion of validity. In: *Psychological Review*, 1978, roč. 85, č. 5, s. 395 – 416.
- ELBRO, Carsten – BUCH-IVERSEN, Ida: Activation of Background Knowledge for Inference Making. Effects on Reading Comprehension. In: *Scientific Studies of Reading*, 2013, roč. 17, č. 6, s. 435 – 452.
- EVANS, Jonathan St. B. T.: *Hypothetical thinking. Dual processes in reasoning and judgement*. New York: Psychology Press 2007. 206 s.
- FICEK, Tomáš – KURAJOVÁ STOPKOVÁ, Jana: EČ MS 2018. Správa zo štatistického spracovania testu slovenský jazyk a literatúra. Bratislava: NÚCEM 2018. 69 s.
- FICEK, Tomáš – KURAJOVÁ STOPKOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÁ, Jana: EČ MS 2019. Správa zo štatistického spracovania testu slovenský jazyk a literatúra. Bratislava: NÚCEM 2019. 67 s.
- FLETCHER, Jack M.: Measuring Reading Comprehension. In: *Scientific Studies of Reading*, 2006, roč. 10, č. 3, s. 323 – 330.
- FREEBODY, Peter – ANDERSON, Richard C.: Effects on text comprehension of differing proportions and locations of difficult vocabulary. In: *Journal of Reading Behavior*, 1983, roč. 15, č. 3, s. 19 – 39.
- GADAMER, Hans-Georg: Jazyk jako médium hermeneutické zkušenosti. In: *Filosofický časopis*, 1998, roč. 46, č. 4, s. 597 – 603.
- GADAMER, Hans-Georg: *Pravda a metoda. 2: Dodatky, rejstříky*. Praha: Triáda 2011. 471 s.
- GARABÍK, Radovan: Word Embedding Based on Large-Scale Web Corpora as a Powerful Lexicographic Tool. In: *Rasprave, časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 2020, roč. 46, č. 2, s. 603 – 618.
- GAVORA, Peter: Gramotnosť. Vývin modelov, reflexia praxe a výskumu. In: *Pedagogika, časopis pro vědy o vzdělávání a výchově*, 2002, roč. 52, č. 2, s. 171 – 181.
- GAVORA, Peter – MANNIOVÁ, Jolana – MIHÁLECHOVÁ, Mária – TAMÁŠOVÁ, Viola – TÓTHOVÁ, Renáta: Ako rozvíjať porozumenie textu u žiaka. Nitra: Enigma 2012. 193 s.
- GEE, James Paul: New people in new worlds. Networks, the new capitalism and schools. In: *Multiliteracies: Literacy learning and the design of social futures*. Eds. B. Cope – M. Kalantzis. London: Routledge 2000. s. 41 – 66.
- GOUGH, Philip B. – TUNMER, William E.: Decoding, Reading, and Reading Disability. In: *Remedial and Special Education*, 1986, roč. 7, č. 1, s. 6 – 10.
- HELDOVÁ, Daniela – KOVÁČOVÁ, Jana – GALÁDOVÁ, Andrea: Výsledky štúdie OECD PISA 2009 zaoštréné na čitateľskú gramotnosť. Bratislava: NÚCEM 2013. 66 s.
- KINTSCH, Walter – van DIJK, Teun A.: Toward a Model of Text Comprehension and Production. In: *Psychological Review*, 1978, roč. 85, č. 5, s. 363 – 394.

- KOSTOLANSKÁ, Jana – PIGOVÁ, Martina: EČ MS 2017. Správa zo štatistického spracovania testu slovenský jazyk a literatúra. Bratislava: NÚCEM 2017. 85 s.
- LIPTÁKOVÁ, Ludmila: Kontexty rozvíjania gramotnosti žiaka a edukačný systém. In: O dieťať, jazyku, literatúre, 2015, roč. 3, č. 2, s. 91 – 95.
- NATION, Kate – SNOWLING, Margaret: Assessing reading difficulties. The validity and utility of current measures of reading skill. In: British Journal of Educational Psychology, 1997, roč. 67, č. 3, s. 359 – 370.
- NEUMAN, Susan B. – SMAGORINSKY, Peter – ENCISO, Patricia E. – BALDWIN, Scott R. – HARTMAN, Douglas K.: RRQ Snippet. What Will Be the Influences of Media on Literacy in the Next Millennium? In: Reading Research Quarterly, 2000, roč. 35, č. 2, s. 276 – 282.
- NÚCEM: Maturita 2017. Slovenský jazyk a literatúra. Dostupné na: https://www.nucem.sk/dl/671/RT_SJL_3011_2017.pdf [cit. 30. 6. 2020].
- NÚCEM: Maturita 2018. Slovenský jazyk a literatúra. Dostupné na: https://www.nucem.sk/dl/747/RT_SJL_3215_2018_z.pdf [cit. 30. 6. 2020].
- NÚCEM: Maturita 2019. Slovenský jazyk a literatúra. Dostupné na: https://www.nucem.sk/dl/4214/RT_SJL_19_1403.pdf [cit. 30. 6. 2020].
- PERFETTI, Charles A. – HOGABOAM, Thomas: Relationship between single word decoding and reading comprehension skill. In: Journal of Educational Psychology, 1975, roč. 67, č. 4, s. 461 – 469.
- PÉTERYOVÁ, Eva: Maturitná skúška z vyučovacích jazykov. In: Vývoj a perspektívy maturitnej skúšky v Slovenskej republike. Ed. I. Pichaničová. Bratislava: NÚCEM 2009, s. 23 – 36.
- RAVID, Dorit – TOLCHINSKY, Liliana: Developing linguistic literacy. A comprehensive model. In: Journal of Child Language, 2002, roč. 29, č. 2, s. 417 – 447.
- RAYNER, Keith – CHACE, Kathryn H. – SLATTERY, Timothy J. – ASHBY, Jane: Eye Movements as Reflections of Comprehension Processes in Reading. In: Scientific Studies of Reading, 2006, roč. 10, č. 3, s. 241 – 255.
- SAMUELS, S. Jay: Automatic Decoding and Reading Comprehension. In: Language Arts, 1976, roč. 53, č. 3, s. 323 – 325.
- SCHIFFER, Stephen: Meaning. Oxford: Oxford University Press 1972. 170 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Ved. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2011. 1088 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. [3. zv.]. Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda 2015. 1104 s.
- SNYDER, Lynn – CACCAMISE, Donna – WISE, Barbara: The Assessment of Reading Comprehension. In: Topics in Language Disorders, 2005, roč. 25, č. 1, s. 33 – 50.
- TVERSKY, Amos – KAHNEMAN, Daniel: Extensional versus intuitive reasoning. The conjunction fallacy in probability judgment. In: Psychological Review, 1983, roč. 90, č. 4, s. 293 – 315.
- ZÁPOTOČNÁ, Oľga: Kultúrna gramotnosť v sociálnopsychologických súvislostiach. Bratislava: Album 2004. 121 s.
- ZÁPOTOČNÁ, Oľga: Čitateľská gramotnosť a jej rozvoj v primárnom vzdelávaní. Teoretické východiská a didaktické realizácie. Bratislava: Veda 2012. 141 s.

Ukážka 2

Chcete kúpiť byt? Poznáme lepší spôsob ako hypotéka**Hypotéka nie je najvýhodnejšia cesta k bytu**

Keď kupujete byt, nestačí iba porovnať hypotéky od rôznych bánk a niektorú si vybrať. Toto bezpochyby najrýchlejšie riešenie môže byť tým najhorším. Medzi kúpou a kúpou je totiž veľký rozdiel. Ak viete, že o pár rokov budete chcieť vlastný byt či dom, dokážete cieľným sporením a úpravou výdavkov výrazne znížiť náklady na jeho kúpu. Reč je o finančnom pláne, ktorý vám zostaví odborník na financie.

Chcem finančný plán na vlastné bývanie

Každý expert vám potvrdí, že najlacnejšie si bývanie kúpite za vlastné: neplatíte úrok a navyše sa počas sporenia vaše peniaze zhodnotia. Len z vlastných úspor si však v súčasnosti byt kúpi málokto. Finančný plán preto okrem sporenia nastavuje aj výdavky a ošetruje riziká tak, aby vášmu plánu kúpiť si (napríklad) o 5 rokov nový byt neprišlo nič do cesty.

Plánovanie pomáha zabezpečiť rodinu

Nebojte sa osloviť finančného sprostredkovateľa. Je to nezávislý odborník, ktorý sa vyzná v ponuke bánk a poisťovní a vďaka skúsenostiam vám dokáže poradiť. Ak sa pýtate, v ktorých životných situáciách vám vie pomôcť, pohľadajte inšpiráciu na www.mojepeniaze.sk.

PR servis | 08. 06. 2015 08:00

www.pravda.sk, upravené

- 09** V ktorej možnosti je uvedený autorský zámer pisateľa článku z ukážky 2?
- (A) Osloviť nerozhodných mladých ľudí pri výbere hypotéky pred finančným plánom.
 (B) Priblížiť občanom bez vlastného bytu najväčšie výhody hypotekárneho úveru.
 (C) Presvedčiť ľudí o správnosti spolupráce s expertom na peniaze pri kúpe bytu.
 (D) Urobiť reklamu na financovanie vlastného bývania výlučne za osobné úspory.

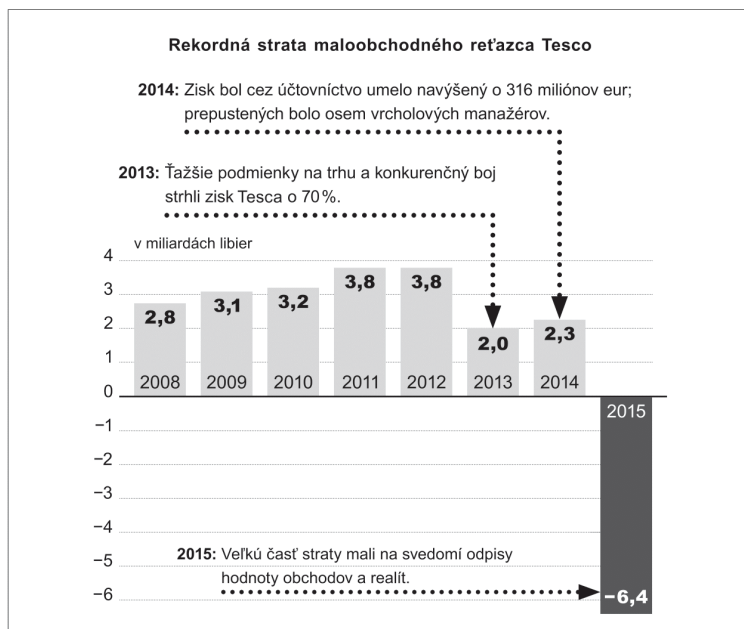
- 10** V ktorej možnosti sú uvedené slová s rovnakým počtom slabík?
- (A) plánovanie – poisťovní
 (B) životných – situáciách
 (C) inšpiráciu – financie
 (D) hypotéky – riešenie

- 11** V ktorej možnosti sa nachádza združené pomenovanie?
- (A) vlastný byt
 (B) finančný plán
 (C) cieľené sporenie
 (D) najrýchlejšie riešenie

Ukážka 6

Britský reťazec Tesco má za sebou katastrofálny rok

Britský maloobchodný predajca Tesco má za sebou rok plný nepríjemných rekordov. Firma vykázala najhlbšiu stratu vo svojej 96-ročnej histórii, najhlbšiu stratu, aká bola kedy zaznamenaná v britskom maloobchode, a zároveň aj jednu z najväčších strát v histórii britských firiem.

Celkovo skončila po prepočítaní z libier v mínuse 8,9 miliardy eur, kým ešte za rok 2013 dosiahla zisk 3,2 miliardy eur.

Tesco nielen doma, ale aj v mnohých ďalších krajinách, vrátane Slovenska, čelí ostrejšej konkurencii od diskontných predajcov, ako je Lidl. Pod horšie výsledky sa podpísal aj pokles cien a odpis hodnoty obchodov a realit o 6,6 miliardy eur.

Pre zlé hospodárenie muselo Tesco na domácom britskom trhu zavrieť desiatky obchodov a prepustiť približne 7000 ľudí.

Firma sa dostala do problémov vlni po tom, čo priznala, že jej predbežný zisk za 1. polrok finančného roka 2014/2015 bol v dôsledku účtovnej chyby nadhodnotený v prepočte o 316 miliónov eur.

Miroslav Vajs, Pravda | 24. 04. 2015 06:30
www.pravda.sk, upravené

Ukážka 1

Alison Coleová – Umenie zblízka

(úryvok, upravené)

Termin sa zvyčajne používa na označenie **západoeurópskeho/Západoeurópskeho** umenia od **ranného/raného** 14. storočia do polovice, **resp./rsp.** konca 16. storočia. V dobovej spisbe sa však tento termín používal v užšom zmysle na označenie hnutia – novej atmosféry znovuzrodenia v umení aj v literatúre. Spočiatku sa vzťahoval na obnovenie štúdia klasickej vzdelanosti, popularizovanej **talianským/talianskym** básnikom a latinským filológom Petrarcom, ktorý odmietal stredovek ako „obdobie temna“. Neskôr Erasmus Rotterdamský s nadšením privítal prvé preklady klasických textov a „čistejšiu literatúru“. V oblasti umenia myšlienku znovuzrodenia rozvinul florentský historik umenia Giorgio Vasari. **Vo svojej/V jeho práci** Životy najvýznamnejších maliarov, sochárov a architektov tvrdil, že umenie sa v Taliansku znovu zrodilo asi v roku 1250.

Na sever a na juh od Álp sa prejavoval nový záujem o naturalizmus: pre Talianov to bola ich staroveká rímska minulosť, ktorá bola kľúčom k pravde a prirodzenosti v umení. Flámi nachádzali pravdu pri pozorovaní prírody. Vzájomné vplyvy medzi **týmito/tímito** dvoma prístupmi predstavujú jeden z faktorov určujúcich nový štýl.

01 Za klasické texty sú v prvom odseku ukážky 1 považované

- (A) Petrarcove básne.
- (B) Vasariho diela.
- (C) staroveké texty.
- (D) stredoveké texty.

02 Pojem *naturalizmus* použila autorka v druhom odseku ukážky 1 na označenie

- (A) filozofického a literárneho smeru, ktorý sa vyčlenil z realizmu.
- (B) verného zobrazenia reálneho, všedného v umení.
- (C) literárneho smeru hlásajúceho návrat k prirodzenému životu.
- (D) pestovania umenia ako záľuby bez odborných poznatkov.

03 K starovekým spisovateľom patrí

- (A) H. Gavlovič.
- (B) Sofokles.
- (C) Molière.
- (D) F. Petrarca.

Príloha 4

MATURITA 2019 – EXTERNÁ ČASŤ

Ukážka 2

Oscar Wilde – Portrét Doriana Graya

(úryvok, upravené)

„K nesúladu dochádza, keď sa musíme prispôbovať druhým. Vlastný život – to je dôležité. Čo sa týka života našich blízkych, ak niekto chce byť mravokárcom alebo puritánom, nech sa nad nich vyvyšuje so svojimi morálnymi názormi, ale nie je to jeho vec, nemá sa do ničoho starať. Okrem toho, individualizmus má naozaj vyšší cieľ. Moderná morálka žiada prijať štandard našej doby. Podľa mňa, keď kultúrny človek prijme štandard svojej doby, je to najhrubšia nemorálnosť.“

„Ale predsa, Harry, keď človek žije iba pre seba, platí za to strašnú cenu,“ nadhodil maliar.

„Áno, za všetko dnes musíme draho platiť. Myslím, že najväčšou tragédiou chudobných je, že si nemôžu dovoliť nič, iba sebazapieranie. Krásne hriechy, ako krásne veci, Basil, sú výsadou bohatých.“

„Človek musí platiť aj iným ako peniazmi.“

„Čím iným, Basil?“

„Nuž, vari výčítkami svedomia, utrpením aj... no, vedomím poníženia.“

Lord Wotton pokrčil plecami. „Kamarát drahý, stredoveké umenie je krásne, ale stredoveké pocity sú už nemoderné. Možno ich, pravda, použiť v románoch. No ale v románoch možno použiť iba to, čo sa už prestalo používať v skutočnosti. Ver mi, že civilizovaný človek nikdy neoľutuje svoje radosti a necivilizovaný nevie, čo je radosť.“

„Ja viem, čo je radosť,“ zvolal Dorian Gray. „Zbožňovať niekoho.“

09 Z ukážky 2 vyplýva, že podľa lorda Wottona v danej dobe

- (A) kultúrny človek má žiť podľa spoločnosťou akceptovaných pravidiel morálky.
- (B) harmónia zaniká vtedy, keď sa ľudia prispôbujú jeden druhému.
- (C) neprispôbovanie sa všeobecným pravidlám je výsadou bohatých ľudí.
- (D) radostné prežívanie osobného života je dostupné pre každého.

10 Koľko postáv vystupuje v ukážke 2?

- (A) 2
- (B) 3
- (C) 4
- (D) 5

TALIANIZMY V SLOVENČINE A VO SVETOVÝCH JAZYKOCH

Roman Sehnal

*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Bratislava*

SEHNAL, Roman: Italianisms in Slovak and in World Languages. *Slovak Language*, 2020, Vol. 85, No. 3, pp. 361 – 369.

Abstract:

The paper presents a lexicographic project of the Italian institution Accademia della Crusca named Osservatorio degli Italianismi nel mondo. The aim of this ambitious lexicographic project is to create a database of Italian words in world languages and to map the state of the Italian language beyond the borders of the Apennine Peninsula. The concrete result of the project is a trilingual dictionary of Italian words in English, German and French. The ambition of the researchers is to extend the dictionary to other languages, including Slovak.

Key words: italianism, pseudoitalianism, loanwords, toponyms, dialect

Taliánska jazykovedná inštitúcia Accademia della Crusca sa teší veľkej vážnosti vďaka uznávaným autoritám z oblasti lingvistiky, členom akadémie a konkrétnym projektom, kladúcim si za cieľ ochranu a šírenie jazykového bohatstva taliančiny vo svete. Jedným z kľúčových projektov realizujúcich sa pod záštitou tejto najstaršej a najväčšej jazykovednej inštitúcie na svete (založenej roku 1583 vo Florencii, kólske spisovnej taliančiny) je *Osservatorio degli italianismi nel mondo* (OIM). Cieľom tohto ambiciózneho lexikografického projektu, zaradeného do strategických programov akadémie, je vytvoriť databázu talianskych slov vo svetových jazykoch a sofistikovanou komparatívnou metódou zmapovať stav talianskeho jazyka za hranicami Apeninského polostrova. Konkrétnym a hmatateľným výsledkom doposiaľ realizovaného výskumu je elektronický trojjazyčný slovník talianizmov v angličtine, francúzštine a nemčine DIFIT (*Dizionario di italianismi in inglese, francese e tedesco*). Ambíciou ideátora projektu, emeritného predsedu akadémie a profesora rímskej univerzity La Sapienza Lucu Serianniho, je postupne rozširovať výskum aj na iné jazyky. Preto sa portfólio projektu rozšírilo najskôr o románske jazyky (španielčinu, katalánčinu, portugalčinu), ku ktorým pribúdajú ďalšie a ďalšie, slovenčinu nevynímajúc.

METODOLÓGIA VÝSKUMU

Osservatorio degli italianismi nel mondo (OIM) nadväzuje na spomínané komparatívno-lexikografické dielo DIFIT, prezentujúce taliančinu ako tradičný darcovský jazyk v procese budovania lexikálnej inovácie, o čom svedčí päťtisíc talianskych lexém, ktoré zanechali trvalé alebo dočasné stopy v troch uvedených svetových jazykoch.

Lexikografický výskum talianizmov v cudzích jazykoch sa opiera o tri základné piliere: lexikografické korpusy (najmä etymologické slovníky), umeleckú literatúru, no nezanedbateľným zdrojom je aj ústny transfer. Pri kategorizácii slov talianskeho pôvodu je dôležitá metodológia výskumu, v rámci ktorej sa talianske výpožičky členia na priame, nepriame a hybridné (nazývané aj *pseudotalianizmy*). Nemenší dôraz sa kladie na to, či ten-ktorý výraz prešiel fonetickou a morfológickou adaptáciou, prípadne či bol zaznamenaný sémantický posun v jazyku prijemcu. Dôležitým aspektom výskumu je aj percepcia obrazného účinku talianskych prevzatí v prijímajúcich jazykoch a ich zástoj pri vstupe do rôznych obrazných konfigurácií v podobe frazeologických jednotiek.

Cieľom predkladaného článku je prezentovať prvotné výsledky výskumu v rámci spomínaného projektu OIM, ktorým sa mapuje pôsobenie prevzatí z taliančiny s dôrazom na lexémy s vysokou symbolicko-expresívnou hodnotou a zaujímavým etymologickým základom, pretože fundovaný výskum nemôže ignorovať motiváciu a okolnosti, za ktorých sa lexikálny presun realizuje.

TALIANIZMY Z POHLADU DIACHRONICKÉHO

Taliančina, priama dedička latinčiny, je už od svojich prvopočiatkov jazykom vznešeným a kultivovaným. Na margo jej rýchleho evolučného procesu Claudio Marazzini (Marazzini, 2018, s. 27) poznamenáva: „(...) latinčina prispela k tomu, že taliančina-dieťa dospela vo veľmi krátkom čase“ (Il latino ha fatto sì che l'italiano-bambino fosse già quasi adulto in un tempo molto breve). Preto sa celkom zákonite a prirodzene etablovala na jazyk medzinárodnej komunikácie v oblasti umenia, hudby, architektúry a cirkvi.

V oblasti medzijazykových kontaktov je nesporne podnetný výskum apelatív, pochádzajúcich pôvodne z talianskych proprií – antroponým a toponým. Od 16. storočia taliančina spolu s vývozom produktov a služieb expandujúcich z hospodársky prekvitajúcich talianskych miest začala „exportovať“ aj názvy a pojmy s nimi súvisiace. Ako poznamenáva Varvaro (Varvaro, 2005, s. 81), „týmto spôsobom sa uskutočňuje prvá významná projekcia Talianska za Alpami“ (... in questo modo si realizza la prima significativa proiezione d'Italia oltre Alpe).

Každá historická udalosť ide ruka v ruku s kultúrno-jazykovými aspektmi, čo sa v rovine jazyka prejavuje napríklad i spomínaným prechodom proprií do kategórie

apelatív. Je to nesporne zaujímavá a doposiaľ len čiastočne preskúmaná oblasť sémantickej motivácie, ktorá nie zriedka ústi do sémantického posunu lexémy v prijímacom jazyku. Dotýka sa predovšetkým termínov, ktoré v súčasnom lexikálnom tkanive talianskeho jazyka takmer vôbec nenachádzame: poslúžili len ako sémantický motivátor pri tvorbe nového cudzojazyčného výrazu v jazyku príjemcu. Slovník DIFIT medzi inými uvádza i tieto zaujímavé lexémy: *jeans* pochádzajúce zo starobylého názvu ligúrskeho mesta Janov (Genova); francúzsku značku tabaku *pongibon* podľa toskánskeho mesta Poggibonsi, známeho pestovaním tabaku; nemecké slovo *cervara* označujúce májovú slávnosť nemeckých umelcov v Ríme je odvodené od mestečka Cervara di Roma v regióne Lazio. Slangovým výrazom *dino* (pôvodne z talianskeho antroponyma Dino) sa v americkej angličtine označujú emigranti z Talianska a južnej Európy. Vo francúzštine sú mimoriadne obľúbené príslovkové určenia motivované charakteristikami (reálnymi alebo domnelými) obyvateľov rozličných talianskych miest a provincií, ako sú *à la véronèse*, *à la milanaise*, *mines bergamasques*.

Samostatnú zmienku, najmä s ohľadom na ich vplyv na slovenskú lexiku, si zasluhujú výrazy z benátskeho dialektu. Benátska republika v stredoveku plnila historickú funkciu kultúrno-jazykového sprostredkovateľa medzi Západom a východnými ríšami, čo zanechalo stopu aj v slovanských jazykoch vrátane slovenčiny. Napokon aj slovenský názov etnonyma *Talian* s elimináciou počiatočného vokálu *-i* (vo väčšine ostatných jazykov vokál zostal zachovaný: Ital^{ces.}, italien^{fr.}, italian^{ang.} atď.) by sa dal vysvetliť priamym vplyvom benátskeho dialektu. Túto hypotézu podporuje konštatovanie, že v rovnakej morfolologickej podobe *Talián* sa slovo prenieslo a zachovalo aj v nárečovom variante brazílskeho štátu Rio Grande Do Sul, ktorý do Brazílie priniesli práve emigranti z Benátska v posledných desaťročiach 19. storočia.

Chronologická kontinuita medzi stredovekom a súčasnosťou nachádza odraz v rôznych kultúrno-jazykových aspektoch sprostredkovaných benátskym nárečím. Ich etymologický základ (zaznačený aj v etymologických slovníkoch českého a slovenského jazyka) si dovoľujeme prehĺbiť a rozšíriť o ďalšie poznatky a o nové interpretácie.

Lazaret (s. m.) > *lazzaretto* (med.) [vojenská poľná nemocnica; miesto určené na izoláciu pacientov postihnutých prenosnými chorobami]. Vychádza z geografického názvu benátskeho ostrova s karanténou stanicou *S. Maria di Nazareth* (v archaickom znení aj Nazarethum). Zmena počiatočných hlások *n* → *l* sa udiala vplyvom analógie s biblickým pojmom *lazzaro*. Medzi slovami talianskeho pôvodu sa v slovníku DIFIT uvádza aj augmentatívny pejoratívny derivát *lazzarone* (ničomník, povaľač), čo je sociologicko-politický termín s vysokým stupňom integrácie v súdobých klasických textoch (stretávame sa s ním napríklad u Goetheho, Buchnera, Marxa). Z diachronického pohľadu ho možno považovať za historizmus.

Geto < *Ghetto* < *Getto Nuovo* – výraz pochádzajúci z geografického názvu benátskeho ostrova *Getto Nuovo di Venezia*, ktorý bol roku 1516 uzavretý a násilne pridelený benátskym Židom ako miesto ich nútenej rezidencie (cfr. Treccani)¹. Masový prílev Židov vyvolal negatívnu reakciu kresťanských domorodcov, a preto benátsky mestský senát vystaľoval Židov na ostrov *Getto Nuovo*. Takéto riešenie „židovskej otázky“ čoskoro prevzali aj iné talianske mestá, neskôr aj európske, pričom pôvodné toponymum sa zmenilo na internacionalizmus označujúci všetky štvrte určené Židom.

Zmenu kategórie propria na apelatívum zaznamenala aj lexéma *pantalóny*, čiže dlhé pánske nohavice nosené od čias francúzskej revolúcie. Ako súčasť odevu tento talianizmus vošiel do francúzštiny podľa typického oblečenia divadelnej postavy lakomého a hundravého Pantalona (pozn. *Pantalon*² je benátsky variant vlastného mena *Pantaleone*). Historický slovník talianskeho jazyka (cfr. Treccani) definuje pantalóny (tal. *pantaloni*) ako námornícke nohavice (*calzoni alla marinairesca*), ktoré sa neskôr stali súčasťou bežného odevu a v súčasnom jazyku označujú akýkoľvek typ nohavíc. Sémantický základ slova tvorí vlastné meno postavy lakomého šľachtica Pantalona, ktorý sa často ocital v situácii, keď musel platiť útraty za druhých, a preto sa stal symbolom nahľúpleho a ľahko zneužiteľného boháča. Táto vlastnosť sa odrazila aj v žartovnej metonymickej prezývke Benátok a Benátčanov vo forme ustálenej exklamácie *Paga Pantalone!* (Platí Pantalon!), opäť s alúziou na bohatú Benátsku republiku, znášajúcu vojnové výdavky iných mestských štátov.

Z oblasti Benátska pochádza aj celosvetovo najznámejšie talianske slovo, neformálny pozdrav *čau* (tal. *ciao*, fr. *ciao* aj *tchao*, ang. *ciao* aj *ciavo*, nem. *ciao* aj *tchau*). Vzniklo zánikom počiatkovej hlásky z pôvodného benátskeho pozdravu *s-ciao* (*schiaivo* – otrok), doslova „som váš otrok“, čo zodpovedá archaickému pozdravu *Váš služobník*. Viacero etymologických zdrojov poukazuje na jeho priamu sémantickú súvislosť s etnonymom *Slavus* (v taliančine *Slavo* = Slovan).

Pomenovanie *Lombard* > *lombardo* v taliančine označuje obyvateľa Lombardie. Pôvodne ide o slovo germánskeho pôvodu, ktoré vzniklo morfológickou adaptáciou západogermánskeho kmeňa Longobardov do taliančiny³. V stredoveku sa výraz *Lombard* v dôsledku antonomázie začal uplatňovať aj pri univerzálnom označení talianskych obchodníkov, vykonávajúcich svoju činnosť za hranicami Apenin-

¹ Ich exodus z pevniny na ostrov bol vyvolaný vojnovým ťažením Svätej ligy (Liga z Cambrai), organizovaným pápežom Júliom II. proti Benátskej republike.

² Podľa Etymologického slovníka talianskeho jazyka (1985) je *Pantalon* aj prezývka Benátčanov zbožne uctievaných patróna lekárov a sestier sv. Pantaleóna (gréč. > Panthalon), ktorému je zasvätený jeden z najstarších benátskych kostolov.

³ Longobardus – doslova dlhá brada. Longobardi v 6. storočí okupovali veľkú časť severného Talianska.

ského polostrova. V zaalpských krajinách⁴ sa pojmovo ukotvil v neutrálnom význame bankára alebo obchodníka, no v niektorých zemepisných končinách s intenzívnymi obchodnými stykmi so severotalianskymi štátmi sa k neutrálnemu termínu pričlenila aj hanlivá seméma úžerníctva (najmä vo francúzskom *lombard* a v nemeckom *Lombarden*), pretože medzi poskytovateľmi peňažných úverov bolo veľa Talianov. Pejoratívna významová zložka, pochopiteľne, absentuje v taliančine, ale aj v jazykoch krajín, ktoré nemali rozvinuté obchodné styky s Talianskom.

Toponymický pôvod má i slovo *majolika* podľa staršieho talianskeho názvu ostrova Malorka (^{arch.} *Maiòlica*). S presunom manufaktúrne výroby z Malorky do talianskeho mesta Faenza sa zmenil aj názov výrobku na Faenza. Hlásková zmena Faenza > fajansa je spôsobená vplyvom francúzskej výslovnosti (faïence), ktorá sa ako spätná výpožička ujala v taliančine, neskôr aj v slovenčine.

NEPRIAME TALIANIZMY

Oblúbeným spôsobom obohacovania slovnej zásoby o štylisticky príznakové slová je vytváranie tzv. *pseudotalianizmov*, t. j. slov obsahujúcich talianske morfológické prvky, ktoré sa však v lexike talianskej komunity vôbec nevyskytujú. Pre svoj expresívny charakter sú produktívne najmä v oblasti reklamy, kde pružne vyvolávajú asociáciu talianskej elegancie a životného štýlu⁵.

Zaujímavým hybridným pseudotalianizmom v nemčine je taliansky znejúce kompozitum *picobello* (^{nem.} excelentný). Ako upresňuje Giovanni Rovere (2009), prvá zložka *pico* je výsledkom „potaliančenia“ nemeckého regionalizmu *pük* „cenný“, no lexéma ako celok nepatrí a nikdy nepatrila do talianskej lexiky. Napriek tomu ju najväčší slovník súčasnej nemčiny *Il Duden-GWDS* zaraďuje medzi 1888 lém talianskeho pôvodu a ako príklad uvádza vetu „*eristimmer picobello angezogen*“ [è sempre vestito a puntino] s odkazom na rozšírený stereotyp o typickej talianskej módnjej elegancii. Aj trojjazyčný slovník DIFIT lexému prezentuje ako talianizmus 20. storočia pod heslom *bello*.

Ako ďalší zaujímavý príklad z rovnakého zdroja (Rovere, 2009) sa uvádza lexéma *allespaletti*. Toto viacсловné pomenovanie sémanticky a aj s ohľadom na register používateľov zodpovedá talianskemu hybridnému výrazu z mládežníckeho žargónu: *tutto okey*, *tutto a posto*. Jediný taliansky element je pritom iba deminutívny sufix *-etti*, ktorý má vyvolávať asociáciu oblúbených talianskych gastronomických produktov ako *spaghetti*, *confetti* (vďaka čomu sa s oblúbou používa pri reklamných sloganoch).

⁴ Dodnes sa tam zachovala konkrétna stopa po lombardských obchodníkoch v podobe ulice v Paríži Rue des Lombards či slávnej LombardStreet v Londýne.

⁵ Taliančina je podľa výskumov na druhom mieste (hneď po angličtine) v reklamných a komerčných nápisoach a šotoch. Jej zastúpenie je významné najmä v tých oblastiach, kde si Taliansko vydobylo renomé (móda, gastronómia).

Tendenciu využívať talianske nepravé sufixy na reklamné účely možno pozorovať aj v iných svetových jazykoch. Podľa Franca Pierna z torontskej univerzity sa výskum v Severnej Amerike orientuje na vplyv *endogénnej* produkcie talianizmov v severoamerickej angličtine (cfr. Pierno, 2015). Ich typickým „producentom“ je americký obchodný reťazec Starbucks, ktorý do obehu úspešne uviedol už niekoľko pseudotalianizmov, a to nielen z hľadiska sémantického, ale aj z hľadiska formálneho, využívajúc najmä nepravý sufix *-ccino* (podľa kávy *cappuccino*). Pierno uvádza i výrazy *frappuccino* (deminutívny derivát odvodený od ľadového nápoja *frappé*), *freddoccino* (deminutívny derivát odvodený od studenej kávy *caffè freddo*) či dokonca nedávne pomenovanie s výrazným významovým posunom z gastronomickej oblasti do oblasti peňažnej kompenzácie – *tipoccino*, čo je hybridný pseudotalianizmus tvorený z anglického výrazu *tip the waiter* (dať prepitné) a talianskeho deminutívneho sufixu *-ino*, voľne preložiteľné ako *malé prepitné*.

S komerčnými talianizmami sa môžeme stretnúť aj v našich končinách, napríklad v reklame propagujúcej čokoládu značky Figaro (*Figarissimo*) či v sieti športových obchodov *Sportissimo* (bez zdvojenej spoluhlásky *s*). Suffix *-issimo* je sám osebe zaujímavý svojou genézou. Hoci je geneticky adjektíválnou príponou, v taliančine sa pretlačil aj do kategórie substantív. Vznikom sa viaže na legendu talianskeho cyklistického športu Fausta Coppiho, ktorého v 60. rokoch minulého storočia začali medializovať pod prezývkou *Campionissimo*.

TALIANIZMY AKO NOSITELIA ETNICKÝCH PREDISUDKOV

Azda najuniverzálnejšie talianske slovo vyvolávajúce špecifické emócie k talianskemu etniku je gastronomický termín, ktorý nadobudol žartovno-pejoratívnu konotáciu – *makarón*. Niektoré etymologické zdroje odvodzujú výraz z gréckeho *μάκαρ μάκαρες*, čo je epiteton určený pre mŕtvych, no v dávnej minulosti sa tak označovalo aj jedlo podávané na karocho (cfr. Treccani). Z domovskej, t. j. gastronomickej oblasti sa sémanticky rozšíril do jazyka divadla a literatúry ako jazyk – *makarónčina*⁶, čiže nesúrodá zmes nárečových a latinských prvkov, na ktorej bola postavená stredoveká groteskná poézia a literatúra. Významová extenzia terminologického pojmu súvisí s procesom metaforizácie: v druhotnom význame výsmešnej prezývky označujúcej Talianov *in toto* sa slovo *makarón* vyskytuje vo viacerých svetových jazykoch, pričom k tomuto obraznému posunu prišlo najskôr v samotnej taliančine ako žartovné pomenovanie hlupáka. V niektorých svetových jazykoch máva formu jednoslovného pomenovania (*makarón*, *macaron*, *macaroni*, *Macarone*), ale aj viacslovej kolokácie (*manguer de macaroni*). Podľa slovníka DIFIT lexéma vo francúzštine a v angličtine zaznamenala autonómny vývoj, čo viedlo k jej významovému rozštiepeniu a spätnému terminologickému procesu, výsledkom kto-

⁶ Exemp.: *Preložený text je čistá makarónčina* (Slovník súčasného slovenského jazyka, 2015).

rého sú pomenúvacie metafory s denominálnou funkciou. Napríklad vo francúzštine *macaron* označuje aj: a) volant na automobile, b) vlasy spletené nad ušami do vrkoča, c) medailu určenú pre dôstojníka Čestnej légie; viacslovné pomenovanie *peigne a macarón* zasa druh hrebeňa. V angličtine ^{zool.} označuje druh tučniaka [*maccaroni penguin* (*Eudypteschrysolophus*)], v austrálskej ľudovej angličtine bizarnosť, nezmysel. (zdroj: DIFIT)

Kujón je taktiež slovo talianskeho pôvodu, ale do slovenčiny vošlo ako nepriame prevzatie z nemeckého > *Kujon*. Etymologickým základom je vulgarizmus *coglione*, pričom jeho referentom je anatomické označenie semenníkov (^{lat.} *coelus*). V obraznom transfere už od stredoveku označuje človeka s pokriveným charakterom (cfr. DELI) a s rovnakým významom prešiel do francúzštiny (*couillon*). V hovorovej slovenčine expresívna zložka stratila vulgárnu konotáciu v prospech žartovného podtónu označujúceho prešibaného človeka, lapaja, lišiaka⁷. Je to potvrdením tézy o vplyve kultúry na interpretáciu lexikálnych konceptov.

V našich končinách je veľmi populárna frazeologická jednotka *ukázať figu*, spojená s typickým manuálnym gestom. V slovenskom kultúrno-jazykovom povedomí sa zložka „figa“ zvykne nesprávne spájať s figovníkom (^{tal.} *fico* alebo *figo*), čo je nesprávna interpretácia jazykového výrazu, stierajúca percepciu jeho vulgárnej zložky. V taliančine výraz pochádza zo slovného spojenia *fare le fiche*, v ktorom substantívny komponent *fiche* (^{sing.} *fica*) označujúci ženský pohlavný orgán, je nositeľom vysokého stupňa vulgárnosti, umocneného obscénnym gestom pohlavného aktu: dľaň zovretá do päste s palcom medzi ukazovák a prostredníkom symbolizuje sexuálne podrobenie ženy mužom a v širšom kontexte má navodiť stimul dominance ako takej. Hoci korene tohto frazeologizmu siahajú do obdobia Etruskov, v súčasnej taliančine ho už nenájdeme. Bol i častou témou stredovekej burlesknej literatúry, objavoval sa v ikonografii ako zaklínadlo voči neprajnému osudu, ba dokonca sa s ním stretávame aj v XXV. speve Božskej komédie⁸, v ktorom sa zlodej Vanni Fucci rúhavo vyhráža Bohu. Podľa legendy ho použil aj dobyvateľ Barbarossa po tom, ako si podmanil Miláno.

Ako som bol spomenul, v súčasnej taliančine ide o marginálny frazeologizmus, no ako správne podotýka jeden z najvýznamnejších talianskych jazykovedcov sú-

⁷ Exemplifikácia: *Ach, kujon, ešte mi prechladneš – kričí Kristína nevrlo a beží za chlapčatom.* (F. Hečko: Červené víno, s. 24.)

⁸ *Al fin de le sue parole il ladro
le mani alzò con amendue le fiche,
gridando: “Togli, Dio, ch’a te le squadro!”*

Dohovoril a zlodej obe dlane,
zložiac ich do fig, zdvihol ako závet:
„Na, Bože, na, sú tebe namerané!“ (preklad V. Turčány)

časnosti Gian Luigi Beccaria, toto v Taliansku takmer zabudnuté gesto sa teší veľkej obľube najmä v slovanskom svete (tvrdenie uvádza príkladom z ruskej idiomatiky – *fig tebe*), čo vysvetľuje tým, že výraz, „tak v mužskom, ako aj v ženskom rode, sprevádzaný príslušným gestom, do slovanského sveta priniesli architekti a murári, ktorí tam chodili stavať kostoly a paláce“ [Pare che il termine tanto maschile che femminile con l’accompagnamento del relativo gesto, sia approdato nel mondo slavo portato dagli architetti e dai muratori che colà si sono recati per costruire chiese e palazzi] (Beccaria, 2008, s. 132).

Vďaka aktívnej úlohe jazyka pri utváraní emócií sa v našej kultúre ukotvili aj štandardizované spojenia *mať sa na figu, robiť niečo na figu* a pod. V taliančine sa vulgárny citový komponent lexémy *fica* konvencionalizoval v metonymickom pomenovaní atraktívnej mladej ženy (*guarda che bella fica!* – pozri aká kočka, kosť). V angličtine sa ujal parciálny kalk *to give the Fico*, vo francúzštine *faire la figue*.

ZÁVER

Projekt OIM, realizovaný pod taktovkou Accademia della Crusca, svedčí nielen o vážnosti a úcte, aká sa v Taliansku prechováva k jazykovému dedičstvu, no zároveň vyvracia neopodstatnené obavy a strach zo straty jazykovej identity, ktoré sa šíria s nástupom éry globalizácie. Je pozoruhodné sledovať postavenie taliančiny vo svetových jazykoch a prispievať ku komparatívnemu výskumu jej lexikálneho dedičstva. Je prirodzené, že každý objav, vynález, každý pohyb a výdobytky v živote spoločnosti sa premietajú do denominálnej oblasti. Prostredníctvom jazyka sa získané prvenstvo šíri svetom, s čím sa ruka v ruke vytvára cesta jeho prieniku do iných jazykov. Taliančina v silnej konkurencii získala prestíž v oblasti umenia, literatúry a kultúry vôbec. Ale aj módy a gastronómie. V tomto Taliansko nezanedbateľne obohatilo ostatné národy, čo je dostatočne silný stimul na to, aby si taliančina vydobyla pozíciu aktuálne štvrtého najviac študovaného jazyka na svete. Vznešený jazyk Danteho ani v čase globalizácie nečaká súmrak. Naopak, potvrdzuje sa jeho charakteristika taliančiny ako „nového slnka, ktoré vyjde tam, kde staré slnko, latinčina, zapadá“ [Questo sarà luce nuova, sole nuovo, lo quale surgerà là dove l’usato tramonterà...] (Dante Alighieri: Convivio).

Literatúra

- ALIGHIERI, Dante: La Divine Commedia. Inferno. Bologna: Zanichelli 1993. 668 s.
ALIGHIERI, Dante: Convivio. Milano: Oscar Classici 2019. CXX-717 s.
BECCARIA, Gian Luigi: Per difesa e per amore. La lingua italiana oggi. Milano. Garzanti Elefanti 2008. 382 s.
DELI. Dizionario etimologico della lingua italiana, Bologna: Zanichelli, 1999. 1856 s.
DIFIT. Dizionario degli Italianismi nel Francese, Inglese e Tedesco. Edizione elettronica. Firenze: Accademia della Crusca 2013.

- HEČKO, František: Červené víno. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1960. 751 s.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s.
- MARAZZINI, Claudio: L'Italiano è meraviglioso. Come e perché dobbiamo salvare la nostra lingua. Milano: Rizzoli libri 2018. 252 s.
- MATTARUCCIO, G. (a cura di): Italiano per il mondo. Banca, commerci, cultura, arti, tradizioni. Premessa di F. Cerchiai, Introduzione di N. Maraschio e F. Sabatini, Firenze: Accademia della Crusca, 2012. 141 s.
- PIERNO, Franco: Il progetto OIM (Osservatorio degli Italianismi nel mondo – Canada). Nota su una ricerca in corso. Quaderni d'italianistica, Volume XXXVI n. 2, Toronto: Chizine Pubn. Canadian Society for ItalianStudies, 2015, s. 243 – 254.
- ROVERE, Giovanni: Quanti sono gli italianismi nel tedesco contemporaneo. In: Italiano Lingua Due, 2009, vol. 1, č. 1, s. 160 – 167.
- SEHNAL, Roman: Lingua e pregiudizi. Lingue, culture, letterature tra geografia e storia. Eds. K. Klimová – E. Mesárová. Hradec Králové: Gaudeamus 2015, s. 237 – 248.
- Slovník súčasného slovenského jazyka (M – N). Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda 2015. 1100 s.
- VARVARO, A.: La diffusione della lingua e della cultura italiana tra XIII e XV secolo, nel vol. L'Italia fuori d'Italia. Tradizione e presenza della lingua e della cultura italiana nel mondo. Attidel Convegno di Roma, 7-10 ottobre 2002. Roma: Salerno Editrice 2005, s. 75 – 102.

Internetové zdroje

www.treccani.it

**Z ARCHÍVNYCH POLÍC NA SVETLO SVETA...
PRVÝ ZVÄZOK RUKOPISU ŠTEFANA TÓBIKA
GEMERSKÉ NÁREČIA I – III**

TÓBIK, Štefan: Gemerské nárečia I. Časť prvá. Úvod – Členenie – Charakteristika.
Ed. J. Dudášová-Kriššáková. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove
2018. 176 s. ISBN 978-80-555-1993-7.

Tóbič, Štefan: Gemerské nárečia I. Časť druhá. Gemerská nárečová čítanka.
Ed. J. Dudášová-Kriššáková. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove
2018. 448 s. ISBN 978-80-555-1994-4.

Gabriel Rožai

*Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Banská Bystrica*

Súčasná domáca lingvistická obec nepochybne privítala dlho očakávaný a z hľadiska obsahu, rozsahu i metodológie zásadný prírastok do slovenskej dialektológie; vydanie prvého zväzku rozsiahleho dialektologického spisu slovenského jazykovedca, dialektológa a vysokoškolského pedagóga prof. PhDr. Štefana Tóbika, CSc. Prvý zväzok s názvom *Gemerské nárečia I* pozostáva z dvoch publikácií vydaných v roku 2018 vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity v Prešove. Iniciátorom vydania doteraz nezverejneného a niekoľko desaťročí strateného rukopisu z autorovej pozostalosti je prof. RNDr. René Matlovič, PhD., vnuk Š. Tóbika. Edičnú činnosť, spočívajúcu v úprave, doplnení a príprave rukopisu z autorovej pozostalosti na vydanie, prevzala prof. PhDr. Júlia Dudášová-Kriššáková, DrSc., pôsobiaca v Centre jazykov a kultúr národnostných menšín Prešovskej univerzity v Prešove. Ako uvádza editorka diela, obe časti spisu *Gemerské nárečia I* tvoria jeden celok z obsahového, teoreticko-metodologického i metodického aspektu. Jeho prvá časť *Gemerské nárečia I/1 (Úvod – Členenie – Charakteristika)* prináša zatiaľ najdetailnejšie rozpracovanú klasifikáciu a jazykový opis slovenských dialektov na území bývalej Gemersko-malohontskej župy. Druhá časť s názvom *Gemerské nárečia I/2 (Gemerská nárečová čítanka)* prezentuje nárečové texty zo sto slovenských obcí Gemera a Malohontu. Spis charakterizuje premyslená vedeckovýskumná koncepcia, budovaná na teoretických znalostiach autora z oblasti historického vývinu národného jazyka a dialektológie.

V úvode prvej publikácie prináša editorka informácie o vedeckovýskumnej činnosti Š. Tóbika, zaslúžene ho charakterizujú ako jedného zo zakladateľov mo-

dernej slovenskej lingvistiky, zameriavajúceho sa predovšetkým na výskum slovenských nárečí, dejiny slovenského jazyka, ale aj na otázky jazykovej kultúry či odbornej terminológie. Následne venuje priestor podrobnej deskripcii rozsiahleho rukopisu venovaného ústrednej oblasti Tóvikovho vedeckovýskumného záujmu – gemerským nárečiam. Jeho celoživotné dielo, pozostávajúce z piatich kníh, malo byť pôvodne publikované v rámci edície *Gemerské vlastivedné pohľady*. Svojho vydania sa však v druhej polovici 20. storočia nedočkal, stratené v niektorom z archívov. Editorka tu zároveň rekapituluje edičné úpravy pôvodného rukopisu.

Jadro tejto knižnej publikácie predstavuje časť Členenie a charakteristika gemerských nárečí. Pri klasifikácii nárečí bývalej Gemersko-malohontskej župy zohráva v autorovej koncepcii východiskovú pozíciu genetické jazykové hľadisko, na základe ktorého Š. Tóvik člení gemerské nárečia do dvoch geneticky samostatných skupín: vlastných gemerských nárečí, používaných v najväčšej časti Gemera a Malohontu, a nevlastných (kolonizovaných) gemerských nárečí, ktorými sa komunikuje v okrajových, neskoršie kolonizovaných oblastiach opisovaného územia. Pri ďalšom triedení skúmaných nárečí už autor aplikuje mimojazykové, orientačno-zemepisné hľadisko. To spočíva v pomenovaní nárečových areálov podľa svetových strán a vedie k vyčleneniu nárečí severozápadného, juhozápadného, stredného, východného a južného Gemera. Následne nastupuje zemepisno-geomorfologické hľadisko, ktoré bolo možné použiť na základe členitosti skúmaného terénu a prekryvania prírodného i dialektologického členenia, čo dokazuje aj konštatácia autora na s. 29: „Prakticky je v Gemeri toľko väčších nárečových oblastí alebo nárečí, koľko je v ňom dolín.“

Tóvikova klasifikácia prihliada aj na staršie dialektologické triedenia tohto jazykového územia, osobitne na prístupy V. Vážneho, J. Stanislava a J. Szabóa (Orlovského),¹ ktoré autor kriticky hodnotí, upravuje a spresňuje. Členenie gemerských nárečí, predstavené už vo vedeckej štúdii z roku 1957, našlo uplatnenie v mnohých domácich dialektologických prácach vrátane učebných materiálov pre vysokoškolských študentov a osvetových príručiek. Spomeňme napríklad publikácie J. Orlovského (1975), R. Krajčoviča (1988), J. Štolca (1994) či K. Palkoviča (1981).

Z hľadiska jazykovej analýzy je najväčší priestor publikácie venovaný vlastným gemerským nárečiam v juhozápadnom², strednom a východnom Gemeri. Autor najprv podáva jazykozemepisnú charakteristiku gemerských dialektov. Opierajúc sa o rozsiahly argumentačný materiál, tvorený systémovými i nesystémovými javmi, opisuje ich prechodný jazykový charakter medzi strednou a východnou slovenčinou.

¹ Bližšie k tomu pozri Tóvik, 1957, s. 86 – 87; Vážný, 1934, s. 291 – 294; Stanislav, 1967, s. 303 (3. vyd.; Š. Tóvik (1957) odkazuje na 1. vydanie z roku 1956).

² Pod juhozápadným Gemerom autor rozumie oblasť Malohontu, a to v súvislosti s pomenovaním nárečí v juhozápadnej časti Gemersko-malohontskej župy.

Príčinu ich pomedzného rázu vidí o. i. v zemepisnej polohe skúmaného územia, na juhozápade prenikajúceho hlboko do stredoslovenskej jazykovej oblasti, prezentovanej územím južného Novohradu, a na severovýchode susediaceho s pásmom juhospišských nárečí v okolí Hnilca a Stratenej, v ktorých už dominujú východoslovenské jazykové znaky. Nárečový charakter Gemera a Malohontu autor približuje na s. 51 nasledovne: „Celkove teda majú vlastné gemerské nárečia veľa typických a od iných, aj susedných strsl. [stredoslovenských] nárečí, odchodných vlastností a javov, ktoré v takom stave a usporiadaní, ako sú v Gemeri, nikde inde na Slovensku nie sú. Preto je Gemer stredoslovenská oblasť výrazne typická, s osobitnými gemerskými nárečiami, patriacimi k najvýraznejším a spisovnej slovenčine a iným nárečiam najvzdialenejším nárečiam.“

Prí predstavovaní dialektov troch základných³ areálov vlastných gemerských nárečí postupuje od opisu znakov (izoglos) charakterizujúcich celý areál (napr. nárečia stredného Gemera) a ich širšieho jazykozemepisného začlenenia k izoglosám, ktoré vydeľujú nárečia jednotlivých dolín (smerujúc od západu na východ; napr. nárečia Štítnickej doliny) a ich rajónov (vymedzovaných najmä v severojužnom smere; napr. nárečie Štítnickej doliny južnej), v rámci ktorých už uvádza stručné charakteristiky nárečí používaných v jednotlivých obciach, resp. aj v skupinách obcí (napr. rozložnianske nárečie v Rozložnej a v Gočaltove).

Hodnotné dialektologické informácie však prináša aj charakteristika nevlastných gemerských nárečí, ktoré nevznikli na území Gemera a Malohontu a dostali sa sem prostredníctvom kolonizácií z rôznych kútov Slovenska i mimo neho. Autor nevenuje pozornosť všetkým nárečiam, ktoré do opisovaného regiónu priniesli prisťahovalci⁴, iba nárečiam oblastí, v ktorých došlo k istému stupňu jazykovej asimilácie. Ide o dialekty na gemerskom Horehroní (nárečia severného Gemera), kysucko-šoltýskej skupiny (nárečia severozápadného Gemera) a dialekt repatriantov z Nového Klenovca, ktorý je výsledkom kontaktov pôvodného gemerského klenovského nárečia s východoslovenskými a ukrajinskými nárečiami v okolí Mukačeva (nárečie južného Gemera s najnovšou kolonizáciou). Prvú časť dvojdielného spisu uzatvárajú (okrem povinných častí) štyri prílohy z pera editorky: súborná personálna bibliografia autora, literatúra o autorovi, zoznam skúmaných gemerských lokalít

³ Prívlastok *základný* (a nie *základný* i *pomedzný*) používame iba v snahe odlíšiť tieto nárečové územia od väčších regionálnych areálov a makroareálov na jednej strane a menších nesamostatných častí – rajónov na druhej strane.

⁴ V publikácii napríklad neanalyzuje stav v goralských nárečiach Pohorelej a Lomu nad Rimavicou, v rusinskom nárečí Pače a pozornosť nevenuje ani nárečiam obyvateľstva, ktoré kolonizovalo gemerskú (najmä južnú a juhozápadnú) oblasť v najnovšom období po roku 1900, s výnimkou novoklenovského nárečia. V rámci neslovenských nárečí sa autor nezmiňuje o nemeckej enkláve v Dobšinej v severovýchodnom Gemeri, súvisiacej s nemeckou banskou kolonizáciou regiónu, ktorej počiatky siahajú do 13. storočia. Maďarské palocke dialekty, charakteristické pre južnú polovicu Gemera, sa v texte spomínajú iba nepriamo, t. j. ako maďarská južná časť Gemera.

i ukážka kartografického spracovania autorovho výskumu, pozostávajúca zo šiestich jazykových máp, zverejnených v štúdiu z roku 1957.

Druhá časť zväzku predstavuje časť nárečových záznamov, ktoré Š. Tóvik získal v rozmedzí rokov 1930 – 1969. Antológia obsahuje vyše päťsto textov zo sto slovenských obcí juhozápadného Gemera, zastúpeného dialektmi Sušianskej, Rimavskej a Blžskej doliny i nárečiami gemerských vrškov, a stredného Gemera, zahŕňajúceho Ratkovskú, Muránsku a Štítnickú dolinu. Výrazne obmedzený je materiál z najvýchodnejšej Slanskej doliny; do antológie sa dostali iba ukážky z dvoch obcí ležiacich na severozápade oblasti – z Rejdovej a z Vyšnej Slanej. Do publikácie neboli zaradené ani nárečové texty z nevlastných (kolonizovaných) gemerských nárečí. Z druhej strany však čítanka obsahuje nárečové zápisy z viacerých – počtom obyvateľov často nevelkých a v priestore roztratených – gemerských obcí, na ktoré by čitateľ iba s veľkou námahou natrafil v iných dialektologických prácach (napr. Krokava, Ratkovská Lehota, Gočaltovo, Petrovo a i.).

Časové rozpätie výskumu Š. Tóbika, zahŕňajúce takmer dve generácie, zároveň umožňuje poznávať dynamiku vývinu týchto nárečí. Nárečové texty z jednotlivých obcí reprezentujú textové ukážky z tridsiatych rokov 20. storočia, po ktorých nasledujú texty z nasledujúcich desaťročí, často pochádzajúce od rovnakého informátora. Spomenuté vývinové hľadisko je osobitne aktuálne pri komparácii textov so súčasným jazykovým stavom v prvej štvrtine 21. storočia, kde môžeme pozorovať viaceré významných vývinových zmien, či už v oblasti hláskoslovnia, tvaroslovnia alebo lexiky (napr. zmeny v distribúcii mäkkých konsonantov v nárečí obce Lipovec v oblasti gemerských vrškov či Čiernej Lehoty v strednom Gemeri). Z obsahového a žánrového aspektu ide o úryvky z tematicky rôznorodých rozhovorov s informátormi, ako aj o texty zachytávajúce súvislé rozprávania; príbehy zo života, spomienky, rozprávky, povesti či opisy ľudových zvykov a pracovných postupov. Obsah publikácie teda nepochybne nájde aj širšie ako výhradne jazykovedné využitie.

Pred samotnými nárečovými ukážkami, zoradenými na základe Tóvikovho členenia gemerských nárečí, sa čitateľ oboznamuje aj so spôsobom ich fonetického prepisu. V diele autor uvádza využitie čitateľskej fonetickej transkripcie, ktorá má zabezpečiť zrozumiteľnosť prepisu aj širšiemu okruhu čitateľov, hoci uplatnením viacerých špecifických grafém a znamienok (napr. **x**, **z**, **ž** namiesto zložiek **ch**, **dz**, **dž**, velárne **ŋ**, **ɣ** a i.) sa daný prepis približuje skôr k zaužívanému odbornému prepisu slovenských nárečí. Oceniť tu treba podrobné a zrozumiteľné objasnenie grafického zápisu zvukových osobitostí gemerských nárečí vrátane asimilačných procesov a splývavej výslovnosti, ktoré umožňujú aj čitateľovi s nelingvistickým vzdelaním pochopiť základné zásady zápisu nárečového textu, odlišujúce sa od pravidiel slovenskej ortografie a nevyhnutné pre správnu interpretáciu zvukovej podoby gemerských nárečí.

Určite praktickým editorským počinom bolo rozšírenie antológie o obsah, dôsledne zachovávajúci pôvodné členenie textu (kompatibilné s autorovou klasifikáciou vlastných gemerských nárečí v prvej časti zväzku) i poradové čísla obcí, čo uľahčuje čitateľovi vyhľadávanie textov z konkrétnych gemerských dedín a mestečiek, ďalej o abecedný zoznam obcí, z ktorých pochádzajú nárečové zápisy, a o biografické kalendárium, chronologicky približujúce dôležité udalosti zo života autora. Abecedný zoznam obcí by si však vyžadoval drobné korektúry z hľadiska ich zaradenia k súčasným okresom⁵ i z aspektu pričlenenia pôvodne samostatných obcí k susediacim sídlam⁶.

Sumarizujúc predošlé riadky, môžeme konštatovať, že prvý zväzok celoživotného diela prof. PhDr. Štefana Tóbika, CSc., predstavuje metodologicky premyslený a rozsahom zatiaľ najväčší publikovaný dialektologický materiál prezentujúci celú gemerskú jazykovú oblasť. Spôsob a precíznosť spracovania materiálu potvrdzuje autorove vedecké kvality a dôkladné poznanie jazykovej situácie v tomto pomedznom juhostredoslovenskom regióne. K obsahovej ucelenosti zväzku účelne prispievajú i ďalšie prílohy, vďaka ktorým má čitateľ možnosť oboznámiť sa aj s profesijným a súkromným životom tohto významného gemerského rodáka.

Literatúra

- KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.
- ORLOVSKÝ, Jozef: Stredogemerské nárečia. Martin: Osveta 1975. 266 s.
- PALKOVIČ, Konštantín: Slovenské nárečia (príručka pre terénny výskum). Banská Bystrica: Krajské osvetové stredisko v Banskej Bystrici 1981. 142 s.
- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka I. Úvod a hláskoslovie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967. 712 s.
- ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda 1994. 177 s.
- TÓBIK, Štefan: Členenie a charakteristika gemerských nárečí. In: Jazykovedné štúdie. 2. Dialektológia. Red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1957, s. 86 – 120.
- VÁŽNÝ, Václav: Nárečí slovenská. In: Československá vlastivěda. Díl III, Jazyk. Praha: Sfinx, Bohumil Janda 1934, s. 219 – 310.

⁵ Obec Hačava nepatrí do okresu Košice-okolie, v ktorom sa nachádza rovnomenné sídlo, ale do okresu Rimavská Sobota. Podobne aj stredogemerská obec Brusník je súčasťou okresu Revúca a nie Veľký Krtíš.

⁶ Ratkovská Zdychava je dnes súčasťou obce Rovné, nie mesta Rimavská Sobota, a obec Príboj bola pričlenená k Rimavským Zalužanom, nie k Sennému v okrese Veľký Krtíš.

ONLINE WORKSHOP: SÉMANTICKÁ PODOBNOSŤ SLOV – POUŽÍVANIE PORTÁLU

Kristína Bobeková

*Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Bratislava*

Vplyvom mimoriadnej epidemiologickej situácie sa dňa 2. apríla 2020 uskutočnil na pôde Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV prvý online workshop s názvom *Sémantická podobnosť slov – používanie portálu* pod vedením Radovana Garabíka. Workshop prebiehal pod záštitou jazykovedného ústavu a COST Akcie CA18209 NexusLinguarum formou online streamovania¹, ktoré bolo zároveň v určitej miere otestovaním technických a komunikačných možností živého vysielania.

Workshop prebiehal formou *YouTube* streamovania, na ktorom mali účastníci možnosť vypočítať si a aj pozrieť prezentáciu Radovana Garabíka o aktuálnych trendoch a postupoch spracovania jazykových dát spolu s návodom na prácu s vyhľadávacím rozhraním, praktickými ukážkami zameranými na vyhľadávanie v mnohorozmerných vektorových modeloch a vizualizáciu sémantických vzťahov medzi slovami². Hoci bol workshop zameraný primárne na používanie rozhrania a možné analýzy výstupných dát, účastníci mali možnosť dozvedieť sa aj niečo z teoretických rámcov jazykových korpusov, mnohorozmerných vektorových modelov jazyka („word embeddings“) a okrajovo i lineárnej algebry.

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV sprístupňuje webové rozhranie, ktoré umožňuje vyhľadávanie v mnohorozmerných vektorových modeloch a následnú vizualizáciu sémantických ako vzťahov, tak aj rozdielov medzi skúmanými slovami na adrese <https://www.juls.savba.sk/semä.html>.

Portál *Sémantická podobnosť slov*³ ponúka používateľom stručný, ale výstižný návod na jeho používanie, orientáciu v jazykových dátach, informácie o modeloch

¹ Vyhnutie sa technickým problémom bolo vyriešené živým vysielaním cez kanál *YouTube*, keďže ostatné online platformy by mohli teoreticky spôsobiť technické prekážky u niektorých účastníkov workshopu. Použitie platformy *YouTube* umožnilo diskusiu priamo počas workshopu, avšak iba písomnou formou – zadávaním komentárov a otázok v živom čete. Po ukončení workshopu prebiehala voľná diskusia na preberané témy, do ktorej sa mohli zapojiť účastníci prostredníctvom platformy *Jitsi*, ktorá podporuje multilaterálny prenos obrazu i zvuku.

² Radovan Garabík sa nevenoval hlbším teoretickým rozborom významu v zmysle G. Fregeho rozlišovania podľa práce *Über Sinn und Bedeutung*, keďže prezentácia bola zameraná prakticky.

³ Po prekliknutí na «*Vyhľadávacie rozhranie*» vidno ako poslednú informáciu, z akých korpusov sú čerpané výstupné dáta. Výhodou tejto informácie je to, že sa dá na konkrétne odkazy na korpusy

a možnostiach vizualizácie, ale aj históriu zmien, ktoré formovali a stále formujú portál. Cez «*Vyhľadávacie rozhranie*» sa používateľ prepne na samotné vyhľadávanie v portáli. Používateľ má na výber z 25 jazykových modelov, ktoré sú označené zaužívanými skratkami podľa normy ISO 639-1, čo uľahčuje orientáciu v jazykoch, a ďalej si vyberá z 3 vektorových modelov⁴. Okrem týchto možností má na výber odkliknutie poľa *Aj neznáme slová*⁵, ktoré je prístupné len v slovenčine. Ďalšími dostupnými nastaveniami sú viaceré možnosti vizualizácie⁶ a nakoniec pole *Chod!*, ktorým sa používateľ dostane už ku konkrétnym jazykovým dátam. Samozrejme, netreba zabúdať na pole *Hľadáme slová podobné k slovám*, do ktorého používateľ zadáva hľadané slovo. Ďalšou úrovňou používania rozhrania je vektorová aritmetika. Po nadídení myšou na znamienko *mínus* sa za poľom *Hľadáme slová podobné k slovám* objaví ďalšie pole (*ale nepodobné slovám*). Práve do tohto poľa zadáva používateľ to slovo, ktoré sa od hľadaného slova významovo odráta.

Sémantická podobnosť slov

Jazyk: . Používajte diakritiku. *Aj neznáme slová:* vizualizácia:
Hľadáme slová podobné k slovám: (ale nepodobné slovám:)

Stručný návod. Word embeddings powered by gensim. Corpora powered by Aranea & SNK. Web powered by lighttpd & Python & Debian GNU/Linux. Author powered by ATP.

Online workshop *Sémantická podobnosť slov – používanie portálu* bol určený pre lingvisticky orientovaných používateľov zaujímavujúcich sa o moderné trendy a metódy spracovania jazykových dát, ktoré sú založené na reálnom používaní jazyka. Okrem teoretických prístupov a znalostí o korpusoch odzneli na workshope konkrétne usmernenia potrebné na prácu s vyhľadávacím rozhraním a vyhodnocovaním výstupných jazykových dát. Webové rozhranie poskytuje používateľom nielen jednoduché, prirodzené a intuitívne vyhľadávanie v mnohorozmerných vektorových

kliknúť a po presmerovaní na príslušné webové stránky si používateľ môže overiť, príp. zistiť bližšie informácie o zložení a veľkosti korpusov.

⁴ Pre (takmer) každý jazyk sú vytvorené tri modely: *lemma*, *slovo*, *fasttext*. Výnimkou je čínština (Pǔtōnghuà), ktorá síce má takisto tri modely, avšak sú úplne odlišné od modelov pre ostatné korpusy. V tomto prípade ide o model založený na úrovni slov (詞), model založený na úrovni znakov (字) a nakoniec, tretí model je pinyin – založený na transliterácii systémom Hànyǔ pīnyīn. Podobne by zrejme boli spracované aj iné jazyky typologicky a ortograficky podobné modernej štandardnej mandarínčine, avšak korpusy žiadnych takých jazykov nie sú k dispozícii a ani do budúcnosti sa ich tvorba v slovenskom prostredí nepredpokladá.

⁵ Pole *Aj neznáme slová* zobrazí aj tie slová, ktoré sa nenachádzajú v morfológickom slovníku.

⁶ Rozhranie ponúka päť možností vizualizácie: *Gnuplot*, *Gnuplot 3D*, *Gnuplot 4D*, *WordCloud 1* a *WordCloud 2*.

modeloch, ale aj vizualizáciu sémantických vzťahov a rozdielov medzi (hľadanými) slovami. Účastníci workshopu tak mali možnosť získať pomerne celkový obraz nielen o možnostiach používania portálu, ale aj o jeho nespornom prínose, spočívajúcom predovšetkým v identifikácii významovo blízkych slov a hodnotení miery ich blízkosti.

OBSAH ROČNÍKA 85, 2020/CONTENTS OF THE VOLUME 85, 2020

ÚVODNÍK/EDITORIAL

- 3–7 **ONDREJOVIČ, S.: Rok 2020. Od zdravia rastlín cez koronapandémiu k jubileám našich významných osobností a udalostí** (From Plant Health Through Coronavirus Pandemic to the Anniversaries of Our Important Personalities and Events)

ŠTÚDIE A ČLÁNKY/STUDIES AND ARTICLES

- 8–27 **DOLNÍK, J.: Komunikačná kultúra** (Communication Culture)
- 28–41 **ORGONOVÁ, O. – BOHUNICKÁ, A. – BEŇOVÁ, J.: Profesionalizmus známy neznámy** (Professionalism Known Unknown)
- 42–61 **ZÁVODNÝ, A.: K fungovaniu endoným a exoným v jazykovej praxi** (On the Use of Endonyms and Exonyms in Language Practice)
- 62–75 **BARTALOŠOVÁ, P.: Akomodačno-asimilačné procesy v intergeneračnej komunikácii z pohľadu seniorov** (Accommodation-assimilation Activity in Intergenerational Communication from the Perspective of Older People)
- 127–142 **ONDREJOVIČ, S.: Purizmus v diskriminačnom diskurze (1. časť)** (Purism in Discriminatory Discourse (Part I))
- 143–161 **IVANOVÁ, M.: Reciprocita v slovenčine a optimalizácia jej lexikografického spracovania** (Reciprocity and Optimalization of its Lexicographic Processing)
- 162–190 **VALENTOVÁ, I.: Problematika písania veľkých písmen v toponymách v slovenčine** (Problems of Capitalization in Toponyms in Slovak)
- 191–211 **MOLNÁROVÁ, P.: Ideologicko-persuazívne prejavy v publicistických tituloch denníka Pravda v 60. rokoch 20. storočia** (Ideological and Persuasive Aspects in the Publicistic Headlines of the Pravda Newspaper in the 1960s of the 20th Century)
- 243–264 **ONDREJOVIČ, S.: Purizmus v diskriminačnom diskurze (2. časť)** (Purism in Discriminatory Discourse (Part II))
- 265–281 **SOKOLOVÁ, J.: Negatívna axiologická disponibilita jazykových prostriedkov: predpoklady a konzekvencie** (Axiological Non-Availability of Language Means: Prerequisites and Consequences)
- 282–306 **OLOŠTIAK, M. – GENČI, J.: Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine – motivačný rad** (Qualitative and Quantitative Aspects of Slovak Word-Formation – Word-Formation Chain)
- 307–323 **DOBRIK, Z.: Konštruovanie významov v koronavírusovom diskurze** (Constructing Meanings in Coronavirus Discourse)
- 324–337 **ĎURICOVÁ, A.: Obraz pandémie nového koronavírusu v jazyku** (Linguistic Impact of Novel Coronavirus Pandemic)
- 338–360 **SOÓKY, R.: Ako (ne)testujeme čítanie s porozumením – čitateľská gramotnosť na pozadí interpretačnej kompetencie** (How We Do (Not) Test Reading Comprehension – Reading Literacy on the Background of Interpretative Competency)

DISKUSIE A ROZHEADY/DISCUSSIONS AND HORIZONS

- 76–81 **MILIČKA, J.: Kolik procent lexikálních výpůjček můžeme očekávat ve slovenském textu?** (What is the Loanword Percentage We Can Expect in Slovak Texts?)
- 82–95 **WALKOVÁ, M.: Diachronia používania prvej osoby singuláru v slovenských jazykovedných štúdiách a článkoch** (The Diachrony of the Use of the First Person Singular in Linguistic Journal Articles in Slovak)

- 212 – 226 **WACHTARCZYKOVÁ, J.:** Štandardizácia cudzích geografických názvov ako prejav adaptačného maximalizmu (na príklade *Lombardia* vs. *Lombardsko*) (Standardization of Foreign Geographical Names as a Manifestation of Adaptive Maximalism (with an Example of *Lombardia* vs. *Lombardsko*))
- 227 – 235 **RUSINKOVÁ, J.:** O nových Pravidlách slovenského pravopisu (On the New Rules of Slovak Orthography)
- 361 – 369 **SEHNAL, R.:** Talianizmy v slovenčine a vo svetových jazykoch (Italianisms in Slovak and in World Languages)

RECENZIE/REVIEWS

- 96 – 101 **RUŠČÁK, F.:** Úspešná a užitočná vedecká publikácia (Successful and Useful Scientific Publication)
- 236 – 239 **BARTALOŠOVÁ, P.:** Jazykový svet divadelníkov autenticky, plasticky a bez príkras (The Language World of Theater Performers Authentically, Plastically and without Embellishments)
- 370 – 374 **ROŽAI, G.:** Z archívnych políc na svetlo sveta... Prvý zväzok rukopisu Štefana Tóbika Gemerské nárečia I – III (From Archival Shelves to the Light of the World ... The First Volume of the Manuscript of Štefan Tóbič Gemer Dialects I – III)

SPRÁVY/REPORTS

- 102 – 113 **MISLOVIČOVÁ, S.:** Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 2019 (Activity Report of Ľudovít Štúr Institute of Linguistics SAS for the Year 2019)
- 114 – 121 **KROUPOVÁ, M.:** 25 rokov univerzitetnej slovakistiky v Prahe (25 Years of University Slovak Studies in Prague)
- 122 – 124 **PETRÁŠ, P.:** Dvadsiaty ôsmy ročník Kolokvia mladých jazykovedcov (XXVIII. Colloquium of Young Linguists)
- 375 – 377 **BOBEKOVÁ, K.:** Online workshop: sémantická podobnosť slov – používanie portálu (Online Workshop: Semantic Similarity of Words – Use of Portal)

POKYNY PRE AUTOROV

Redakcia **Slovenskej reči**, časopisu pre výskum slovenského jazyka, uverejňuje recenzované, dosiaľ nepublikované príspevky. Súčasťou príspevkov do rubrik **Štúdie a články** a **Diskusie a rozhlady** je preklad názvu príspevku, abstrakt (asi 100 slov) a kľúčové slová (3 – 10) – všetko v anglickom jazyku. Príspevky môžu obsahovať maximálne 20 % autocitácií.

Príspevky prijímame na adrese: **slovenska.rec@gmail.com**.

Autori zaslaním príspevku vyjadrujú súhlas s jeho redakčným spracovaním.

Pravidlá formálnej úpravy textu

- Texty prosíme predkladať v elektronickej podobe vo formáte rtf alebo doc, písmo Times New Roman, veľkosť 12, riadkovanie 1,5.
- V prípade, že sa v texte vyskytujú zvláštne znaky, tabuľky, grafy a pod., je potrebné odovzdať príspevok aj vo verzii pdf alebo vytlačný.
- Pri mene a priezvisku autora je potrebné uviesť tituly a pracovisko.
- Text príspevku má byť zarovnaný z ľavej strany, slová na konci riadka sa nerozdeľujú, tvrdý koniec riadka sa používa len na konci odseku.
- Odseky sa začínajú zarážkou.
- **Polotučné písmo** sa spravidla používa pri nadpisoch, podnadpisoch a kľúčových pojmoch.
- *Kurzíva* sa spravidla používa pri uvádzaní príkladov, názvov štúdií, publikácií a pod.
- Na poznámky v texte prosíme používať automatickú funkciu textového editora „poznámka pod čiarou“ (uvádzané na každej strane, nie súhrnne na konci textu).
- Odkazy na literatúru v texte sa uvádzajú v zátvorke v podobe: priezvisko autora, rok vydania a číslo strany, napr. (Ďurovič, 1999, s. 102). V prípade citovania dvoch odlišných publikácií jedného autora, ktoré vyšli v tom istom roku, za rokom vydania uvádzať malé písmeno, napr. (Ďurovič, 1999a, b).
- Zoznam použitej literatúry sa uvádza na konci príspevku (nie v poznámkach pod čiarou) v abecednom poradí. Ak obsahuje viac položiek jedného autora, jednotlivé položky sa radia chronologicky. V zozname je iba literatúra, ktorá sa v článku cituje alebo na ktorú sa v texte odkazuje.

Bibliografické odkazy:

- **knižná publikácia:**
DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. 2. dopln. vyd. Bratislava: Veda 2013. 432 s.
- **článok v časopise:**
HORECKÝ, Ján: Sémantické a derivačné pole sloviess *ísť* a *chodiť*. In: Slovenská reč, 1999, roč. 64, č. 4, s. 202 – 208.
- **štúdia v zborníku:**
ONDREJOVIČ, Slavomír: Medzi purizmom a glocalizmom. In: Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch. Sociolinguistica Slovaca. 8. Eds. J. Wachtarczyková – L. Satinská – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2015, s. 25 – 32.
- **slovník:**
Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.
- **korpusový odkaz:**
Slovenský národný korpus – prim-7.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2015. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- **internetový odkaz:**
JAMRICHOVÁ, Petra: Poznámky z družiny. Dostupný na: <http://jamrichova.blog.sme.sk/c/244412/Poznamky-z-druziny.html> [cit. 4. 11. 2011].
- ostatné pramene (mapy, kartotéky a pod.) sa uvádzajú abecedne v rámci literatúry.

SLOVAK LANGUAGE

JOURNAL FOR THE SLOVAK LANGUAGE RESEARCH

PUBLISHED BY ĽUDOVÍT ŠTÚR INSTITUTE OF LINGUISTICS, SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES

SLOVENSKÁ REČ

ČASOPIS PRE VÝSKUM SLOVENSKÉHO JAZYKA

ORGÁN JAZYKOVEDNÉHO ÚSTAVU ĽUDOVÍTA ŠTÚRA SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

Výhradný distribútor na Slovensku/The exclusive distribution in Slovakia:

SAP – Slovak Academic Press, s. r. o., Bazová 2, 821 08 Bratislava, Slovenská republika

e-mail: sap@sapress.sk, www.sapress.sk, registračné číslo 7089

Ročné predplatné pre Slovensko/Annual subscription for Slovakia: 15 €

Jednotlivé číslo/Separate issue: 5 €

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

ISSN 0037-6981 (tlačená verzia/print)

EV 3695/09

ISSN 1338-4279 (online)

IČO vydavateľa 00167 088